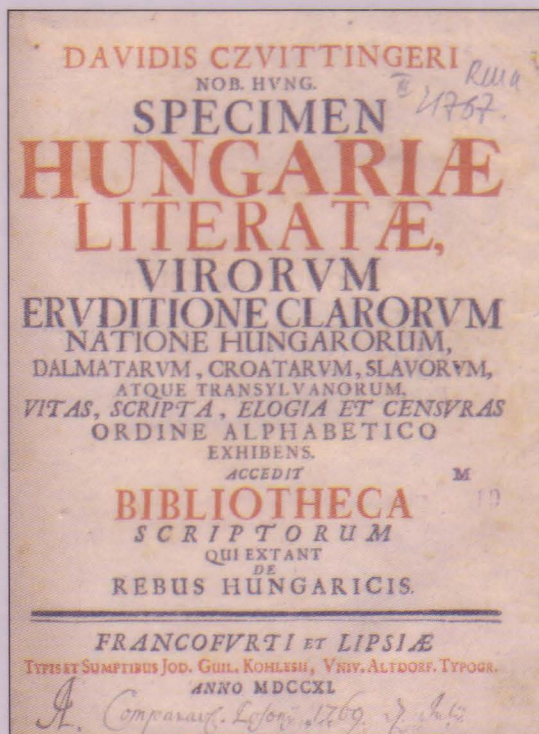

Historia Litteraria 16.

TARNAI ANDOR

Tanulmányok a magyarországi
historia litteraria történetéről

Universitas Kiadó

HISTORIA LITTERARIA

Az Universitas Könyvkiadó sorozata

Alapítva 1995-ben

Sorozatszerkesztő

HARGITTAY EMIL, KECSKEMÉTI GÁBOR, THIMÁR ATTILA

1. Gyárfás István: Virgilius poetának Aeneise (1717)
2. Tarnai Andor-émlékkönyv
3. Tüskés Gábor: A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János)
4. Zemplényi Ferenc: Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom
5. Kecskeméti Gábor: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet (A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században)
6. Naplók és útleírások a 16–18. századból
7. Hopp Lajos: Mikes Kelemen. Életút és írói pályakezdet
8. Kókay György: Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra
9. Knapp Éva: Pietás és literatúra (Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban)
10. Hargittay Emil: Gloria, fama, literatura (Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben)
11. Zemplényi Ferenc: Műfajok reneszánsz és barokk között
12. Hopp Lajos: A fordító Mikes Kelemen
13. Szenci Molnár Albert naplója
14. Knapp Éva: Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században (Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez)
15. Bod Péter, a historia litteraria művelője
16. Tarnai Andor: Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről

UNIVERSITAS KÖNYVKIADÓ

BUDAPEST, 2004

A magyar irodalom történeti hagyomány kialakulása

TARNAI ANDOR

Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről

Szerkesztette

KECSKEMÉTI GÁBOR

UNIVERSITAS KÖNYVKIADÓ

BUDAPEST, 2004

Felsőoktatási tankönyv

A könyv az Oktatási Minisztérium támogatásával,
a Felsőoktatási Tankönyv- és Szakkönyv-támogatási Pályázat keretében jelent meg

Oktatási
Minisztérium

A könyv kiadását támogatta:

Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA)

A borítón: Czvittinger Dávid *Specimen Hungariae literatae...* című művének
(Frankfurt–Lipcse, 1711) kétszínnyomásos címlapja.
(A Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK könyvtárának példánya alapján.)

© Tarnai Andor örököse
© Kecskeméti Gábor
© Universitas Könyvkiadó

ISSN 1219-8552
ISBN 963 9104 87 6

A kiadásért felelős az Universitas Könyvkiadó vezetője
A sorozat címlapterve: Szentés Éva
Készült az Argumentum Kiadó nyomdaüzemében

Az Universitas kiadványai megrendelhetők a kiadó postacímén: 1462 Budapest, Pf. 516,
illetve megvásárolhatók a Budapesti Teleki Tékában (1088 Budapest, Baross u. 1.)

A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása

Az alábbi vázlatszerű áttekintésnek az a feladata, hogy hírt adjon egy lassanként befejezéshez közeledő feldolgozó munkáról, melynek tárgya a feudális kor magyar irodalomtörténet-írása, és vitára bocsásson néhány általánosabb érdekű gondolatot, ami a terjedelmes forrásanyag átnézése közben merült fel, és több más szemponttal kiegészítve a későbbi rendszerezésben segítségünkre lehet.

A magyar irodalomtörténet-írás története a tudománytörténet azon ágai közé tartozik, amely a polgári tudományosság korszakában viszonylag nem kevés művelőre talált.¹ Az egymást követő irányzatok képviselői – ifj. Szinnyei Józseftől Farkas Gyuláig – kivétel nélkül elméletük vezető szempontjai szerint tekintették át a tudományok történetét: Szinnyei pozitivista módon, elsősorban a felgyűjtött anyag mennyisége és minősége szerint ítélte, Farkasnál az irodalomtörténet „a nemzeti szellem öntudatosodásának szerve”, melynek története azonos „a magyar öneszmélés” történetével. A pozitívizmus és a szellemtörténeti módszer szakterületünkön belüli bírálata és a helyesebb tudománytörténeti kép kialakításának módja azonban csak egyik oka az alább részletezendő problémák nyilvánosság elé bocsátásának. A másik, nyomósabb indok az irodalomtörténet-írás történetének mint szakdiszciplínának sajátos természetében rejlik.

Az irodalom fogalma a feudális kor századaiban még nem vált el két egymástól élesen elkülönülő részre, a voltaképpeni tudományos irodalomra és a nemzeti nyelvű, világi tartalmú szépirodalomra, ahogyan Bessenyei György fellépése, ill. Pápay Sámuel (1808) és még inkább Toldy Ferenc korszakos jelentőségű irodalomtörténeti munkássága óta mi már természetesnek találjuk. A jelzett időszakban egységesen irodalomnak számított mindaz, aminek megírásához, megértéséhez és megítéléséhez tudományos képzettség, eruditio kívántott; egy rövidke verselmény tehát éppen úgy, mint pl. egy vaskos teológiai traktátus. Amikor a régi irodalomról beszélünk, mindig ezt a tág értelmű irodalmat, a feudális „litteraturát” értjük; az irodalomtörténet-írás története, a *historia litteraria*²

¹ A terjedelmesebb, összefoglaló jellegű munkák: ifj. SZINNYEI József, *A magyar irodalomtörténetírás ismertetése*, 2. jav. és bőv. kiad., Bp., 1878; MÁTÉ Károly, *Irodalomtörténetírásunk kialakulása*, Minerva, 1928, 83–133; KENYERES Imre, *A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században*, Bp., 1934; FARKAS Gyula, *A magyar szellem felszabadulása*, Bp., é. n.

² A *historia litteraria* neve először Christophorus MYLAEUSnál (Müller) merült fel (*De scribenda universitatis rerum historia libri quinque*, Basileae, 1551). Közkeletűvé Bacon *De dignitate et augmentis scientiarum* c. művéből vált. Mindkettőről l. Sigmund VON LEMPICKI, *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des XVIII. Jahrhundert*, Göttingen, 1920.

kutatása közben pedig azt nyomozzuk, hogy hogyan, milyen természetű művek regisztrálásával kezdődött a hazai és az egyetemes irodalomtörténeti anyagának itthoni számbavétele, s azt igyekszünk bemutatni, hogy mely fejlődési állomásokon keresztül jutott el a régi vágású irodalomtörténet-írás a Pápayval és Toldyval kezdődő új szakaszig, a teljességgel polgári szemléletű magyar nemzeti irodalomtörténet-írásig.

A irodalomtörténet-írás és a reá épült historia litteraria sajátos, feudális karaktere azt kívánja, hogy a mai kutató, a távoli kor szerzőihez hasonlóan, tárgyra és nyelvre való tekintet nélkül, a teljes hazai irodalmi anyaggal foglalkozzék jelzett végcéljának elérésére. E követelmény azonban olyan problémákat támaszt, amik feltehetőleg az irodalomtudomány művelőinek körén túl is érdeklődést keltenek.

A historia litteraria anyagának egyetemes voltát látva először is azt a kérdést kell felvetni, hogy az irodalomtörténet-írás története és a többi tudománytörténeti szakok között hol húzható meg a határ. Úgy gondoljuk, hogy a kérdésre viszonylag egyszerűen megfelelehetünk. A historia litteraria kutatója távolról sem a tudománysszakok összesített történetét konstruálja meg, mint anyaga tarkaságából talán első pillanatra gondolni lehetne, hanem azokat a műveket és nyilatkozatokat gyűjti, elemzi és rendszerezi, amelyek a feudális kor szerzőitől a tudományok történetére vonatkozólag általában ránk maradtak. Eszerint pl. Weszprémi István orvosi életrajzgyűjteménye kapcsán a hazai orvosok viselt dolgainak életre keltése helyett a művet mint történeti képződményt vizsgálja, azt a historia litteraria egyik ágazatának tekinti, és egyebek között azzal foglalkozik, hogyan jöhetett létre a hazai orvostörténeti irodalom eme úttörő alkotása. Ugyanígy Laskói Csókás Péter *De homine* c. munkájának híres előszavából (Wittenberg, 1585) nem az egyháztörténetben hasznosítható adatokat szemeli ki, hanem azon tényezőket vizsgálja, amelyek a szerzőt a magyarországi hallgatók anyakönyvének kinyomtatására indították, és a példa ösztönző, termékenyítő hatását követi nyomon az egyháztörténet-írás történetében. Rövidre fogva: az irodalomtörténet-írás története a feudális korban nem az egyes tudománysszakok történetét, hanem a tudománytörténet-írás egyes ágainak kialakulását vizsgálja és summázza, amennyiben azok az új irodalomtörténet-írás kialakulásához hozzájárultak.

Vannak esetek, amikor a historia litteraria történetében egyes tudománytörténeti diszciplínák illetékességi körébe tartozó művek különösen fontosakká válnak. A XVI. század folyamán pl. a történetírás, a XVII. század második felétől a hazai természettudományok emlékei kerülnek előtérbe, mert az adott időszakokban elsősorban itt mutatható ki, vagy a historia litteraria fejlődése szempontjából éppen itt lényeges az irodalmi termékek regisztrálása és a folyamatosság biztosítására irányuló törekvések számontartása. Az irodalomtörténet-írás története azonban ekkor sem azonosul pl. a historiográfiával, hiszen ennek már a XVI. század előtt is van története, de arra vonatkozó megjegyzések, amik minket érdekelhetnének, nem maradtak ránk.

Az irodalomtörténet-írás történetében lényegesen nagyobb nehézséget okoz a nyelvi, mint a tárgybeli tarkaság. A magyar királyság lakosságát az egész feudális korszakon keresztül több nyelvet beszélő népek alkották, ezeknek anyanyelvi írásbeli műveltségük fejlődött, a irodalomtörténet-írás más részét és a kormányzati iratok zömét latinul szerkesztették.

A polgári nacionalizmus idején nagy általánosságban az figyelhető meg irodalomtörténet-írásunkban, hogy a nem magyarul szóló hazai irodalomról a lehető legkevesebbet beszélnek a szerzők. E körülmény vizsgálata azonban már a következő kor tudománytörténézésének feladata. Számunkra annyi a lényeges, hogy a tárgyhoz tartozó anyagból csak egy csekély hányadot írtak magyarul, s ennek alapján eleve lehetetlen feldolgozni a magyar irodalomtörténet-írás történetét. Tovább bonyolítja a problémát az a már említett körülmény, hogy a feudális Magyarország talajából a miénk mellett legalább még két vulgáris nyelvű irodalom nőtt fel nemzetivé, a szlovák és a német, és ha polgári-nacionalista szempont szerint osztályozunk, a latin művek tekintélyes része mindhárom nemzeti nyelvű irodalom tartozékának tekinthető. Elsősorban a legismertebb irodalomtörténeti munkák bomlanak fel szinte atomjaikra, mert eltekintve a szerzők bizonytalan nemzeti hovatartozásától, maguk a művek nyelvi válogatás nélkül tartalmazzák a közös haza lehetőleg minden íróját és költőjét. Tények serege tanúsítja továbbá, hogy e legalábbis négy nyelvű magyarországi irodalom szerzői igen gyakran egyszerre két-három nyelven írtak, prédikáltak vagy tanítottak, ezenfelül anyanyelvre való tekintet nélkül Hungarusnak vallották magukat külföldön, és műveikkel a közös haza szükségletét óhajtották szolgálni.

Azért elevenítettük fel az állapotokat ilyen határozott vonásokkal, mert az államilag egységes régi Magyarország művelődésén belül éppen az irodalomtörténeti művekben zsúfolódnak egymás mellé legszembeszökőbben a nacionalista szemlélet szerint teljességgel idegen termékek, méghozzá a legnagyobb békességben. Legújabb tudománytörténet-írásunkban a feudális kort tárgyalva ezért beszélünk pl. teljes joggal magyarországi és nem magyar fizikáról.³ Az irodalomtörténet-írás történetében is eleve erről az alapról kell kiindulni a források feldolgozásához, az anyag speciális természete azonban bizonyos lehetőségeket ígér a „magyarországiság” fogalmának kifejtéséhez, s ugyanakkor határokat is szab érvényesítésének.

A lehetőséget abban látjuk, hogy az irodalomtörténet-írás kialakulásának és a historia litterariáknak vizsgálata során közelebb férközhetünk a régebbi kulturális életünkben oly fontos szerepet játszó Magyarország-fogalom és a regnum Hungariae-hoz való tartozást jelentő Hungarus-tudat⁴ kialakulásához, majd pedig felbomlásához a polgári kor hajnalán. Ezzel korántsem óhajtjuk a magyarországi nemzeti kérdésnek mintegy előtörténetét megírni; inkább fájjaljuk, hogy a magyar és a környező népek nemzetté válásának bonyolult folyamata még nincsen eléggé kidolgozva, és csupán azt ígérhetjük, hogy e nehéz problémához az irodalomtörténet-írás történetének szakterületéről némi anyagot szolgáltatathatunk.

A „magyarországiság” fogalmának alkalmazása közben azután nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy célunk végső soron a magyar polgári irodalomtörténet-írás előkészítő szakaszának feldolgozása. Irodalomtörténet-írása előbb volt Magyarországnak,

³ M. ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története 1711-ig*, Bp., 1961.

⁴ KLANICZAY Tibor, *A nacionalizmus előzményei a magyar irodalomban*, MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, XVI, 7–23.

mint a magyarságnak, és véleményünk szerint magyarországi irodalom is van, aminek története éppúgy megírható, mint a magyar vagy a hazai német irodalomé. Végző soron azonban a magyar irodalomtörténet-írásnak csak átmeneti része a „magyarországiság” kora, s ennek a körülménynek érvényesülnie kell az anyag részletes tárgyalásában is. A Hungarus-perióduson belül tehát az új értelmű nemzeti jelenségek kielemezése a fő feladat; Bod Péter *Magyar Athenasa* az anyaggyűjtés szűk köre ellenére is nagyobb hangsúlyt kap majd a végző kidolgozásban, mint pl. az alapos Wallaszky Pál, akinek *Conspectusa* második kiadásban, a felvilágosodás íróinak filozófiai és esztétikai dolgozatai mellett, őskori kövültként hat már. A meghatározhatóan magyarországi jelenségek ismertetése során a „magyar nemzeti” felé mutató elemek tehát a hangsúlyosak, s így a nem magyaroknak egyre inkább háttérbe kell szorulniuk.

A historia litteraria jelzett alapproblémái a kínálkozó megoldási lehetőségekkel együtt történetiségükben jeleníthetők meg a legeredményesebben. Úgy gondoltuk tehát, hogy a továbbiakban korszakokra bontott áttekintést adunk feudáliskori irodalomtörténet-írásunkról.

Az előadás folyamán újabb vitatémák is kerülnek majd elő, mint pl. az osztrák állampatriotizmus magyarországi szerepe vagy a hazai nem magyar lakosságú városok polgárságának kulturális jelentősége, melyeknek megemlézése nem lesz talán szükségtelen ebben az összefüggésben sem. Végezetül a hazai és az egykorú európai termékek egybevetésével kísérletet teszünk, hogy meghatározzuk a régi Magyarország írásbeli műveltségének európai helyét, és ebből magyar tudománytörténeti munkánk nemzetközi kapcsolatainak kiépítésére teszünk szerény javaslatot.

1. Történelmi tudat és irodalomtörténeti hagyomány

Az irodalmat már azokban a századokban is tudatosan ápolták Magyarországon, amikor az irodalomtörténet-írásnak még a leghalványabb nyomát sem fedezhetjük fel. A középkori történetírók pl. műveik írása közben pontosan megfogalmazható stilisztikai és szerkesztési szabályokat követtek, az áthagyományozott anyagot új és új szempontok szerint alakították, egészítették ki és folytatták, de fel sem merült bennük, hogy e továbbhagyományozásnak históriája van, és nem jutott eszükbe, hogy az elődök korábbi munkáit történeti egyedekként kezeljék. A folyamatos, tudatos irodalmi munkával, a magyar irodalomelméleti terminológia szerint az „irodalmi gyakorlat” megindulásával nem egyidejű tehát az irodalom történeti voltának felismerése, noha kétségtelen, hogy hazai irodalmi anyag és az azzal való foglalkozás nélkül irodalomtörténet-írás nem jöhet létre. E megállapításból az irodalomtörténet-írás történetének időbeli kiterjedésére vonatkozólag azt következtetjük, hogy a tiszta szóbeliség korában tudománytörténetünknek még nincs mit keresnie, és leszögezhetjük, hogy az írásbeliség szakaszában is lényege-

sen kisebb területre szorul annál, mint amit a mai irodalomtörténet-írás felölel.⁵ A krónikák teljes joggal lehetnek irodalomtudományunk érdeklődésének tárgyai, minthogy egymással történeti kapcsolatban álló, mesterségbeli szabályok szerint megalkotott művek; az irodalomtörténet-írás történetében általánosságban csak annyiban szerepelnek, hogy meglevő „irodalmi gyakorlat” dokumentumai, és ilyen minőségükben a hazai irodalomtörténet-írás kialakulásának elengedhetetlen feltételei.

Régi történetírásunk emlékei azonban a jelzett vonatkozáson túl, tartalmuknál fogva, szorosabb értelemben is előkészítik a magyarországi irodalomtörténet-írás kialakulását. E munkák meghatározott terület, a regnum Hungariae történetét, az Árpád-család, majd az azon élő uralkodó osztály, a magyar nemesség történetileg megalapozott politikai tudatát tárják fel, amely a később kialakuló feudáliskori irodalomtörténet-írásnak territoriális és társadalmi-ideológiai bázisát alkotja meg. Ezen felül a krónikák néhány irodalomtörténetileg közvetlenül értékesíthető elemet foglalnak magukba, mint pl. az énekmondásról és a rovásírásról szóló híreket, s ezek a mai napig tárgyai szaktudományunknak.

A nemesi tudatot történetileg megalapozó művek legalább két századon át szolgálták az aktuális szükségletet anélkül, hogy alkalmi hasznosságukon, céljukon és az ehhez szabott megjelenési formán kívül történeti értéket tulajdonítottak volna nekik. Az első irodalomtörténeti jellegű megjegyzés nyomtatásban Thuróczy János krónikájának előszavából ismeretes. Itt egyebek között arról van szó, hogy a hősi és harcias magyar nemzet keveset törődött tetteinek írásban való rögzítésével. E megjegyzés azt foglalja magában, hogy a magyar történeti irodalom szegényes, és ezt a tényt a szerző a scythia magyarok állandó háborúságaival, majd az Attilát gyalázó külföldi iratokat a legyőzöttek gyűlölködésével magyarázza. Jól meg kell jegyeznünk ezt a nyilatkozatot, mert első részében a magyarországi tudatosan ápoltság irodalmi hagyomány kezdetét jelzi, a második felének magyarázó, önigazoló magatartása pedig – korszerű változtatásokkal – sokáig ott kísért irodalomtörténeteinkben.

Thuróczy a köznemesi pártot szólaltatta meg krónikájában, amely a bárók hatalmával szemben a XV. század második harmadától kezdve határozottan a központosítást sürgette, magát egyenesen az országgal azonosította, és a gyakori országgyűléseken egyre erélyesebben juttatta kifejezésre véleményét. A réteg legműveltebb tagjai fontos királyi hivatalokban kormányzati tisztviselőkként szolgáltak, befolyásukat és karrierjüket irodalmi tanultságuknak köszönhették, és jól ismerték a külföldi irodalmi viszonyokat.⁶ Ezek körében alakulhatott ki az irodalmi múlt iránti érdeklődés és az a vélemény, amit Thuróczy megírt. Az első irodalomtörténeti gondolat abban is magán viseli kancelláriai eredetének bélyegét, hogy a nemesi politikával szorosan összefüggő nemzeti történelem körül keringett, és későbbi kifejllesztői is kancelláriai, királyi tisztviselők voltak. Ami a

⁵ HORVÁTH János, *Magyar irodalomismeret*, Minerva, 1922; *ua.* = H. J., *Tanulmányok*, Bp., 1956.

⁶ MÁLYUSZ Elemér, *A magyar társadalom a Hunyadiak korában = Mátyás király emlékkönyv*, I, 309–433; Uő., *A magyar rendi állam Hunyadi korában*, Századok, 1957.

nyilatkozat második, mentegetődző felét illeti, arról elmondhatjuk, hogy a feudális kor legáltalánosabb irodalomtörténeti közhelyévé vált. Révay Péter nevével fémjelezve helyet kapott Burius János evangélikus egyháztörténetének és Czvittinger *Specimenének* előszavában, bevonult a felvilágosodás korának irodalomtörténetébe és a reformkor költészetébe, s közkézen forgott mindaddig, míg csak a nemesség nyomta rá bélyegét irodalmunkra és szaktudományunkra.

Thuróczy krónikájának megjelenésekor már a sírban feküdt Janus Pannonius, aki a XV. század másik fontos tudománytörténeti jelentőségű nyilatkozatát írta le: „Ille ego Pannoniae gloria prima meae”. A korszakot nyitó költő öntudattól duzzadó sora szorosan kapcsolódik Thuróczy szavaihoz, noha írói és műveltségi rangban lényeges közöttük a különbség. Janus nem tud korábbi hazai irodalomról, vagy legalábbis olyanról, amit művelt emberek előtt érdemes szóba hozni, az irodalmi hírt ő is kapcsolatba hozza Magyarország dicsőségével, de a krónikás magyarázatása helyett az idézett versben (és másutt is) önmagát állítja a pannóniai irodalom kezdetének.⁷

Ha Magyarországnak a XV. század második feléig nem volt irodalma, most lett. Létrehozói Mátyás udvarában éltek, és amikor a köznemesség a nagy király halála után benne látta eszményképét, uralkodásának idejében az ország fénykorát, művelt vezető rétege a politikai törekvésekkel szorosan egybekapcsolta a Mátyás-hagyománnyal összefüggő humanista irodalom emlékeinek ápolását. Ugyanakkor Janus Pannonius költői nagysága, külföldi elismertetése nagyban hozzájárult, hogy Mátyás kora egészen az anyanyelvűségi szempont irodalomtörténeti érvényesüléséig irodalmi virágkorként mutakozzék az utókor szemében.

A politikához erősen tapadó kulturális Mátyás-hagyomány ápolása a magyar reneszánsz felbomlásáig jórészt abban nyilvánult, hogy a nagy király korának irodalmi hagyományát fenntartotta, és irodalmi vállalkozásait lehetőleg továbbfejlesztette. Janus munkáinak felkutatásán és publikálásán kívül a Bonfini-kiadások és a történetíró folytatására irányuló kísérletek, Ransanus, Galeotto és a Bibliotheca Corvina iránti érdeklődés nagyjából ki is merítik egész tartalmát, melyhez a nemesi beállítottság kétségtelen tanújeleként két fontos XVI. századi mű kapcsolódott: Werbőczy *Tripartituma* és a *Corpus Juris* kiadásának gondja.

A hagyomány ápolásában a régi Magyarország minden népének fia részt vett. Janus Pannonius hazai származású kiadói között ott szerepel az erdélyi szász Adrianus Wolphardus; Bonfini első 30 könyvének publikálója az ugyancsak szász Brenner Márton, egyformán teljesen nemesi szellemben. Mindkét törekvés azután Zsámboky János munkásságában jutott nyugvópontra. A *Tripartitumot* ugyancsak Zsámboky jelentette meg kritikai kiadásban, s utána már ezen a területen sem sok tennivaló akadt. Része volt Zsámbokynak a *Corpus Juris* összeállításában is, amit végül a szlovák származású nyitrai püspök, Mossóczy Zakariás rendezett sajtó alá, egy verses magyar király-lista kíséretében. A Bonfinit folytatni kívánók népes táborát itt felsorolni sem lehet. Megjegyezni is elég talán, hogy a sziléziai származású Wernher György is foglalkozott a gon-

⁷ Az idevágó helyek egy részét legutóbb GERÉZDI Rabán publikálta. ItK, 1960, 278.

dolattal, Bornemisza Pál, akkori erdélyi püspök, kezére járt volna az anyaggyűjtésben, és hogy Istvánffy Miklós nagy munkája az egész XVI. századot átható törekvésnek mintegy záradékként jött létre.

Alig fejeződtek be azonban e tekintélyes vállalkozások, a Mátyás-kori hagyaték új értelmiségi réteg, a prédikátorok kezébe csúszott át. Heltai és társai latin Bonfini-kiadásáról ebben az összefüggésben elég annyit megemlíteni, hogy nagy filológiai ambícióval készült, és célja az akkoriban még hiányos Bonfini-mű teljesebbé tétele volt. Szamosközi R. Sándor pártfogóihoz, Egri Gergelyhez és Keveskuthi Mártonhoz intézett versében azt írta, hogy Váradot Janus Pannonius és a prédikátorok egyformán ékesítik tudományukkal, irodalmi munkásságukkal, s ekkortájt jegyezte legnagyobb humanista költőnk egyik sorát barátja emlékkönyvébe egy tübingeni magyar diák. Mikor Suri Orvos Pált költővé koronázták Heidelbergben, meghatottan foglalta az ifjabb Pareushoz intézett versébe, hogy magas egyetemi kitüntetésére Janus Pannoniusszal és Thuri Györggyel helyezi egy sorba.⁸ A reformáció Janus-kultuszának legkiemelkedőbb emléke a Pareus szerkesztésében megjelent *Delitiae poetarum Hungaricorum* c. kötet, amelyben a nagy költő összes addig ismert művei helyet kaptak, s hagyományának folytatóiként sorakoznak utána Sommer, Schesaeus és Thuri György versei. A kiadvány egy sorozatban jelent meg a német, olasz és skót humanista költők munkáiból nemzetek szerint összeállított könyvekkel, és ebben az előkelő környezetben képviselte a hazai latin költészetet. A kötet történeti helyének megvilágítására érdemes megemlíteni, hogy Janus Pannonius fent idézett sora itt mottóként szerepel a versek előtt, és hogy e kiadvány után a XVIII. század közepéig újabban már nem jelentek meg a költő versei.

A kulturális Mátyás-hagyomány ápolásában részt vettek a nem magyar születésű hazaiak is. Sculteti Szeverin bártfai pap az ottani iskolamester Faber Tamás egyháztörténetét kivonatolva szükségesnek tartotta kinyomtattatni, hogy a Corvina utolsó könyvtárosai már lutheránusok lehettek. A megújított hit követői Stöckel Lénárttól Pápai Páriz Ferencig különbözőképpen fogalmazták ugyan meg a humanizmus és a reformáció kapcsolatát, abban azonban megegyeztek, hogy a magas fokú irodalmi képzettség mintegy előiskolája a tisztább vallás befogadásának. Ennek az elvi álláspontnak az alapján, látva a nem éppen katolikus főpaphoz illő darabokat, Janus Pannoniusnak helyet juttattak a protestáns egyháztörténetekben. (Burius János éppúgy beszél róla kéziratban maradt munkájában, mint Pápai Páriz a *Rudus Redivivumban*.) De akár így, a protestáns egyházi szemléleten keresztül, akár úgy, az irodalmi nagyság elismerése útján történt, bizonyos, hogy az irodalmi Mátyás-hagyomány az egész feudális Magyarország irodalmi műtszemléletének alapjává vált.

⁸ Szamosközi munkája: RMK III, 784, B3 lev. Suri Orvos Pál verse: Davidis PAREI Patris, J. Philippi PAREI Filii *Mvsae fvgitivae*, Neapoli Nemetum, 1615, 277. Ebben a könyvben jelentek meg először Thuri György versei.

2. Magyarországi irodalom és magyar irodalom

Az irodalomnak abban a részében, amelyet latinul írtak, és a feudális magyar állammal szoros kapcsolatban fejlődött tovább, a XVI–XVII. század folyamán még döntő szemléletbeli változás nem mutatható ki, pedig a reformáció idején több vulgáris nyelven is megindult a könyvkiadás. A magyaroknál az előző fejezetben jellemzett nemesi gondolkodás a népi nyelvű irodalommal szemben egészen sajátosan nyilatkozott meg. A reformátor Ozorai Imre azt írta ti., hogy Szent Jeromos magyarra fordította a Bibliát. Ez a mai olvasót módfelett meglepő állítás logikus következménye a nemesi történet-szemlélet magyar nyelvre és irodalomra való alkalmazásának. A dalmáciai születésű Jeromos ugyanis az egykorú jogi felfogás szerint magyarnak számított, minthogy Dalmácia a magyar koronához tartozott; ha így van, akkor ő voltaképpen magyar, és mint ilyen, csak magyarra fordíthatott. Ez a nemesi tudathoz kapcsolódó gondolkodás már a polgári nacionalizmus korába is beillenek, ha az ilyenféle nyilatkozatok s a nemesség és nyelv összekapcsolásán alapuló nyelvi program szélesebb, nem nemesi rétegekkel is számot vetne, és a politika nyelvi expanzióra törekednék. Nyelv és nemzet összefüggésére már előbb is találunk példát: a Jagello-korban a köznemesség a magyar nemzet és nyelv kiirtásának vádját emelte külső ellenfelei ellen, Werbőczy Velencében a dózse előtt magyarul mondott beszédet, noha kiválóan tudott latinul.⁹ A magyar nyelv ebben az összefüggésben, a köznemesi politikai frazeológiából kapta egyedülálló, rokontalan, nemes és scythia jelzőit, amiket Geleji Katonánál még az a tétel egészített ki, hogy a világ valamennyi nyelve között a legközelebbi rokonságban áll a kinyilatkoztatás nyelvvel, a héberrel. Ez a nyelvszemlélet az egész feudális korban uralkodott, és a magyar nemesség ezért nem akart hallani még a XVIII. században sem a finnugor rokonságról, amit „halszagúnak” és parasztnak érzett, és innen származnak a keleti nyelvekkel folytatott fantasztikus nyelvhasználati kísérletek is.

A kulturális Mátyás-hagyomány tudatos ápolói és kifejlesztői latin nyelvű anyagon dolgoztak ugyan, de egyáltalán nem idegenkedtek mindenfajta nemzeti nyelvű literatúrától, és eszükbe sem jutott, hogy lenézzék, ha erudíció kísérte azt, hiszen ugyanazon nemesi magatartás megjelenését láthatták benne. Zsámboky János nem restellte a humanista történetírás nyelvére fordítani Tinódi két énekét, és kiadni Bonfinija függelékében. Istvánffy epigrammával tisztelte meg az énekmondót, melyben a magyarországi háború Homéroszának címét juttatta neki, minthogy halhatatlanságot biztosít a hősöknek.¹⁰ Bizonyos, hogy az örök hír, ebben a vonatkozásban Homérosz neve és az egész hasonlat a humanista irodalom közhelyei közé tartozik; bizonyos azonban az is, hogy Istvánffy nem így írta volna meg a verset, ha kételkedik, hogy lehet magyar nyelven tartósan megörökíteni a katonai dicsőséget. Pusztán magyarnyelvőségük miatt a prédikátorok sem érezték, hogy könyveikkel az irodalom perifériájára szorulnak, és rendszerint egy rangban

⁹ Vö. KLANICZAY, *i. m.*

¹⁰ ISTVÁNFY verse: *Carmina*, Bp., 1935, 26.

alacsonyabb réteg számára írják munkáikat, minthogy mondanivalójukat általában a patrónus értelméhez és ízléséhez szabták, s latin mintáik szerint prédikálni irodalmi szempontból tudós tettek számított. Hogy a magyar nyelvről vallott nézetek mennyire a nemesség rendi helyzetéhez tapadtak, semmi sem igazolja világosabban, mint az a tény, hogy a földesurak a reformáció korában hagyományosan természetesnek vették jobbágyaik és udvari személyzetük nyelvi igényét, és támogatták közös vallásukat akkor is, ha a pap nem azon a nyelven szólt, amelyet ők a legszívesebben hallgattak.

Magyarország népei között a reformáció idején a magyarságra várt a legtöbb irodalmi feladat, mert a szlovákok először csehországi, a németek birodalmi nyomtatványokat használtak, s e könyvek példája hazai anyanyelvi irodalmi tevékenységük előmozdítása szempontjából nem lebecsülendő. Jellemző, hogy 1711-ig sem a szlovákok, sem a németek számára nem jelent meg teljes Biblia az országban, az énekeskönyvek is gyéribben mutatkoznak náluk, mint a magyaroknál. A nyomtatványok elmaradásánál, illetve megjelenésénél nyilvánvalóan az az üzleti számítás játszott szerepet, hogy a hosszú szállítás költségével megterhelt könyv ára hogyan viszonyult a hazai szükséglet szerint kis példányszámban előállított munkára fordított kiadáshoz, és mennyi volt az a biztosan eladható mennyiség, ami mellett megtérült a vállalkozó befektetése. A szlovák könyvkiadást az írástudó réteg növekedő száma mellett az lendítette még előre, hogy a fehérhegyi csata után a csehországi behozatal megszűnt, s az igényeket helyben kellett kielégíteni. Nagy szerepet játszott ebben a trencsényi nyomda Illésházy Gáspár pártfogása alatt.

A papok és iskolamesterek szerepe az irodalmi tradíció ápolásában nem merült ki abban, hogy átvették a kancelláriai eredetű hagyományt, és fenntartották azt pártfogóik, a nemesség és a városi patríciusok egyetértő körében. A reformáció egy sor irodalmi feladatot is rájuk ruházott, káték fordítását, énekeskönyvek, postillák kiadását, a magyaroknál még a bibliafordítást is, amihez a humanista nyelvi műveltség csak az előképzettséget adta meg, a formák a klasszikus örökséghez képest merőben újak voltak. A prédikátorok a regnum Hungariae keretén belül Isten szolgálatára, egyházuk javára részben népi nyelven írták műveiket. Mielőtt azonban a dologhoz láttak volna, tanácsos volt áttekinteniük vallásuk egész vulgáris nyelvű irodalmát, hogy ne végezzenek felesleges munkát, és művük valóban sürgető szükségletet elégítsen ki. Ezenfelül nagy súllyal esett latba a készülő mű igazhitűsége, vagyis hogy amit tartalmaz, megfeleljen egyházuk tanítételeinek, és kiállja a dogmatikai, káté- vagy bibliafordítás esetén a filológiai kritikát. E követelmények a protestáns irányzatok határozott körvonalú egyházakká szerveződése idején új irodalmi hagyományt fejlesztettek ki, amely a történetírással szemben főként népi nyelvű, annak világi jellegével szemben egyházi rendeltetésű műveket foglal magába.

Szenci Molnárt kortársai azért tartották nagy írónak, mert a helvét hit alapvető műveit új vagy javított fordításban adta a hívek kezébe. Ő az első, aki áttekintette a református prédikáció-irodalmat, és Sculteti Ábrahám postilláinak lefordításával példát adott a műfajra. Újfalvi Imre a magyar énekköltészet anyagát szedte össze és rendezte egyházi szempontjai szerint. Ő már arra is vállalkozott, hogy katalógusba szedje a magyar írókat. Minden valószínűség szerint nem Magyarország írói foglaltak még ebben helyet, és így

nem egy századdal korábbi Czvitinger veszett el a munkában. Ilyen feltevésnek ellene mond már a cím: *Catalogus scriptorum Ungaricorum*, ahol a „scriptor Ungaricus” magyar, pontosabban magyarul író szerzőt jelöl, szemben az „Ungarus”-szal, ami magyarországit jelent. Utalhatunk itt a kortárs Sculteti Szeverin szóhasználatára, aki a felvidéki német és szlovák papokkal szemben a magyar szakramentáriusokat „pastores Hungarici”-nak hívja. De ellene mond a hipotézisnek az a körülmény is, hogy a XVI. század végén – tapasztalatunk szerint – még csak a történetírás tekinthető az egész országban egyformán érvényes irodalmi hagyománynak, a literatúra többi részének tradícióvá válása, az egyházak gondviselése alatt, csak bizonyos műfajokban mutatható ki. Valószínűnek látszik, hogy a névjegyzék legnagyobbbrészt népi nyelvű egyházi írókat, főként énekszerzőket tartalmazott, akiknek verseivel a reformáció énekanyagának dogmatikai szempontú átválogatása és új kiadása közben sokat foglalkozott Újfalvi Imre.¹¹

Bonfini, általában a hazai történetírói hagyomány folytatására irányuló törekvés mellett a XVI–XVII. század fordulóján új történetírói feladat jelentkezett, a magyarországi egyházak történetének megírása, amely félszázad alatt teljesen új historiográfiai ág meghonosodására vezetett az országban. A nemesi nemzet történetében az országos politika állt a középpontban – az egyháztörténetben egy vallási közösségé, amely az előbbi politikai testnek csak egy részét teszi; ott politikai és jogi kérdések vannak az érdeklődés előterében – itt hittételek, az egyházi szervezet és a szertartás problémái, háborúk és békekötések helyett hitviták és zsinati határozatok. Az országos történelmet szövegező humanista soha nem ereszkedett le a szégyellni valóan barbár latinsággal fogalmazott történeti források szavaiig, általában nem hivatkozott rájuk, és lehetőleg nyomtalanul beledolgozta azokat retorikus prózájába. Az egyháztörténet-író az országos történelemből csak a vallásszabadságot érintő törvénycikkek érdekelték, amik mint diétai végzések, nyomtatásban közkézen forogtak. Nagy figyelmet szentelt viszont pl. a zsinati határozatok hiteles szövegének, ahol a dogma tisztaságát illetően kritikus esetben minden szó az eredeti összefüggésben vált fontossá, és persze lényeges volt a hitvitázó célzat, amiben a magdeburgi centuriátorok adták meg a példát. Igaz, a hazai egyháztörténeti irodalom megindulásakor, az 1580-as években, részben még a szóbeli hagyomány, az emlékezet alapján írtak összefoglalásokat, de már ott áll a kezdetnél Laskói Csókás Péter forráskiadása, aki 1585-ben, a *De homine* előszavában a wittenbergi magyar coetus anyakönyvét teljes egészében publikálta. Valószínűleg Wittenberg hatása érvényesül abban, hogy a hazai egyháztörténet több vallásközösség és nyelvcsoport körében egyszerre jelentkezik. Erdélyben a szász Schesaeus Keresztély *Oratio*ja a legelső emlék, a Tiszántúlon Gönczi György ajánlása Félegyházi Tamás Újtestamentum-fordításában, a Felvidéken Faber Tamás munkája, amit a már említett Sculteti Szeverin kivonatából ismerünk.

A protestáns egyházak élete elválaszthatatlan az iskoláktól, s ezért az egyháztörténetben nagy szerepet játszik az iskolák története és a kiváló rektorok emlékezete. Magyarországon az iskolatörténeti érdeklődés is jórészt Wittenberg hatása alatt, az egyetem

¹¹ Újfalvi Imréről SCHULEK Tibor, *Az első magyar bibliográfiáról*, ItK, 1957; KLANICZAY Tibor, *Újfalvi Imre és az 1602-i énekeskönyv*, ItK, 1958, 152–169.

magyarországi coetusának kebelében, voltaképpen mint retorikai gyakorlat indult meg. Schesaeus Stöckel emlékezetére tartott és adott ki oratio funebri, Szikszai Fabricius Balázs Balsaráti Vitus Jánost, Szikszait Kassai Császár György parentálta. E hibátlan humanista formák hazai környezetben azonban hamarosan felbomlottak, mert még a legjobb iskolák nyújtotta képzés sem volt elegendő fenntartásukra, s helyüket egyrészt a humanista formáknak teljesen háttérbe fordító szerény adatgyűjtés foglalta el prédikátor- és rektor-listákkal, másrészt szabályos egyházi beszédekbe, a korábbi oratiók helyett conciókba torkolltak, melyekben a széles körű hallgatóságnak szánt tanítás végén, Personalia cím alatt jutott hely a személyes adatok sematikus közlésére.

A nemesi történelmi tradíció ápolása, folyamatosságának a jelenkorig való biztosítása, a historiográfusok korábban is megfigyelt megbecsülése mellett prédikátorok és iskolamesterek életének s műveinek feljegyzése, anyanyelven írott művek formai szempont szerinti csoportosítása a legfontosabb vonások, amelyek az irodalomtörténet-írás történetének korai emlékeit jellemzik.

Voltaképpen, az egész országot áttekintő irodalomtörténet-írás még nincs; de van legtöbbször alkalmi megnyilatkozások formájában mutatkozó, már anyanyelvi műveket is magában foglaló irodalomtörténeti hagyomány, mellyel jobb kifejezés híján *a stilisztikai, poétikai és retorikai, írott vagy íratlan szabályok követését jelentő irodalmi hagyománnyal szemben szerzők és művek politikai vagy egyházi szempontok szerinti számon tartását óhajtjuk jelölni.*

3. A historia litteraria és a feudális Magyarország

A leginkább naptáiról ismeretes késmárki iskolamester, Frölich Dávid 1641-ben *Der Vralte Deutsch-Vngarische-Zipserische vnd -Ziebenbürgische Landssmann* címmel Lőcsén könyvet jelentetett meg. Munkáját a magyar történelem elé bevezetőül szánta, s rövidre fogva azt adja elő benne, hogy a hazai németek nem azonos eredetűek határokon kívüli nyelvrokonaikkal, hanem a gepidák (kisebb részben a római légiók) leszármazottai, akik Magyarország őslakóit tekintendők, vagyis honosságuk sokkal régebb az Attila vezérletével érkező hódító magyarokénál. – Az elmélet minden naivsága ellenére nagy figyelmet érdemel. A korábban egyedül uralkodó magyar történelmi kép ugyanis, ami e korban Thuróczy nevéhez fűződik, Frölich szerint revízióra szorul, és Magyarország népeinek történelmi elrendeződése lényegesen különbözik attól, amit a magyar krónikáknál talál az olvasó. Lényegében nem másról van itt szó, mint hogy a régi Magyarország egyik nyelvi csoportja történetileg alapozta meg létét, mégpedig oly módon, hogy tiszteletben tartva az örökölt állami keretet és annak a historiográfiában tükröződő képét, kiegészítésre vállalkozott; ugyanakkor azonban hitet is tett a haza mellett, mert hangsúlyozta, hogy a hazai németek más eredetűek, mint a határokon túliak. Az elmélet különösen az erdélyi szászok körében talált visszhangra, ahol továbbfejlesztői a gepidákat a

dákokkal azonosították, és még attól sem riadtak vissza, hogy elgondolásuk érdekében meghamisítsák ősi kiváltságlevelük, az *Andreanum* szövegét.

Frölich és követői a legkevésbé sem támadták magát a feudális rendet: mind ő maga, mind elméletének továbbfejlesztői német polgárok voltak, a régi Magyarország egyik kiváltságolt rétegének képviselői, akiknek a hipotézis privilégiumaik történeti igazolására szolgált. A feudális kereten belül azonban félreismerhetetlen az elmélet nemesellenes volta, amennyiben a kiváltságot a magyar nemesség megérkezése előtti időből származtatja, s ebben a vonatkozásban a német polgárság ama törekvéséhez kapcsolható, amellyel a nemesség városokba özönlését, s azokban a magyar nemesi jog és kormányzás érvényesülését igyekezett megakadályozni. Rendi szemléletük próbájául szolgálhat, hogy egyrészt nem utasították vissza a nemeslevelet, mert ezzel városukon kívül is kiemelt jogi állást biztosíthattak maguknak, de ennek birtokában, a nemesség tagjaként is polgárián gondolkoztak, mint pl. a szepességi Klesch Dániel; másrészt egyáltalán nem akarták megváltoztatni a jobbágyság helyzetét. Arra van példa, a szász Töppeltnél, majd Kelp Mártonnál, hogy a magyar jobbágyság kiszolgáltatottságát a rabszolgai állapothoz hasonlítják, és már Frölich emberséges bánásmódot kíván; arról azonban nem beszélnek, hogy a nagy német városok is rendelkeztek jobbágyfalvakkal.¹² Frölich és követőinek munkáiban mindenesetre a régi nemesi nemzetfogalomhoz képest egy új, attól némileg függetlenül képzet tűnik fel, de ez még nem más, mint a rendi kiváltságoknak történeti és nemzeti terminológiájú megfogalmazása.

Frölich elméletének egyik érdekes vonása, hogy nem vet számot a felvidéki német városok lassú elszlovákosodásával. Pedig ez a városi réteg is határozottan hallatta már szavát a feudális állam keretei között. A Thurzó György nádor legfőbb védnöksége alatt ülésező zsolnai zsinat tíz vármegyének három szlovák szuperintendenst rendelt, akik mellett a magyar és német evangélikus egyházakat a püspököknek alárendelt inspektórok ellenőrizték. A prágai iskolázottságú Moncovicenus Márton 1616-ban a három szuperintendenshez intézett levelében, mellyel búcsút mondott Trencsénnek, a vidéket Slavoniának nevezte; Jacobaeus Jakab, az eperjesi szlovák egyház Csehországból ide emigrált papja ma ismeretlen leírást adott ki a szlovákokról, *Gentis Slavonicae lacrumae* címmel pedig népe bajait foglalta versbe; tudós hagyományként a *Cantus Catholicus*ban feltűnik nálunk Cyrill és Metód emléke.¹³ E jelenségek és nyilatkozatok mögött éppúgy a hazai szlovák polgárság és a hozzá csatlakozó értelmiség jelentkezését kell látnunk, mint a németek munkáiban, s a társadalmi látókör sem lehet bővebb, mint amazoknál.

Míg a Felvidéken és Erdélyben az evangélikus német és szlovák polgárok rendi és nemzeti formákat keresve küzdöttek jogaikért a nemesség ellen, a magyar kálvinista mezővárosiak puritánus vallási reform zászlaja alatt harcoltak ellenük. Nincsen még szó a nemesi jogok intézményes eltörléséről, hiszen erre a gondolatra csak a felvilágosodás idején jutottak az ország legjobbjai. A vita a feudális rend keretein belül a kedvezőbb és

¹² A hazai német írókról PUKÁNSZKY Béla, *A magyarországi német irodalom története*, Bp., 1926.

¹³ SZIKLAY László, *A szlovák irodalom története*, Bp., 1961.

biztonságosabb társadalmi állásért folyik; igaz viszont, hogy éppen e keretek szorítása miatt viaskodnak.

Az 1640-es évek tájától az irodalomból kimutatható polgári előretörés idején a politikában Zrínyitől Rákócziig az egész országra kiterjedő függetlenségi harc és a fejlődési centralizáció a legfontosabb feladat. Az első a török és a császári beavatkozás ellen irányult, a másik lehetővé tette volna, hogy a polgári tendenciák és a nemesi államhatalom között egyensúly jöjjön létre, és megnyíljen az egészségesebb fejlődés útja. Az ország hagyományos vezetőrétegének, a nemességnek egészen új feladatokkal kellett szembenéznie. Magyarország a kor polgári gondolkodásának tükrében kívánatos jogi állást biztosító kiváltságok hordozója, s az értük folyó harcban a Hungáriához való tartozás eme képződmény iránti, történetileg öröklött hűséget jelentette, a privilégiumok, általában a jobb helyzet reményében. A Hungarus-tudatot már előbb is mint a régi magyar államhoz való tartozás érzését jelöltük meg. Most hozzátehetjük, hogy a társadalmi tartalma jelentős polgári elemeket foglal magában, amelyek egyelőre a feudális keretek tágításában nyilvánulnak meg, s a rendszer alapjai, a nemesi kiváltságok egész rendszere ellen közvetlenül még nem irányulnak; időben kb. a XVII. század közepétől számíthatjuk, s véleményünk szerint a XVIII. század közepe tájáig tart, addig az időpontig, amíg reménykedni lehetett a magyar feudalizmus társadalmi problémáinak belső erőkből kiinduló megoldásában. A nagy történelmi lehetőséget a Rákóczi-szabadságharc bukásakor temette el a kiváltságaihoz csökönnyösen ragaszkodó nemesség. A rendiség nagy válsága azzal fejeződött be, hogy a nemesség kitért az államtest problémáinak megoldása elől, és belenyugodott, hogy az osztrák nagyhatalom biztosítsa kiváltságait, a nemesi szabadságot és függetlenséget az egész mozgásba lendült társadalommal szemben, amely soknyelvűsége ellenére is a közös hagyományoknak megfelelően kereste még a kibontakozás útját. Így történt, hogy mikor az osztrák kormányzat tevékenyebben kezdett beavatkozni Magyarország belső ügyeibe, a haladásra áhítozók figyelme egyszerűen Bécs felé fordult. A tájékozódás irányának megváltozása azonban egyértelmű a hazai történelmi hagyományok alapján kialakult Hungarus-tudat felbomlásával, és helyét a rendiség kátyújából szabadulást kereső néprétegekben új koncepció kezdte elfoglalni, az osztrák állampatriotizmus.

A Habsburgok monarchiája maga is feudális államalakulat volt, de nem sikertelenül ment benne végbe a centralizáció folyamata. A központból irányító osztrák vezetőkörök területileg olyan egységesnek látták Magyarországot, ahogyan az történelmi örökségként rájuk szállt, ahogyan itthon is érezték, s leginkább csak katonai érdektől változtattak határait. Kormányzati szempontból azonban csupán mint a tartományok egyike jött számításba, és a legkevésbé sem befolyásolták szemléletüket a sokszázados magyar fejlődés rekvizitumai. Sajnos, ebben a vonatkozásban a részletek kevésbé vannak kidolgozva, mert az egészében nemesi eredetű, egyoldalúan függetlenségi szempont érvényesülése történetírásunkban a legújabb időkig akadályozta a tárgyilagos vizsgálódást, s az irodalom történetében is elhanyagoltuk, néhány kivételtől eltekintve, a bécsi kapcsolatok vizsgálatát. Így aztán a tudománytörténetben is egyelőre csak elszórt adatokra hivatkozhatunk, későbbi, kedvezőbb alkalomra hagyva a részletes kidolgozást.

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a jezsuiták már a XVII. század derekán nem a hagyományos szemléletről tesznek tanúságot, mikor egyik alkalmi kiadványukban egyszerre beszélnek egy nemes Szencziensis Hungarusról és Szencziensis Slavusról, s ugyanakkor Nobilis Hungarus vagy Nobilis Croata formában gondosan feltüntetik a rendi kiváltságot.¹⁴ A szóhasználat a későbbi osztrák felfogáshoz közelít véleményünk szerint, amennyiben egyrészt tiszteletben tartja a nemesi privilégiumot, másrészt az országot a tényeknek megfelelően, de a magyar hagyomány iránt érzéketlenül, különböző anyanyelvű népekre bontva fel, felforgatja az elfogadott terminológiát, amely szerint mindkét hallgatót a Hungarus jelző illette volna meg.

A Bécs irányába fordulás nem vezényszóra történt meg Magyarországon. Germethe tudós társaságának szervezése az 1730-as években, az újonnan felállított helytartótanács körében indult meg, egyelőre teljesen eredménytelenül.¹⁵ Később Bél Mátyás, a hazai rendiség talajából táplálkozó Hungarus-tudat e kiváló képviselője, III. Károlynak és Mária Teréziának ajánlotta *Notitiája* kötetét, és tagja lett Prokesch báró olmützi gottschediánus társaságának, amelyben teljesen osztrák állampatriotista nézetek uralkodtak. Ezt képviselték Kollár Ádám Ferenc, Benczur József, a szepességi születésű Engel János Keresztély és Hormayr zsebkönyvének hazai munkatársai a történetírásban; a budai jakobinus-per fővádlottai, az elfogott írókkal együtt, a jozefinizmus híveiként kezdték pályájukat, s a példák felsorolását folytathatnánk reformkori nemzeti irodalmunk első német fordítóinak neveiig.

Az osztrák állampatriotizmus hatása véleményünk szerint döntő jelentőségű a XVIII. század tudománytörténeti munkásságának elbírálásánál. Az irodalomtörténet-írás formái ugyanis lényegében változatlanok a XVIII. század folyamán. Wespriemi István életrajzyűjteménye ugyanúgy lexikon, mint Czvittinger *Specimenje*, csakhogy Czvittinger az itthoni hagyományon alapuló Hungarus-tudat képviselője, Wespriémire már *Biographiája* írásakor erősen hatottak Mária Terézia és József haladó jellegű intézkedései, s a bécsi Privilegirte Anzeigen c. folyóirat munkatársai közé tartozott, amelyet Magyarország számára, valamennyi népének hasznára, az állampatriotizmus jegyében, németül adtak ki. A bomló hazai feudalizmus utolsó válsága a polgári kor előestéjén, az irodalmi anyagból ellenőrizhetően, azzal kezdődött, hogy II. József után a bécsi politika reakcióssá merevedett, az előjogaiban sértett magyar nemesség a császár halála után nemzeti polgárságként kezdett fellépni a soknyelvű hazában, s függetlenség és haladás állandó konfliktusa közepette megindult a belső reformmozgalom. Ekkor váltak szét végérvényesen a magyarországi népek irodalmi útjai, s a regnum Hungariae irodalomtörténete helyett ezóta beszélhetünk polgári értelemben vett magyar nemzeti irodalomról és irodalomtörténet-írásról. Bod Péter *Magyar Athenasa* a feudális kor utolsó emlékei közé tartozik. Ő már a franciás divaton gúnyolódik, Teleki József felvilágosodás-ellenes könyvét dicsérgeti, és nemegyszer kijelenti, hogy a hazai nem magyar anyanyelvűek, ha már amúgy is használják, megérdemlik a „Haza fia”, a Hungarus nevezetet, mikor tudós

¹⁴ Pl. RMK II, 775.

¹⁵ CSÓKA Lajos, *A magyar tudományosság...*, Pannonhalma, 1942, 10–11.

munkáikkal dicsőséget szereznek az országnak. Az idegen nyelvű irodalmi anyagtól elődeihez hasonlóan Bod sem zárkózik el mereven, és felvesz lexikonába szász és szlovák származású írókat is. Törzsanyaga azonban mégiscsak magyar nyelvű, szemmel láthatólag csak ez érdekli közelebről, más viszonylatban nem is törekszik teljességre, és könyvében egyetlen német címet sem hajlandó leírni. Az ezek után belső magyar ügy és nem a régi Magyarország problémái közé tartozik, hogy irodalomtörténet-írásunk az osztrák állampatriotizmus és a nemesi sallangok terhétől megszabadulva mikor érte el valójában a polgári-nemzeti rangot.

Az államszemléletben végbemenő változás csak egyik, bár igen lényeges vetülete az egész országban kimutatható polgári megmozdulásnak, amely döntően meghatározta a kifejlődőben levő irodalomtörténet-írást. Az új jelenségek a tudományunk történetét közelebről érdeklő területeken is a hagyományosból kiindulva mutatkoztak meg, a korviszonyoknak megfelelően legelőbb a vallás szférájában érhetőek tetten, és irodalmi kifejezői természetesen a legműveltebb hazai tanult réteg, a papság soraiban akadnak. A magyar puritánusok megteremtették a vallásos áhítat egyénibb formáját, s ezt magánolvasásra szánt könyvekkel táplálták. Az egyéniségnek e korábban ismeretlen megbecsülése az irodalomtörténeti hagyományra messzemenő következményekkel járt. A régi poétikák nyelvén úgy fejezhetjük ki e változást, hogy az ars, vagyis a tanultság, a mesterségbeli tudás oldaláról az ingenium, a tehetség felé kezdett billenni a mérleg. Az írástudás nem pusztán készség, amelynek birtokosa alkalmas valamely egyén, kisebb-nagyobb közösség adott vagy feltételezett irodalmi szükségletének kielégítésére, mint javarészt a korábbi századokban. Az írónak személyes mondanivalója, különös adottsága is van, s egyéniségüket Klesch Dániel, Otrókoci Főris Ferenc vagy Illyés András nem is győzik eléggé hangsúlyozni, álmaikat és látomásaikat közhírré tenni. Ez persze még korántsem vezet a későbbi polgári szubjektivizmushoz, és igazolását is vallási indítékokban találja még. A polgári individualizmus e korai foka azonban már alkalmas arra, hogy az írástudók műveltebb rétegeiből lassanként különválják az írók egy azokénál kisebb csoportja, amely műveiben elszórt vallomásaival merőben új természetű forrásanyagot szolgáltat az irodalom iránt érdeklődőknek. Hangsúlyozni kell persze, hogy itt még csak a kezdet kezdetén állunk. Czvittinger például nem kevés nevet vett fel lexikonába, irodalompártolókat és magas iskolázottságú férfiakat, akiknek egyetlen fennmaradt soráról sem tudott. (Az első jezsuita rendi lexikonok hasonlóképpen magukba foglaltak bizonyos számú nem író rendtagot is címszóként.)

Az irodalomtörténet-írás ténybeli anyagának feltárásában a másik, új korszakot nyitó fordulat a rendszeres adatgyűjtésben jelölhető meg, s ez, úgy látszik, legelőbb az egyháztörténetben indult meg. A XVII. század közepén három egymástól távol eső területen figyelhetjük meg a gyűjtőmunka megindulását, a XVIII. században néha bámulatos terjedelművé dagadt collectanea-kötetek első jelentkezését. Szlovák területen Kallinka Joáchim négy kéziratáról tudunk, amik legnagyobb részét vizitációs jegyzőkönyvek és hivatalos adatfelvételek ugyan, de a címek tanúsága szerint mintha már történelmi szempontok is érvényesülnének bennük. Rotarides magával is vitte a munkákat Wittenbergbe. A kálvinista magyarok körében Bod Péter Szilágyi Benjámin István gyűjtemé-

nyének tulajdonít nagy jelentőséget, amit szerinte a szerző Geleji Katona István kívánóságára kezdett el, és Debreceni Ember Pál is nagy hasznát vette. Legmesszebbre jutottak ebben az időben a leginkább polgárosult szászok, akiknek körében Hermann Dávidban és Oltard Amrusban jelölhetjük meg az úttörőket. Az utóbbi 1650-ben, egy vizitáció alkalmával szabályos concio keretében foglalkozott az erdélyi szász reformáció történetével, és először adott közre nyomtatásban néhány oklevelet, amik azután a hazai egyháztörténetek állandó kellékei lettek. Ezekből a kezdetben még szorosán az egyházi ügyvitelhez tapadó iratokból nőttek ki a XVII–XVIII. század fordulójának nagy egyház- és iskolatörténeti annalesei: a szlovákoknál Burius János, Rezik János és Krman Dániel munkái, az előbb említett Debreceni Ember Pál könyve, valamint a szász Haner György Lipcsében, 1694-ben kinyomtatott műve, ami talán velejében Hermann Dávid kéziratán alapul. A XVII–XVIII. század fordulóján a jezsuiták (Hevenesí Gábor, Cseles Márton stb.), valamint Bél Mátyás munkásságában az iratmásolatok gyűjtése már messze túlment az egyháztörténetek keretein. Az első hazai forráskiadvány 1710-ben még egyháztörténeti iratokat tartalmaz, s a rendiség és vallás hagyományos kapcsolatából fakadt; pár évtized múlva azonban Bél irányításával megjelent az első reprezentatív forráskiadvány, a *Scriptores rerum Hungaricarum*; a jezsuiták ez idő tájt Hevenesí anyagát készülték publikálni. A magyar történetírás e folyamat során szaktudománnyá vált, és a XVII. század végével művelői közül végképpen eltűntek a magas rangú kormányzati tisztviselők.¹⁶

A nagyjából a XVII. század közepétől tapasztalható polgári megmozdulás a hazai nemzeti gondolkodást az ország elmaradottságának a feltárásával és hangsúlyozásával hatotta át legmélyebben. Azelőtt sem volt titok, hogy Magyarország nincsen azonos kulturális fokon mondjuk Itáliával vagy Angliával. Ha irodalomról volt szó, az egyeduralgó magyar nemesség ősi scythá harciasságának, saját hősi virtusainak magasztalásával válaszolt. Szenci Molnár Albert eleget élt külföldön ahhoz, hogy lássa a hazai és külföldi állapotok különbségét, de a helyzet maradandó válságot nem okozott benne. Vallási eszmekörben élve, ő azzal válaszolt, hogy az egyház és az iskolák számára nélkülözhetetlen könyveket adott ki. A mélyreható krízis első fokon azzal kezdődött, hogy a változatlanul vallási kategóriákban gondolkodó puritánus prédikátorok az alacsonyabb rangú polgárság szemével nézték a nemesi és patricius patrónusok vezetése alatti egyházak állapotát, és azt a fejlettebb nyugat-európai viszonyokkal hasonlították össze. Comenius II. Rákóczi Györgyhöz intézett emlékiratában a nép szegényének nevezte, hogy alig vannak iparosai, szegényesek városai és falvai, rosszul gazdálkodnak a földeken, nincsenek anyanyelvi iskolák, a latinokban grammatikán és valamicske logikán kívül történelemnek, filozófiának és orvostudománynak még hírét sem hallják a tanulók. Kiderül, hogy a fennen hangoztatott nemes scythá erények elpuhultságot és ázsiai barbárságot takarnak, amin sürgősen változtatni kell. Iparra, kereskedelemre, helyes gazdálkodásra és jó iskolákra van tehát szükség, ez a záróakkordja a szomorú helyzetjelen-

¹⁶ KLEIN, *Nachrichten*, II, 278; BOD, *Magyar Athenas*, h. n., 268. Szilágyi Benjámin István gyűjtésének egy része kiadva: Sárospataki Füzetek, 1857. Az 1710-es kiadvány: RMK III.

tésnek. A nemesi oldalról elhangzott kritikák ugyancsak a műveltség emelését sürgették. Zrínyi hadtudományban jártas katonákat akart, Bethlen Miklós szakszerűen képzett tisztviselőket.¹⁷

A mi szempontunkból a puritánusok és kortársaik legfőbb érdeme abban áll, hogy helyet engedtek a reáliáknak, átalakították az oktatást, és elősegítették a magyarországi tudományos irodalom kialakulását, ami eddig szorosan véve nem játszott szerepet a hazai irodalomtörténeti hagyományban. Reformjuk végét jelentette a régi, nyelvi képzésen alapuló humanista iskolázásnak, ami a gyulafehérvári kollégiumban Alstedius idejében még uralkodott, s ami miatt Bethlen Gábor pl. jónak tartotta a jezsuita tanintézeteket. A XVII. század végére ezek már elavultnak számítottak, és a rend a császári udvar nyomására, kénytelen-kelletlen, újításokat vezetett be, mert régi oktatási rendszere nem bizonyult elégségesnek szakszerűen képzett hivatalnokréteg felnevelésére. A magasabb iskolai színvonal, a természettudományi és történelmi tárgyak térhódítása, időszerűvé tette egy magyarországi egyetem felállítását, s ennek kísérletét kell látnunk Apáczai Csere János Bethlen-kori hagyományt folytató és kifejlesztő tervezetében. A társadalmi igény megvolt, kivitelét merkantilista gazdaságpolitikai megfontolások is kívánatosá tették, és a színvonal is biztosítottnak látszott, hiszen pl. Komáromi Csipkés György disszertációi semmivel sem voltak gyöngébbek a külföldi akadémiákon szokásosaknál, Pósa János európai színvonalon álló fizika-tankönyvet írt a kis Sárospatakon, és Kaposi Sámuel működése sem maradt el semmiben az akkori élvonaltól.

Érdeemes megjegyezni, hogy az ország elmaradottságának tudata kevésbé mutatható ki az erdélyi szászok és a felvidéki német városok körében, mélyebb nyomot hagyott viszont a jobbára mezővárosi szlovák polgároknál. A nemeslevéllel rendelkező Kalinka Joáchim igen korán, már 1638-ban reflektált rá, de még arra a patrónusra alkalmazza a barbarus jelzőt, aki nem pártolja a tudományokat, és a haza műveltségének igazolására szlovák papok neveit és a besztercebányai országgyűlésen költővé koronázott apját, Jánot hozza fel példának. A már korábban említett Burius János egyháztörténete előszavában hosszan foglalkozott a kérdéssel, Révay Péterre hivatkozva a háborúságokat okolja a hiányokért, Melanchthont citálva a legfőbb tudománynak a keresztényi életet mondja, majd saját könyvére utalja az olvasót, ahol elég magyarországi író és könyvet találhat.

Az ország keleti feléhez hasonlóan a Felvidéken is megfigyelhető az iskolák színvonalának az emelkedése, s a városokban jelentkező erőfeszítések összefoglalásának tekinthetjük a magyarországi evangélikus rendek eperjesi kollégiumának megalapítását, Vitnyédy István igen tevékeny közreműködésével, akit később a nagy protestánsüldözés idején a rebellió legfőbb szervezőjének kiáltottak ki a császáriak. A kollégium keretében olyan modernebb oktatásnak lehetünk tanúi, mint amelyet a puritánusok iskoláiban megfigyelhettünk, s a rózsahegyzi zsinaton Krman Dániel felvetette a főiskola egyetemmé való átalakításának gondolatát. Tudománytörténetünk szempontjából a Felvidéken ki-

¹⁷ Comenius irata: Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, IV, 144–168. Bethlen Miklós szakszerűséget sürgető nyilatkozatait l. *Önéletírásában*, pl. I, 148–149.

alakuló tudományosság általános magyarországi jellegén túl azért érdemel különös figyelmet, mert itt tűnik fel először Magyarországon a historia litteraria atyjának, Baconnek neve. Legelőször Mautner János kassai iskolamester nyomatta le nevét logikai tankönyvében, egy idézet alatt, még Justus Lipsiustól és Guevara *Horologium*ából vett citátumok társaságában (RMK II, 556). Az angol filozófus első magyarországi híve az eperjesi német iparoscsaládból származó Bayer János lett, aki az ő munkái alapján, elég önállóan szerkesztette meg *Filum Labyrinthi* c. logikáját. Ebben esik szó először az országban historia litterariáról, amely első neve az irodalmi termékekkel foglalkozó tudományzagnak.

Bayer János telve van a hazai elmaradottság érzetével. Szülőföldjét egyik műve dedikációjában és előszavában keserűen „ora Scythica”-nak mondja, amit ellenfelei nagyon sértőnek találtak, és nem is hagytak szó nélkül. Ugyanakkor a természettudományok terjesztője, a skolasztika harcos ellenfele, akinek két legfontosabb, itthon megjelent művére Bacon és Comenius hatása nyomta a bélyegét. Ami közelebbről a historia litterariát illeti, a fogalom teljesen Bacon értelmében kerül elő nála. Az angol filozófus a történetet két nagy részre osztja: naturalisra és civilisre; az első a természet, a második az emberiség történéseivel foglalkozik. A polgári történet része az egyháztörténet, a voltaképpeni polgári történet és a historia litteraria. Ennek tárgya a tudományok és művészetek története az egész világon és minden időben, valamint mindannak a leírása, ami a res litteraria körébe tartozik, tehát könyveké, szerzőké, iskoláké, akadémiáké stb. Bacon irodalomfogalma az európai humanizmussal azonos, amely még egységben látta a mai tudományt és szépirodalmat, és a fogalomnak rendszerébe iktatásában a reneszánsz polihisztorság hatását kell látnunk. A filozófus gondolkodásában azonban a historia litteraria a hasznossággal (usus) kerül kapcsolatba, amennyiben elősegíti a tudomány haladását a korábbi erények és hibák feltárásával, és támogatja a tudósokat munkájukban.

A Bacon és Bayer ajánlotta historia litteraria sem nálunk, sem másutt nem valósult meg úgy, ahogyan a szerzők javasolták, az irodalomtörténet-írás első magyarországi művelői nem is vettek tudomást a Bayer munkájában hazai földön elhangzott ösztönzéséről. Nagyobb figyelmet érdemel maga Bayer, aki az eperjesi kollégium kiemelkedő tudású rektoraként, szoros kapcsolatot ápolva régi wittenbergi tanáraival, elsőnek fogadta be a hazaiak között Bacon filozófiáját. Általánosabb összefüggésben az ügy jelentőségét abban látjuk, hogy a még mindig feudális rendhez tapadó polgári fejlődés Hungaria keretei között számottevő, vallási korlátokon felülemelkedő tudományos irodalmat hozott létre, az adott helyzetnek megfelelő módon a hazai szükségleteket elégítette ki, s ezzel létrejött, az ország belső tudományos felfedezésének eszközeként, a magyarországi irodalmi anyag összefoglalásának feltétele. Maga a historia litteraria Németországból plántálódott át, s ettől kaptak formát és nevet a hazai anyaggyűjtések. A művek azután bibliográfiai hasznosságukon és nemzeti öntudatot nevelő hatásukon kívül helyet biztosítottak az irodalmak nemzetközi fórumán is a magyarországinak.

4. Az európai irodalom és Magyarország irodalma

Európában már hosszú századok óta megvoltak az irodalmi összefoglalás bizonyos formái, amikor Magyarországon még a nyomát sem találjuk ezeknek. Szent Jeromos *De viris inlustribus* címmel Suetonius mintájára összeállította a keresztény írók életrajzait, azzal a céllal, hogy a pogány literatúrával a keresztényt állítsa szembe, és igazolja, hogy ez mint irodalom is egyenértékű a régivel. Ugyancsak Jeromosra vezethető vissza az írókról és művekről szóló híreknek hosszabb-rövidebb exkurzió alakjában a krónikákba való befoglalása. Az irodalmi hagyaték feljegyzésének e két formája az egész középkoron keresztül uralkodik. Ide kapcsolódnak a szerzetes-írók irodalmi tevékenységének a rendtörténetek keretébe ágyazott adatai, amire Szalkay Magyar Balázs ferences, valamint Dombrói Márk és Gyöngyösi Gergely pálos rendi krónikáiban nálunk is találunk példát a középkor utolsó századából.

A reneszánsz legismertebb irodalomtörténeti munkája Conrad Gesner *Bibliotheca universalis* (Zürich, 1545) lett, amelynek Conradus Lycosthenes, Josias Simler és Johann Jakob Friese (Frisius) adta meg a végső formát. Gesner humanista polihisztorként még arra törekedett, hogy a műveket ne csak cím szerint írja le, hanem ismertesse és bírálja is azokat. Folytatói már csak arra szorítkoztak, hogy az óriásivá duzzadt irodalmi termésben a praktikus eligazítást szolgálják. A kezükben kialakult mű alfabetikus rendjével (még a szerzők keresztneve szerint) és a cikkek szerkezetével máig mintául szolgálhat a biobibliográfiai lexikonok számára. Maga Gesner még csak a latinul, görögül és héberül, a három szent nyelven írott művek lehetőleg teljes felsorolását ígéri műve címlapján; Simler és Friese már nyelvre való tekintet nélkül minden szerző és könyv felvételére törekedtek. Az anyaggyűjtésben Európa minden jelentős országának képviselője is részt vett. A mi szempontunkból Hugo Blotius, a bécsi császári könyvtár vezetőjének hozzájárulását érdemes megemlíteni, és nyomatékosan hangsúlyozni kell Zsámboky szerepét, aki a kiadók szerint két ókori irodalomtörténeti művet adott ki (Eunapius, Hesychius Milesius), már Gesnernek megküldötte művei listáját, majd a későbbi kiadók rendelkezésére bocsátotta könyvtára ókori auktorainak jegyzékét.

Gesner *Bibliothecája* utolsó változatában magában foglalta az ókor és a keresztény Európa irodalmi termését, pontosabban annak a történelmileg kialakult kulturális képletnek literatúráját, amely időben Homérosztól a jelenkorig terjedt, a középkor folyamán a római egyház fősége alá tartozott, s amelynek kebelében a humanizmus és a reformáció korszakos jelentőségű folyamata végbement. E meghatározás kizárja belőle más kulturális körök irodalmát, még az arabokét és a keleti egyházét is, ha az nem jutott el görög vagy latin szövegezésben e szűkebb, nem földrajzi, hanem művelődéstörténeti értelemben vett Európába. Legalkalmasabban ezért egyszóval európai irodalomnak nevezhetjük, és Friese művében a kultúrkör irodalmi fejlődésének azon állomását szemlélhetjük, melyen egymás mellett áll az egyházi és a világi, de már az utóbbi tekintélyeskedő túlsúlya mellett; nyelvileg a latin a domináns, de helyet kapnak a jövő kizárólagos irodalmi nyelvei is, amiket a kiadók egyelőre vulgárisoknak neveznek még.

Magyarország István király óta az európai kultúrkörhöz tartozott, irodalmának tartalmi és formai sajátosságai ezzel rokonok; jogos tehát a kérdés, hogy a magyar irodalom hogyan képviseltetik Friese írói lexikonában. Gulyás Pál 1955-ben átvizsgálta az 1573-i kiadást, és 46 a legtagabb értelemben vett magyarországi író-t számlált össze benne.¹⁸ Ezekhez számíthatjuk még Wernher Györgyöt, s így 47-re emelkedik a számuk. Ha az adatokat mármost közelebbről megvizsgáljuk, legelőbb is az tűnik szembe, hogy Magyarországon nyomtatott mű egyetlenegy fordul elő benne: Stöckel *Formulae tractandarum concionuma*, de a kiadók ezt sem látták, a címet Georg Willer könyvkereskedő katalógusából vették át, az ottani közlés sajtóhibájával együtt (Partphae – Bartphae). (E könyvjegyzék 1592-ben újból megjelent és a frankfurti vásáron 1564–1592 között árult könyvek címeit foglalta magában.¹⁹ Az egész kiadványban még mindig Stöckel munkája az egyetlen magyarországi.) Friese lexikonában az összes többi magyarországi szerző könyve külföldön jelent meg. Heltainak pl. csak wittenbergi disszertációját ismerteti, további irodalmi működéséről, úgy látszik, Károlyi Péter *Brevis replicatió*jának előszavából tud. Elképzelhető ugyan, hogy egyes magyarországiakra vonatkozó adatok külföldön járt magyar diákok szóbeli közlésére mennek vissza, mi azonban sokkal valószínűbbnek tartjuk, hogy a forrás minden esetben nyomtatott, vagy pedig a wittenbergi Matthaeus Dresser közlése, akinek segítségével a kiadók kétszer is kiemelik.

A tényállást végül is abban foglalhatjuk össze, hogy magyarországi könyvről csak kivételesen tudtak külföldön, s így a hazai irodalom nyelvre és tárgyra való tekintet nélkül a határokon túl ismeretlen maradt. Egy lépéssel azonban tovább is mehetünk: a magyarországiakat ezt teljesen helyénvalónak találták, mert egyetlen adat sem ismeretes, hogy Friese lexikonát a XVII. század közepéig valaki hazai adatokkal akarta volna kiegészíteni, noha pl. Szenci Molnár ismerte a munkát, és megírja, hogy a Sambucus-cikket olvasta benne. A jelenség magyarázatát keresve és Friese 47 magyarországi írójának jegyzékét vizsgálva még az tűnik szemünkbe, hogy az itthon működő jelesebb teológusok művei is külföldön jelentek meg. Szegedi Kis Istvánra, Károlyi Péterre, Szikszai Hellopoeus Bálintra, Beregszászi Péterre gondolunk elsősorban, akik valóban tudományos munkáikat meg sem próbálták itthon kinyomatni, hanem előbb approbatióra Svájcba vagy Wittenbergbe küldték, és helybenhagyásuk után pártfogóik publikálták azokat. Némelyik munka, pl. Szegedi Kis vagy Fegyverneki Izsák könyve többször is megjelent odakint – itthon egyszer sem. Ilyen tények láttán nem gondolhatunk másra, mint hogy a hazai írók az ország irodalmát a fejlettebb nyugati literatúra még nem teljes korú fiának tekintették; a szerzők olyasféleképpen viselték magukat, mint külföldön egyetemi hallgató korokban. A prédikátorok itthon elintézték vitáikat, lelkipásztorkodtak, szóval megoldották helyi feladataikat, ha megfelelő tekintélyek és források álltak rendelkezésre. A hazai irodalom javarésze, ha jól megfigyeljük, fordítás, átdolgozás (ez a kettő egyre megy), kompiláció, önálló tankönyv, alkalmi beszéd és vers, vagyis aktuális szük-

¹⁸ MKsz, 1955, 111–113.

¹⁹ Kívánatos lenne alaposabban átvizsgálni Peter Kopff katalógusait. Az adatra dr. Jan Čaplovič hívta fel figyelmemet.

séglet kielégítésére szolgáló termék, amelyben a költészet és történetírás kivételével kevés eredetiséget találunk. Ha az itthoniak igényesebb munkát írtak vagy segítségre volt szükségük, azokhoz a fórumokhoz fordultak, ahol magasabb képzettségüket szerezték, az idegen országi egyetemekhez. Paksi Mihály egy magyar antitrinitárius munkát tanácskérés céljából latinra fordított; így jártak el még Pázmány *Kalauzával* is, mikor Wittenbergbe küldték ki megcáfolásra. A *Kalauzt* azért hozzuk fel példának, mert ellene mondani látszik a magyar és az európai irodalom viszonyáról előadott véleményünknek. Pázmánnyal kapcsolatban azonban arra kell gondolnunk, hogy neveltetését, képzettségét és írói öntudatát a jezsuita rendben kapta, s hátvédjének tudhatta az egész ellenreformációs katolikus tudományosságot. Róla azt mondhatjuk, hogy a fejlettebb viszonyok közül került haza, az egyház és az állam állt mögötte, és itthon azt a külföldi, európai színvonalat képviselte, amit a hazaiak csak a határokon kívül láttak még. A magyarországi általános irodalmi szintre nem a *Kalauz* a jellemző, hanem az a tény, hogy érdemleges cáfolóra itthon csak a XVII. század második felében talált Pósházi János személyében, aki már az új korszak tudományosságának képviselője.

A magyar irodalom tehát nem egészében, hanem csak egyes külföldre jutott képviselőiben lett része az európai irodalomnak. – Ha már most e megállapítást megszívulva közeledünk az irodalomtörténet-írás történetéhez, néhány nem érdektelen következtetést vonhatunk le annak tárgyára és hatáira vonatkozólag. Mindenekelőtt felvetődik az a kérdés, hogy vajon bejutott-e végül irodalmunk egésze az európai irodalomba, és a továbbiakban hogyan került kapcsolatba egyik-másik modernebb gyűjtőfogalommal, a világirodalommal. Másrészt arra a meggyőződésre jutunk, hogy a hazai irodalomtörténet-írás történetéből ki kell zárunk mindazon írókat, akik kiszakadva a hazai irodalom közösségéből, munkásságuk teljes egészével egy magasabb szintű kollektívum, az európai irodalom alakjai lettek. A magyarországi viszonyok között pl. teljesen idegenül, a fejlődéshez nem kapcsolhatóan áll Dudith András Reginaldus Polus-életrajza; bármily csábító is a beiktatás, származásának hangoztatásán kívül nemigen tudunk mit kezdeni Jeszenszky (Jessenius) János Tycho Brache fölött mondott beszédével és néhány hasonló wittenbergi munkájával, mert ezek a prágai, illetve a német tudományos irodalom életfeltételei között jöttek létre, a magyarországihoz semmi közük; ugyanígy ki kell kapcsolni a vizsgálatból a külföldön élő, de hazai származású professzorok emlékbeszédeit, akár ők, akár felettük mondták azokat, mert ezek az idegen egyetemi ügyvitel tartozékai.

Korántsem állítjuk, hogy Dudith Andrásnak születésén kívül semmi köze a régi Magyarországhoz, és azt sem mondjuk, hogy a hazai körülmények közötti írók tehetségtelebnek voltak az európai nyilvánosság előtt szereplő akárhány honfitársunknál. Egyedül arról van szó, hogy a belső szükségletet kielégítő hazai irodalom a XVII. század második feléig még csak kivételes területeken érte el az európai, egyetemek körében és udvari pártfogás alatt fejlődő literatúra színvonalát. Félreértések elkerülése végett hangsúlyozzuk végül, hogy az európai irodalom nemcsak értékmérő, hanem történeti fogalom is egyúttal.

Rá kell mutatnunk ebben az összefüggésben az érem másik oldalára is, nevezetesen arra, hogy mi a hazai irodalmi élet részének tekintjük Alstedius gyulafehérvári munkás-

ságát, mert az ő és vele együtt érkező idegen tanártársainak hatására először kezdett kialakulni Magyarországon a külföldi egyetemi nivót megközelítő tudományos élet, rendelkezésükre állt a gyulafehérvári nyomda, s ez az állami támogatást élvező művelődési központ tette lehetővé Alstedius nagy teológiai vitairatának, valamint Geleji Katona István óriási latin postilla-foliánsainak megjelenését. Az iskolának és Alstediusnak meg is volt a megfelelő vonzereje: a Felvidékről szép számmal jártak hozzá Erdélybe diákok, Frölich Dávid meglátogatta, levelezett vele, és bemutatta neki egyik munkáját jóváhagyás végett.²⁰ Ha kihagynók működését, érthetetlen lenne Bethlen Miklós csípős és a XVII. század végi gondolkodást oly jellemzően bemutató megjegyzése, hogy egyesek a tudóst csak németnek tudják elképzelni.

Az európai és a magyar irodalom viszonyának további alakulását illetően az a megfigyelés vezethet tovább, hogy a Gesner–Friese-féle lexikon 1583-ban jelent meg utoljára, több folytatóra már nem akadt. Az okot abban látjuk, hogy Európa fejlettebb országaiban felbomlott a humanizmus literatúra-fogalma, ami e nagy vállalkozást éltette, a latin nyelvűség szakasza lényegében lezárult, a nemzeti nyelvek átvették az uralmat, s rohamosan előrehaladt az irodalom és a tudományok szétválása. Nem hinném, hogy e megállapítás tüzetesebb bizonyításra szorul, és talán elég lesz utalni a XVII. században Angliában járt magyarok, Szepsi Csombor Márton és Bethlen Miklós csodálkozó megjegyzésére, hogy az ottani professzorok nemigen tudnak, és főleg nem akarnak beszélni latinul. Ugyanebben a korban váltak híresekké a magyar diákok jó latinságukkal. Az elavult irodalomfogalom azonban a XVII. század közepén, Bacon tekintélyének leple alatt, második virágkorát kezdte élni Németországban, megindult a tengernyi historia litteraria-irodalom, a régi fogalom, ha új vonásokkal is, újra feléledni látszott.

Van francia és olasz historia litteraria is, és ezeknek szerzői az irodalom feudális fogalmának megfelelően ugyancsak az egész írásbeli műveltség anyagát dolgozták fel, a német szerzők egyetemességével szemben azonban saját országuk körén belül maradtak, és műveiket nemzeti nyelven írták. A német irodalomnak mindaddig kevésbé kiemelt jellemvonása továbbá, hogy egyetemhez, iskolához tapad, a megjelent művek javarésze előadásokon kapta első formáját, és pedagógiai célja a hallgatóknak az irodalomban való általános vagy speciális eligazítása volt. Megegyeznek abban is, hogy nyugatról, főleg francia oldalról jövő, mondjuk meg, nem éppen indokolatlan támadásokkal szemben univerzális igényű műveikkel a németiség műveltségét kívánták igazolni vagy védelmezni.

A hazai irodalom a maga soknyelvű anyagával ebbe a voltaképpen már anakronisztikus és a Nyugat elmaradottabb felére jellemző európai irodalomba kapcsolódott bele a XVIII. század elején a magyarországi historia litteraria első munkásainak könyveivel. E késői európai irodalomnak Németországban adták meg az egyetemesség-jelleget, a dánok, svédok és magyarok német iskolázottságú tudósok műveivel a birodalom könyvpiacán jelentkeztek felvételért. A magyarországi historia litterariának éppen az az egyik

²⁰ Frölich naptárai saját naplószerű bejegyzéseivel megvannak az OSZK-ban. A kötet – egyetlen vaskos kolligátum – feldolgozása értékes eredményekre vezetne.

jellemzője a némettel szemben, hogy soha nem törekedett egyetemes feladatok megoldására, és a szerényebb hazai körülmények között megelégedett az itthoni anyag felkutatásával és rendszerezésével.

Az európai irodalom itt használt értelmezésének megvilágítására nem kell foglalkoznunk bővebben a világirodalom fogalmával, mert ezt már maradéktalanul megtette Turóczi-Trostler József. Őt idézve, csak emlékeztetőnek hozzuk elő, hogy a világirodalom mint történeti képződmény teljes egészében a polgári kor terméke, egyívású a kapitalista világgal. Benne foglaltatnak Európán kívül a távoli földrészek irodalmi is, amelyek a XVIII. század folyamán kezdtek ismeretessé válni, tagjai már mind nemzeti nyelvükön szólnak. Az irodalomtörténet-írás története szempontjából az az egy megjegyzés kívánkozik ide, hogy Magyarország irodalma az osztrák állampatriotizmus korában előbb lett a monarchia irodalmának része, mint a világirodalomé. Ez utóbbi csak akkor, amikor a feudális-nemesi sallangokat teljesen levetette magáról: Petőfivel.²¹

5. Az irodalmi tudat kérdéséhez

Az irodalomtörténet-írás történetével kapcsolatos problémákról írva nem kerülhetjük el, hogy valamiképpen állást ne foglaljunk az „irodalmi tudat” kérdésében. E fogalom Horváth János irodalomtörténeti rendszerében a legfontosabb tartópillérek közé tartozik, amely egyebek között szaktudományunk történetének problémáit is hordozza. Barta János és Tóth Dezső Horváth János irodalomszemléletéről általánosságban szólva már foglalkoztak vele; mi az alábbiakban tárgyunkkal kapcsolatos speciális vonatkozásaira térünk ki, s elsősorban genezisést és tudománytörténeti használhatóságát vesszük szemügyre.

Az irodalmi tudat Négyesy László 1892-ben megjelent kiváló könyvével, *A mértékes magyar verselés történetében* vonult be a magyar irodalomtörténet-írás fogalmi közé, szó szerint a következőképpen: „Az új magyar irodalom csak pár évtizeddel múlt százéves. A régítől egy rendkívül fontos pontban különbözik, abban, hogy tudatosá lett. 1772. óta van irodalmi öntudat. Az irodalom eszméje nem ekkor merült fel először, de ekkor emelkedett általános tudattá, vált mozgató erővé; az irodalom ekkor szervezkedett s ekkor foglalt helyet a közcélok közt, a nemzeti nagy érdekek és feladatok sorában. Az ébredés kora előtt irodalmi reformterv és vállalkozás nem is támadhatott. Ily reformeszmé concipiálására nem volt meg a kellő tudat, a mozgalom megindítására a megfelelő erély s terjedésére a szükséges fogékonyság... a nemzet az irodalom fontosságát felismerte.”

²¹ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF, *Petőfi világirodalmi jelentőségéhez*, Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 1956; Uő., *Goethe, a világirodalom és Magyarország*, uo., 1951; Uő., *Petőfi és a magyar népköltészet belép a világirodalomba*, It, 1952; stb.

Négyesy szerint tehát a magyar irodalomnak „tudata” Bessenyei fellépése, 1772 óta van. Létezése eszerint egybeesik a világi, kizárólag magyar nyelvű irodalom megjelenésével, ami ezen felül „szépirodalom” is, vagyis élesen elhatárolódik a tudománytól; jellemzője még, hogy megjelenése idejétől az irodalom mozgatóerővé válik, ápolása nemzeti közcél, érdek és feladat. Mai terminológiával szólva e megállapítás azt foglalja magában, hogy alkotások és követelmény formájában megjelent a polgári felfogású magyar nemzeti irodalom. A szerző ezt tartja „igazi” irodalomnak, s az irodalmi tudat kifejezésével általánosítva, összefoglalóan fejezi ki jellemvonásait, hogy szembeállítsa azokat a irodalom korábbi állapotával. Az az utalás, hogy az irodalom eszméje már korábban is felmerült, nyilvánvalóan azt fejezi ki, hogy olyan irodalmi mű már korábban is található, amit a Bessenyeivel kezdődő új rokonának tarthatunk (Balassi, Zrínyi), de ezek szünetként mutatkoznak az egyházas vagy idegen nyelvű és tudományos jellegű alkotások folyamában.

Négyesynél az irodalmi tudat fogalmának bevezetése a polgári-nemzeti irodalom rangjának emelését és a feudális nemzet irodalmától való éles elválasztását szolgálja. Hasonló funkcióban találjuk Horváth Jánosnál is, de irodalmi rendszerezése alapelveinek bonyolultabb összefüggésében. – Az irodalom állandó lényege az ő megfogalmazása szerint „írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével”, melyben a viszony állandóságán kívül (irodalmi alapviszony) minden változó: halandóak az írók és az olvasók, mulandóak azok a személyek vagy intézmények, amelyek az írók és olvasók között a műveket közvetítik, a technika fejlődése folytán a kézzel írott könyvet a nyomtatott szorítja ki. Az irodalmi alapviszony szakadatlan ismétlődése során kollektív eredményül közös lelki forma jön létre, ami „egyrészt fejlődmény, aktuális eredője az egész irodalmi múltnak, némiképp kényszerű megkötöttség, öröklött hajlam: *irodalmi ízlés*; másrészt azonban eleve állásfoglalás minden továbbit szemben, adva levő foglalat az aktuális irodalmiság számára, befogadóképesség és akarat, mérték és ítélet, szemlélet és eszmélkedés: *egyszóval irodalmi tudat*.” Horváth János az irodalmi tudattal kapcsolatban két kérdést vet fel: „az egyik terjedelmét, a másik a tudatosság fokát illeti.” Az elsőre így hangzik válasza: „Amit tartalom gyanánt felölel a jelen írott művei közül s a múlt hagyatékából: az határozza meg a kor irodalom-fogalmát.” A másodikkal kapcsolatban megjegyzi, hogy „a tudatosodás ... minden emberi fejlődéssel vele jár”. Az irodalomtörténet (és a kritika) e tudatosodási folyamat során jelenik meg, „fellépte már meglévő irodalmi tudat bizonyítéka”. Az egymást követő irodalomtörténetek saját koruk irodalmi tudatát fejezik ki, de megvan bennük „a törekvés az egész irodalmi múlt tudatosítására”; a tudomány szak feladata éppen abban áll, hogy e tudatosodási folyamatot betetőzze, és lehetőleg torzítatlanul, vagyis „korhű megkötöttségéből kivetközve” ábrázolja az irodalom egész múltját. Az irodalmi tudat Horváth János irodalomtörténeti rendszerezésében a legvégső fogalom: „...az irodalom fejlődése az irodalmi tudat fejlődésével, az irodalom története az irodalmi tudat történetével azonos, s az irodalomtörténet korszakait az irodalmi tudat korszakos változásai jelentik.”

Horváth János rendszerében az irodalmi alapviszonyon kívül minden tényező, még a végső fogalom, az irodalmi tudat is időben változó. Meghökkenően állunk meg ezért a

Magyar irodalomismeret utolsó bekezdésének elején, ahol ezt olvassuk: „Arany János és Gyulai Pál a magyar irodalmi tudat már-már évezredes fejlődményének legtisztább s legteljesebb megtestesítői. Ott állnak ketten a fejlődés tetején...” Az irodalmi tudat ezek szerint mintha már mintegy száz éve elérte volna a teljes világosság fokát, s ha az irodalomtörténet-írók Czvittingertől Toldy Ferencig „aktuális irodalmiság” szempontjából írták műveiket, az Arany és Gyulai utániaknak az ő magasságukból, és nem későbbi koruk állásfoglalása alapján kell megszerkeszteniük munkáikat.

Messze vezetne, ha e következetlenség közelebbi vizsgálatába fognánk. Minket ezúttal annyi érdekel, hogy Négyesy László az irodalmi tudat fogalmával a polgári irodalom kezdetét jelölte ki világosan, Horváth János az 1772-vel induló fejlődési szakasznak véleménye szerinti csúcspontját határozta meg vele, s ezt nemzeti klasszicizmusnak nevezte. Az irodalomkutatás feladata most már e felfogás értelmében annak tisztázása, hogyan jutott el az irodalmi tudat a végső kiteljesedésig, az irodalomtörténet-írás megítélésénél pedig az a döntő szempont, hogy eme irodalmi tudat, valóságban az Arany–Gyulai-féle irodalomszemlélet milyen mértékben tükröződik a tudományban. Horváth János munkásságában mindkétfelé érdekes megfigyeléseket tehetünk.

Rendszere egyebek között abban különbözik legelőnyösebben elődeiétől, hogy számot vet az irodalom-fogalom változékonyságával: irodalom nála mindaz, amit a kor irodalmi tudata annak tart. E megfogalmazás alapján kerülhettek helyükre irodalomtörténetünkben a vallásos tárgyú művek, valamint a középkor és a humanizmus latin írói – 1526-ig. Szintézisének utolsó kötetében a Mohács utáni évtizedeket tárgyalva már csak alkalmilag, a magyar nyelvű munkák mellett mellékesen foglalkozott a hazai latin irodalmi anyaggal, noha a kor véleménye szerint ez éppúgy irodalom volt, mint előbb vagy azután, így még 1620-ban, Istvánffy históriájának megjelenésekor is. Az 1520 körüli állapothoz képest a különbség csak annyi, hogy a latin mellett jelentős mennyiségű anyanyelvi irodalmi anyag halmozódott fel. Ez a körülmény azonban, a rendszeren belül, minden további indoklás nélkül, még nem elegendő alap az 1526 utáni latin reneszánsz irodalom elhanyagolására. A rendszer itt szembekerül önmagával, s ha az ellentmondás okát keressük, az irodalmi tudat fogalmának polgári-nemzeti szemléletben gyökerező eredetére kell gondolnunk: valójában nem az itt az irodalom, amit valamely kor irodalmi tudata annak tart, hanem az, ami az Arany–Gyulai-féle irodalomszemlélet lehető legszélesebb alapokon nyugvó történeti levezetéséhez elérhető és szükséges.

Még szembetűnőbb az ellentmondás, ha az irodalmi tudatot az irodalomtörténet-írás kapcsolatában vizsgáljuk. Elfelejtethetetlenül világos és kézenfekvő az az elemzés, amit Horváth János a magyar irodalomtörténetekben megnyilatkozó alapelvekről ad. Pápay Sámuelnél egyedül a magyar nyelvűség a vezető szempont, Toldynál az anyanyelven megnyilatkozó nemzeti szellem, Beöthynél a nemzeti szellem művészi kifejeződése. Itt valóban Arany és Gyulai irodalomszemlélete fokozatos előrehaladásának vagyunk tanúi a tudományban. Ez egységes láncsal szemben Horváth János rendszerezésében mint magános pont Wallaszky Pál *Conspectusa* áll, aki valójában Pápaynak volt kortársa, és művének második kiadása a magyar könyvvel egy esztendőben jelent meg. Wallaszkynál, mint Horváth János megfogalmazta, „a magyar literatúra mindent felölel,

amit valaha magyarországi ember írt ... s ő ... e roppant, műfaj és nyelv szerint heterogén egyvelegnek: a magyarországi egyetemes írástudásnak történetét akarta megírni.” A *Conspectus* tárgyának megjelölése teljesen szabatos; vétót kell azonban emelnünk az ellen, hogy Wallaszky Magyarország irodalmi anyagát mint magyar literatúrát kívánta volna olvasói elé tárni. Ő a hazai irodalmat szedte össze könyvébe, amelynek csak egy része a magyar, egészen pontosan az a hányad, amit Pápay mintegy kiszakított belőle, hogy aztán nemesség, magyarság és ország rendi gondolkodáson alapuló azonosításával ez kiáltassék ki az egész Magyarország irodalmának.

A Czvittingertől Wallaszkyig terjedő kor irodalomtörténeteiben eme irodalmi tudattal nem sokra jutunk. Volt magyar anyanyelvi irodalom, erre praktikus szempontok szerint kialakult irodalomtörténeti hagyomány épült, de a magyar nyelvű irodalom anyaga csak a soknyelvű Magyarország irodalmainak keretében került bemutatásra. A polgári-nemzeti irodalmi tudat és a feudális Magyarország irodalomtörténet-írásának szembeállítására részletesebben csak Máté Károly tett kísérletet, mikor a rendszeren belül igen átgondolt, színvonalas disszertációjában Czvittinger *Specimen*ének előfutárait kutatta fel. A szerző az „önelvű” irodalomszemlélet híveként kizárólag az irodalomból, magyarán mondván a Horváth János nyomán irodalomnak vehető anyag alapján elsősorban Czvittinger lexikonának formai előzményeit kereste, tehát írói életrajzokat, művek jegyzékét stb. A feladat azonban véleményünk szerint itt nem az egyes, néha esetlegesen feltűnő hazai formák elemzése, hanem a *Specimen* mint magyarországi irodalmi lexikon létrejöttének megmagyarázása. A formai előzmények logikus rendbe szedése már csak azért sem célravezető Czvittinger esetében, mert az író külföldön élt, a hazai kísérletekről Burius egyháztörténetén kívül édeskeveset tudott, és a lexikonformát Magyarországon minden művelt ember ismerte a XVI. század második fele óta. Még nagyobb nehézsége a disszertációnak, hogy Máté a magyar irodalmi tudat jelentkezését keresi Czvittingernél, pedig a régi író Magyarország irodalomtörténeti anyagát foglalta össze, s ha magyar irodalmat kérünk számon rajta, éppoly történetietlen, polgári-nemzeti szempontú eljárás, mint ha a magyar nyelvűt tekintjük az egész régi Magyarország egyetlen számba jöhető irodalmának.

Úgy hisszük, ennél a példánál világosabban történeti anyagon nehéz lenne kimutatni, mennyire a polgári irodalomszemlélethez tapad az irodalmi tudat fogalma, milyen szűk körben – csak az új magyar irodalomtörténet-írás termékeinek osztályozásánál – alkalmazható. Ha a hazai tudománytörténet forrásait vizsgáljuk ugyanis, azt kell mondanunk, hogy a magyar irodalomtörténet-írás a magyarországi historia litterariából vált ki, szoros kapcsolatban a polgári szerepkörben fellépő magyar nemesség nemzeties gondolkodásának kialakulásával. Ez az oka annak, hogy áttekintésünkben sehol nem alkalmaztuk az irodalmi tudat fogalmát.

*

A historia litteraria körébe tartozó anyag tárgyi és nyelvi tarkaságának bemutatásával remélhetőleg érzékeltetni tudtuk, milyen hatalmas nyomtatott és kéziratos forrástól-

meget kell megmozgatnia az irodalomtörténet-írás történetével foglalkozó kutatónak. Láthattuk, hogy e források igen tekintélyes hányada olyan természetű, hogy a régi Magyarország több népének tudománytörténete egyformán meríthet belőle. A régi magyar állam történelmét ismerve az is természetes, hogy témánkhoz tartozó anyag határainkon kívül éppúgy található, mint azokon belül, s minthogy szakszerű tudománytörténeti kutatás a legtöbb területen nem nagyon régen folyik, az is nyilvánvaló, hogy az újabb felfedezésekre szinte naponta számíthatunk. A mieink és a környező országok kutatói ilyenformán kölcsönös egymásrataltságra művelik tudományukat, és kívánatos, hogy szoros kapcsolatban legyenek egymással.

A régi magyarországi irodalomtörténet-írás európai helyét keresve utaltunk annak igen szoros német kapcsolataira, és szóba hoztuk az osztrák állampatriotizmus hazai hatását. De tovább is mehetünk: a magyarországi jezsuiták az ausztriaiakkal közös rendtartományba tartoztak, regulájuk szerint egy provinciálisnak engedelmességek „tamquam cadaver”, s ezért a hazaiak nem jelentéktelen tudományos munkássága nehezen dolgozható fel, ha elválasztjuk az osztrák társaikétól; emellett igen figyelemre méltónak tartjuk, hogy Szentiványi Márton és a vele egykorú rendi tudósok történetírói munkássága már a címek szerint is sok rokon vonást mutat a cseh Balbinuséval; maga a magyarországi deákosság pedig éppúgy európai hírűvé vált, mint a lengyeleké.

Magyarország népeinek közös feudális államból kisarjadó irodalmi műveltségén túl egy tágabb közép-európai keret körvonalai bontakoznak így ki, aminek meglétére újabb történetírásunkban nemegyszer utaltak már, s a magam részéről a fenti néhány megjegyzéssel csak tudománytörténeti vonatkozásokkal szerettem volna kiegészíteni a képet. Lényegében ugyanezeket a problémákat mozgatta meg Julius Dolanský, a prágai egyetem professzora, amikor 1959-ben ülészakot szervezett a népi demokratikus országok tudósainak részvételével a jelzett területen élő nemzetek irodalmi újjászületési folyamatának tanulmányozására. A kezdeményezés abbamaradt, noha a prágai konferencia magyar résztvevője, Szauder József (ItK, 1960, 290–291) szavá tette, hogy a mi feladatunk lenne a következő konferencia előkészítése.

A magam részéről azt hiszem, hogy igen hasznos lenne az érdekelt felek bevonásával a tudománytörténet kérdéseinek oldaláról is megközelíteni a felszínre került problémákat. A megindítandó közös munka különböző formáinak kidolgozása természetesen egészen külön feladat, itt csak a szerény javaslat megfontolását kérhetjük. Befejezésül csak azt jegyezzük meg, hogy nem annyira „összehasonlító tudománytörténetet” ajánlunk az összehasonlító irodalomtörténet mintájára, hanem a tárgyi, anyagbeli kapcsolatok felkutatásán túl, a fejlődésben jelentkező párhuzamosságok elemzésére, s ezeken keresztül általánosabb érvényű törvényszerűségek megfogalmazására gondolunk.

(Megjelent: ItK, 1961, 637–658; azonos szöveggel: *Válogatás a régi magyar irodalom szakirodalmából 1772-ig*, I–II, szerk. S. SÁRDI Margit, Bp., Tankönyvkiadó, 1983, II, 681–710.)

A magyarországi irodalomtörténet-írás megindulása

I.

A két világháború között – főleg Horváth János *Magyar irodalomismeret*ének néhány bekezdése és a kiváló tudós egyetemi előadásai nyomán – kiterjedt kutatások folytak az irodalomtörténet-írás történetének feldolgozására, melyeknek tárgyi eredményei aztán, a korszak végén, Farkas Gyula monográfiájában összegeződtek. A régi irodalomtörténet-írás területén 1945 után a munka majdhogynem félbeszakadt. Ami történt, részben könyvtári, bibliográfiatörténettel foglalkozó szakemberek nevéhez fűződik, akik a régi típusú irodalomtörténeteket a hazai könyvészet történetének keretében helyezték el, részben tudománytörténészek érdeme, akik a szinte újra felfedezett Wespri Istvánban a természettudományok történetének első nagy hazai művelőjét tisztelik.²²

Annyi kétségtelen, hogy a XVIII. századi irodalomtörténetek bibliográfia- és tudománytörténeti értékesítésének megvan a maga jogosultsága, ha ti. a mai állapotból visszatekintve keresünk ősöket; ha azonban a teljes anyagot akarjuk feldolgozni, egyik szempont sem érvényesíthető kizárólagosan. A bibliográfiatörténeti azért nem, mert a tudományok XVIII. századi rendszerében a mai, szorosán vett bibliográfia még nem különült el élesen az irodalomtörténettől, az ún. historia litterariától (magyarul: literatúratörténettől), és maga a bibliográfus szó is, ha egyetlen adatból általánosítani lehet, 'könyvíró, szerző' értelemben élt akkoriban.²³ Az egyoldalúan tudománytörténeti szem-

²² Csak a legfontosabb irodalmat sorolom fel: HORVÁTH János, *Magyar irodalomismeret*, Minerva, 1922; *ua.* = H. J., *Tanulmányok*, Bp., 1956, 7–26; MÁTÉ Károly, *Irodalomtörténet-írásunk kialakulása*, Minerva, 1928, 83–133; KENYERES Imre, *A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században*, Bp., 1934; FARKAS Gyula, *A magyar szellem felszabadulása*, Bp., é. n. Nem ehhez az irányzathoz tartoznak TURÓCZI-TROSTLER József kiváló közleményei: *Czvitinger Specimenének német visszhangja*, Magyar Nyelvőr, 1930, 134–143; *A magyar irodalomtörténet német nyelvű vázlata 1698-ból*, ItK, 1936, 96–100. SÜKÖSD Mihály, *Tudós Wespri István*, Bp., 1958; WESPRI István, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*, ford. KÖVÁRI Aladár, I–III, Bp., 1962–1968.

²³ BÖYTÖS István, *Domus Domini*, Tyrnaviae, 1695 (RMK II, 1802). A nagyszombati nyomdában árusított könyvek listájában 1710-ben (*Catalogus librorum qui in ... Typographia venales habentur*, kiad. MKsz, 1888, 66) és 1758-ban szerepel (*Catalogus librorum, qui in ... Typographia ... reperiuntur*, 5). Ugyanezen nyomtatásból a következő, új címlappal és vizsgátelekkel ellátott változatokat ismerem: Tyrnaviae, 1720, 1722, 1753; Agriae, 1769. Böytös *Praefatiójának* első mondata: „Quod bibliographi quidam, etiam sapientissimi facere non dubitant, sua

pont viszont azért nem fogadható el, mert a literatúratörténet az „egyetemes írástudás”-t (Horváth János) foglalta magában, vagyis a tudományos irodalmat vegyítette azzal, amit manapság szépirodalomnak hívunk.

Bizonyos ugyanakkor, hogy a tudományok elkülönülésének érintett folyamata magában a literatúratörténetben is érvényesül; abban nevezetesen, hogy az egykor osztatlan tudományok mai értelmében veendő irodalomtörténetté és tudománytörténetekké vált idővel. Ha tehát a tudományok és ezeken túl még a tudománytörténetek történetét következetesen akarjuk kutatni, a szétválás folyamata magán a régi irodalomtörténet-írásokon belül is vizsgálendő: egyedül úgy kaphatunk ugyanis felvilágosítást arra a kérdésre, hogy hogyan és mikor jöttek létre az egykor egyetemes tárgykörű régiből a ma élesen elválasztható újabb keletű tudományágak. A historia litterariát, a bibliográfia- és tudománytörténeti szempontokat méltányolva is, mindenképpen annak kell vennünk, ami annak idején valóban volt: literatúratörténetnek, amelyben még nem különült el az irodalom a tudománytól, a bibliográfia a voltaképpeni irodalomtörténet-írástól. Ha ezt a maga régi történeti egységében vizsgáljuk, azt hiszem, jó szolgálatot tehetünk mind az irodalomtörténet-írás, mint pedig a többi tudományok történetének.

Nem látszik ugyanis jobb módszer az egyes tudománytörténeti ágazatok hazai kezdetének megállapítására, mint a literatúratörténet lassú felbomlásának megfigyelése. Emellett egyetlen tudományok történetének szempontjából sem közömbös, hogy a folyamatos, elődökre támaszkodó vagy tőlük szándékosan elszakadó művelés során mikor jön el az a pillanat, amikor felfedezik, hogy a diszciplínának hazai története van, amelynek művelése önmagában is megérdemli a fáradságot. Ekkor ugyanis – képletesen szólva – a történetiségnek új boltozata képződik a tudományok fölött, és ez a körülmény nyilvánvalóan visszahat majd az idősebb feladatok megoldásával foglalkozó munkára, és még tovább menve, ettől fogva nemcsak a tudományok nyomozható a története, hanem a tudománytörténetnek is.

A literatúratörténetnek mint az irodalomtörténet és a tudománytörténetek közös ősi generis vizsgálata azért is kívánatos továbbá, mert ebben vetődtek fel először bizonyos historiográfiai és ezzel kapcsolatos ideológiai problémák, amelyek aztán a legkülönbözőbb tudománytörténeti területeken öröklődtek tovább. Felvetésük azért indokolt, mert ha kétségbe alig vonhatóan éppen most folyik a romantika korából ránk hagyományozódott és szintéziseinkben szinte a mai napig ható eszmék felülvizsgálata, hasznát hajtónak ígérkezik ezeknek alapjait in statu nascendi mutatni be, és egyúttal felhívni a figyelmet azokra a tényezőkre, melyek egy még távolabbi, kevésbé polgárosult korból valók benne. Semmit nem változtat ezen az a tény, hogy a tudománytörténetek egy része csak az utóbbi évtizedekben kezdett igazán kibontakozni, s hogy a tudománytörténetek története legnagyobb részét még felfedezésre vár.

A tudománytörténeti kutatások mai helyzete indokolja, hogy a jelzett vonatkozásban az első jelentős hazai literatúratörténet szerzőjéről egyenesen Czvittinger-problé-

videlicet scripta, si qua juri publico destinassent, apologetico quodam communire programme; id profecto mihi praetereundum minime est.”

mákról beszéljünk, mint akinek műve minden lényeges kutatási feladatot magában foglal már. Ezeknek egyik legfontosabbikát, a hazai irodalomtörténet-írás létrejöttének kérdését igyekszik az alábbi tanulmány az összehasonlító tudománytörténet módszerével és meglehetősen sok új anyag segítségével megközelíteni. Új forrásokra azért van erős szükség, mert magából Czvittinger könyvéből a tudományszak eredete nem bizonyult tisztázhatónak: hiányoznak hozzá az „előzmények”, és az író életrajza is inkább nehézségeket támasztott, mint homályt oszlatott el fölöttébb homályos pontjaival és egyebek között azzal az adattal, hogy meglehetősen fiatalon külföldre került, és már valami 15 éve Németországban élt, mikor a hazai kultúra jó hírét megvédeni hivatott könyve megjelent.

Megoldási javaslatok akadtak. Farkas Gyula felvetette az exulánsok és a külföldön letelepedett magyarországiak hatásának gondolatát, de a megnyugtató bizonyítékokkal adós maradt; megpróbálta elemezni Czvittinger patriotizmusát, de arra a megállapításra jutott, hogy „teljesen tisztában” volt „a magyar nemzetiség és magyar nyelvű műveltség jelentőségével”, holott nem lehetett vele tisztában; kísérletet tett végül a kor német tudósainak „védekezve támadó magatartását” – védekezését Nyugat, támadását Kelet irányában – felvázolni, de nem ismerte fel, hogy a sok tekintetben hasonló német és magyar jelenségek az európai kultúrtörténet egyik tudománytörténeti hullámmozgásának következményei, melyek a megmozgatott közeg minőségi különbségei miatt mások lettek kinn és megint mások idehaza. A megoldandó kérdések helyes felismerése és a tárgyilag meg szemléletileg hiányos, hibás megoldások végül oda vezettek, hogy Farkas Gyula szerint „a német szellemiség új árama” készítette Czvittingert „öneszméltre”.

A régebbi felfogás szerint meglehetősen exportcikkeknek és ugyanakkor gyanúsán „nemzetinek” számító irodalomtörténet-írást az az újabb keletű megfigyelés látszik erősebben belegyökereztetni a magyarországi talajba, amely azt állítja, hogy a irodalomtörténet az egyháztörténetből fejlődött ki.²⁴ Az első hallásra elég valószínűnek látszó kijelentés azonban mindeddig részletes bizonyítás nélkül maradt, arra pedig még kísérlet sem történt, hogyan lehet ezt az újabb eredeztetési kísérletet a irodalomtörténetre tagadhatatlanul erős német hatásokkal összeegyeztetni, és ezeket, a hazai jelenségekkel együtt, ismét az európai kulturális fejlődés összefüggésében elhelyezni.

A feladatra mint módszer az összehasonlító tudománytörténet lenne hivatott. A szó az összehasonlító irodalomtörténet mintájára készült, s bár jól tudjuk, hogy az összehasonlítás tárgyai, az irodalom és a tudomány, a legkevésbé sem azonosíthatóak, a fogalom tartalmát és a kívánatos eljárási módot mégis hasonlóaknak lehet elképzelni. A vizsgálat a befolyás, az utánpótlás, a kölcsönhatás, a befogadás és a hatás elemzéséből áll, melyekkel egy-egy korszak, generáció képviselőinek gondolkodását, egy-egy mozgalom, irányzat terjedését, fejlődését kívánjuk megközelíteni, nem tévesztve szem elől a „szellemi áramlatok” és az adott kor társadalmi szükségleteinek összefüggését s azt az általánosan elfogadott tényt sem, hogy az egyes nagy közösségek az „eszméket” saját belső helyeze-

²⁴ *Dejiny staršej slovenskej literatúry*, Bratislava, 1958, 274; *A magyar irodalom története*, II, Bp., 1964, 461–462.

tük-, hagyományaik- és fejlettségi fokuknak megfelelően alakítják át. Minthogy pedig csak kényelmes megszokottságból beszélünk eszmetörténetről, mert hiszen nem az eszméknek, hanem a gondolkodó embereknek van történetük, akik vallják azokat, és ezek az élet legkülönbözőbb relációiról gondolkodnak szükségszerűen, fel lehet tételezni, hogy a különböző tudományok s a bennük és általuk kifejtett eszmék története valamilyen módon összefüggésben áll egymással, és hogy a tudománytörténeti összkép nem lehet egészen független valamely adott kor művészetének összképétől sem.

Mindez azonban egyelőre az összehasonlító irodalomtörténettől sugalmazott feltételezés, különösen a tárgyalt időszakban és az irodalomtörténet-írás történetének területén az. Bővebben kifejteni talán csak akkor lesz majd érdemes, ha a más területeken is elkezdett komparatív kísérletek eredményeket hoznak. A lényeg az, hogy a magyarországi irodalomtörténet-írás megindulását összehasonlító módszerrel kívánjuk felvázolni, mikor arra törekszünk, hogy a német hatás és a magyarországi recepció, mint sokban hasonló tudománytörténeti jelenségek, tágabb európai összefüggésben legyenek világosak. Különös gondot fordítunk közben arra az ismert tényre is, hogy a régi irodalomtörténetek a legszorosabb kapcsolatban állnak a „nemzeti” eszmével: azzal az ideológiával, amely örökségként szállt át a literatúratörténetből az összes belőle kifejlődő tudománytörténetekre és persze az irodalomtörténetre is.

II.

A német literatúratörténetnek – a polihisztor-korszak e sajátos termékének – alaposan még nem dolgozták fel a történetét. Ha valaki egészére kíváncsi, máig csak Sigmund von Lempicki kerek félszázada megjelent könyvét veheti elő, aki kb. harminc lapot írt róla a német irodalomtudomány XVIII. század végéig terjedő történetének keretében; feldolgozási szempontjai azonban meglehetősen elavultak már, és anyaga még megközelítőleg sem mondható teljesnek. A literatúratörténetek azóta is a „tudománytörténeti készlet” bolygatatlan részébe tartoznak, amely „némán gubbaszt egyvégtében a könyvespolcokon” (lehet mondani Horváth János szavaival), és újabb feldolgozásra vár.²⁵

Még jó, hogy a régi írók elég behatóan foglalkoztak a historia litteraria történetével. Ők is, Lempicki is úgy tudták, hogy a tudományszak neve először a XVI. század közepén a német Christophorus Mylaeus két változatban, három kiadásban megjelent könyvében

²⁵ Sigmund VON LEMPICKI, *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des XVIII. Jahrhunderts*, Göttingen, 1920, 189–213. A „tudománytörténeti készlet” kifejezéshez: HORVÁTH János, *Tanulmányok*, Bp., 1956, 20, 18. C. WIEDEMANN *Polyhistor's Glück und Ende* c. tanulmánya (*Festschrift Gottfried Weber*, hrsg. Heinz Otto BURGER, Klaus VON SEE, Bad Homburg, 1967) későn jutott el hozzám.

bukkan fel *historia literaturae*, *historia de literatura* formában.²⁶ Mylaeus célja az volt, hogy a lehető legrövidebben összefoglalja, amit a természet és az ember világáról, vagyis az univerzumról valaha is felderítettek. Az alapot a természet rendjében és a történeti leírást lehetővé tevő fokozatos előrehaladásban fedezve fel,²⁷ ötféle historiát különböztetett meg. A *historia de natura* a világegyetemre és az ember testi-lelki mivoltára vonatkozó ismereteket tartalmazza. Minthogy az ember önmagát és utódait munkával tartja fenn, amelynek tapasztalatai a nagyrészt még megíratlan arsban egyesülnek, a második könyv tárgya a *historia de prudentia*, a tűz feltalálásától a hajózásig, a festészettől a színházig. A harmadik rész a politikai történelmet foglalja magában, a negyedik a voltaképpeni tudományét (*scientia, doctrina, disciplina*), az ötödik, ezúttal a legfontosabb, a literatúráét.

A tudományok történetének áttekintése után természetesnek látszik, hogy ebben a részben a tudós emberek egyetemes története kapna helyet, s hasznát is annak bemutatásában látná a szerző, hogy kiknek érdeméből növekedtek a tudományok.²⁸ A szemelyeken túl az érdekelné még, hogyan terjedt a műveltség népről népre, hogyan hanyatlott egyiknél és lendült fel másoknál. Politikai történetet már eleget írtak – állapítja meg –, senki nem akadt azonban, aki a tudomány nagy korszakait feldolgozta volna, mert amit ismer, vagy egyes tudományszakok története, vagy egyes népek tudományosságáé, s ezek alapján minden korszakot nem lehet áttekinteni. E bevezetés után, mint várható is, a reneszánsz korában általánosan elfogadott kultúrtörténeti képet vázolja fel, amelynek elsőrendű tárgya a *litterae* görög- és római-kori virágzása, hanyatlása, majd újjászületése. Minthogy pedig ebben – a kor felfogása szerint – az írók játszották a főszerepet, az egész tabló meglehetősen irodalomtörténeti színezetet kapott: Dante, Petrarca, Boccaccio érdemét a *lingua vulgaris* kiművelésében látta, s úgy tudta, hogy olasz példa hatása alatt indult meg a többi európai nyelvek irodalma.²⁹

²⁶ *Consilium historiae vniuersitatis conscribendae*, Florentiae, 1548; második kiadását, amit LEMPICKI feldolgoz és idéz (98–106, 466–468), újból lenyomtatták az *Artis historicae penvs* (II, Basileae, 1579, 1–407) c. kötetben.

²⁷ *Artis historicae penvs*, II, 7.

²⁸ Ebben a fejezetben „*Literatorum hominum a primordijs repetitam memoriam subiycere*” készül; „*e qua eadem, quoniam cuiuscumque professionis Principes in literis viros persequimur, ad ea comprobanda, quae sunt libris superioribus tractata, peti possunt*” (*uo.*, 308). A haszna: „*multum ad literas felicius tractandas referre videbatur, cognitum habere, et perspectum, a quibus per tam multas aetates studia doctrinarum excitata sunt, et per quos ad hanc nostram usque memoriam progressa. Itaque cum multi superioribus saeculis res principatum magnis voluminibus a primordijs repetierint, grave illud existimavi, neminem, qui in uniuersum de claris et eruditis temporibus scriberet, auditum mihi, et cognitum, unde diuersarum gentium in literis amplificandis progressionem uno ex loco nominatim peterentur. Nam quae in hoc genere diligenter, copiose, accurateque a plurimis sunt scripta, enumerationem continet eorum, qui ex Grammaticis, Historicis, Poetis, Oratoribus, et Philosophis Medicis etiam, Iureconsultis, atque Theologis excelluerint: idque nonnunquam unius gentis, aut professionis, separata tractatione scriptores aliquot deligentes, faciunt. Sed ex his aestimari satis non potest iudicium illud seculorum omnium*” (*uo.*, 309).

²⁹ *Uo.*, 387: „*Exortam hanc literarum cognitionem, praeter Italicam, caetera etiam vulgares linguae senserunt, ... plurimum excoli coeperunt, ut una quaeque suos scriptores haberet.*”

Mylaeus platonista volt. Az ókori filozófustól való könyvében az universitas szó, tőle ered ismeretelmélete és az a meggyőződés, hogy a költészetben az ihlet, a tehetség előbbre való a mesterségbeli tudásnál.³⁰ A filozófia történetét úgy vázolta fel, hogy Platon tanítványa, Arisztotelész átfogta és rendszerezte a gondolkodás egész területét, a szillogizmus felfedezésével körülbástyázta azt, Theophrasztosz pedig tökéletesítette rendszerét.³¹ Mylaeus rendíthetetlenül hitte, hogy a természet és az értelem egyaránt az egyre tökéletesebb felé halad,³² és ennek jegyében önmaga számára is megkövetelte a kísérletezés szabadságát.³³ A kísérletek közé számította a historia de literatura gondolatát is, amely egyelőre részletes kidolgozóra nem talált. A későbbi német literatúratörténeteszek is csak éppen megemlítették a nevét, hogy utána Bacont idézzék, mint tudományszakok voltaképpeni megalapítóját.

A hivatkozások az angol filozófus *De dignitate et augmentis scientiarum libri IX.* című, először Londonban, 1623-ban megjelent művére utalnak,³⁴ az első könyv a tudományok fontosságával, a többi azzal foglalkozik, hogy meddig jutottak már, és fejlesztésük érdekében mi a teendő. A sokat idézett hely a históriáról szóló II. könyv negyedik fejezete, mely a historia litterariát mint még nem létező, de kívánatosnak tartott új tudományszakot tárgyalja röviden. História Bacon szerint kétféle van: természettörténet és az ember történetét magába foglaló historia civilis, amely megint tovább tagolódik egyháztörténetre (historia sacra vel ecclesiastica), a szorosan vett polgári történetre és a deziderátumok közé számlált historia litterariára. Mert igaz ugyan, hogy az egyes tudományoknak van valamiféle szegényes történetük, de a literatúra története egyetemesen nincsen megírva – állapítja meg Bacon, Mylaeusszal teljesen megegyezően.

Az új tudomány tárgya a literatúra és a mesterségek (ars) története együtt: folyamata vándorlás és előrehaladás, hanyatlás és megújulás, vagyis újból a reneszánsz kultúrtörténeti koncepció, ahogy Mylaeus is gondolta, s amit Bacon még azzal is aláhúz, hogy történeti mozgását a népek vándorlásával hasonlítja össze.³⁵ Számos ponton túl is haladt azonban elődjén: észrevette a literatúra történetében a nagy alkotók és könyvek

³⁰ *Uo.*, 22: „toti huic tractationi Vniversitatis nomen dedi, sequutus in hoc philosophorum omnium principem Platonem, qui de natura Vniversi, Timaei appellatione scripsit” – írja. *Consilium*, Florentiae, 1548, 36; átfoglalozva: *Artis historicae penus*, II, 84. A költészet „impulsu maxime naturali et divino (eum numinis afflatum et instinctum, Furorem vocant)”, és csak másodsorban „multo usu atque exercitatione” tölti be hivatását. (LEMPICKI, 466.)

³¹ *Consilium*, 157.

³² *Artis historicae penus*, II, 32.

³³ *Consilium*, 113; *Artis historicae penus*, II, 310.

³⁴ Kiadásait R. W. GIBSON *Francis Bacon: A Bibliography of his Works and of Baconiana*, Oxford, 1950 c. műve sorolja fel. A később elmondandók miatt említem, hogy első németországi kiadásai Strassburgban (1635, 1654) jelentek meg. A legkorábbi francia fordítás 1632-ből, az angol 1640-ből, a német 1665-ből való.

³⁵ „Earum [doctrinarum et artium] antiquitates, progressus, etiam peragrations per diversas orbis partes (migrant enim scientiae, non secus ac populi) rursus declinationes, obliviones, instaurationes commemorantur.” (Lib. II, c. 4, a budai 1756-i kiadást használom.)

jelentősége mellett az intézmények (iskolák, egyetemek, társaságok), az irányzatok és a tudományos élet, a viták jelentőségét. Még fontosabb, hogy a historia civilishez hasonlóan a irodalom történetében is megkívánta az okozati összefüggések keresését. Ilyen okok nála a természeti adottságok, a népek természete, az egyes korok tudomány iránti fogékonysága, a vallási és jogi viszonyok, valamint az egyes emberek és családok mecénási tevékenysége. A historia litteraria kidolgozásának módjáról szólva figyelmeztet, hogy nem a történészek és a kritikusok műveiből kell azt összeállítani, hanem századonként (vagy még kisebb időegységeként) előrehaladva, a legfontosabb könyveket előlőve, a tárgyat, a stílust, a módszert kell vizsgálni és így a kor irodalmának szellemét mintegy „elővarázsolni”. A irodalomtörténet hasznát abban látta, hogy magistra vitae lehetne a tudományok világában: példákkal szolgálna, s az intellektuális világ mozgásának megismerése hozzásegítene annak irányításához.³⁶

Mylaeus és Bacon után már csak egy nevet érdemes említeni, a irodalomtörténet-írás ősei között: Gerhard Johann Vossiusét. A kiváló filológus a saját szakmája műveléséhez szükséges ismereteket polymathia néven foglalta össze, és ennek egyik ágaként hozta szóba a historia litterariát. A ma már teljesen eltűnt szó a XVII–XVIII. században Johannes a Wower *De polymathia tractatio* c. könyvét juttatta a tudomány dolgaiban járatos emberek eszébe, amely szerint a szón a filológia eredményes műveléséhez szükséges tudományokat kell érteni. Vossiusnál, akárcsak elődjénél, a polymathia két ága a grammatica (sermonis cura) és a historia, amely Wowernél még a retorikák és poétikák felosztásának megfelelően nem igaz (mythica vel fabulatis), igaz (vera) és valószínű (quasi vera) lehet, Vossiusnál már Baconnak megfelelően sacra, ecclesiastica és litteraria.³⁷ Christophorus Mylaeustól nehéz lenne elvitatni, hogy a litterae egyetemes fejlődésének kifejtésében tudományos feladatot fedezett fel, amit aztán Bacon oknyomozó történeté kívánt fejleszteni, és terveinek előadása közben az előrehaladást mozgató okokról és a kutatás céljáról beszélve olyan gondolatokat vetett fel, amik máig foglalkoztatják a tudományt. Ahhoz azonban, amit a XVII. század második felétől a XVIII. század közepe tájáig Németországban historia litteraria néven műveltek, inkább a nevet kölcsönözték tőle, mint a tartalmat. Az első könyvet, ami a historia litteraria címet viselte, 1659-ben Peter Lambeck (Lambecius) jelentette

³⁶ A haszna: „per talem ... narrationem, ad virorum doctorum, in Doctrinae usu et administratione, prudentiam et solertiam, maximam accessionem fieri posse existimamus; et rerum intellectualium, non minus quam Civilium motus, et perturbationes, vitiaque et virtutes, notari posse, et regimen inde optimum educi et institui.”

³⁷ Ioannes A WOWER, *De polymathia tractatio*, [Basileae,] 1603, aki kifejti, hogy a szövegek megértéséhez „excutienda fuerunt omnia antiquitatis monumenta, et aliarum disciplinarum auxilium aduocandum, atque hinc Philologia, eruditio et literatura πολυμάθεια appellata est” (15–16). A történelem felosztásáról: 68. A könyvet Jakob THOMASIVS Lipcsében, 1665-ben újra kiadta. A Wower elleni plágium-vádokról ugyanő (*Ad disputationem ... de plagio accessiones*, Jenae, 1679, 19, § 676) és MORHOF (*Polyhistor literarius*, ed 4., Lubecae, 1747, I, 6–7) írnak.

meg, a bécsi udvari könyvtár későbbi igazgatója.³⁸ Hiába idézi azonban a szerző Bacont, hiába tűzi ki célul, hogy az egyetemes res litteraria kezdeteit, növekedését, hanyatlását és megújulását írja majd meg időrendben; könyvében nagyon kevés nyoma van mindennek, s egészében inkább azt a francia véleményt igazolja, hogy a németek sokat, de rosszul írnak, és azt az olaszt idézi emlékezetbe, aki egyszer azt találta mondani, hogy Minerva a német egyetemeken tartja – az öszvéreit.³⁹

A res litteraria egyetemes története 38 könyvből állt volna; megjelent belőle az első és a másodikból négy fejezet. Valóban egyetemes: minden elérhető szerző és cím benne van; óriási halmaz, amit a szerző nem tudott megemészteni, és még kevésbé tud befogadni az olvasó. Az áttekinthetetlen adattömeget a hamburgi gimnázium oktatási üzeme hívta életre. Itt tanított történelmet Lambeck, és tanítványainak akart „használni” azzal, hogy az egész res litteraria történetét előadta nekik kronologikus rendben. A könyv nem éppen vonzó vonásai aztán megmaradtak a német literatúratörténet-írás egész időszakában, noha az áttekinthetőséget utóbb pedáns tagolással és regiszterekkel igyekeztek előmozdítani, a kronologikus elrendezés mellett kísérletet tettek a betűrenddel (írói katalógus), földrajzi, nyelvi, nemzetek szerinti beosztással; voltak olyanok, akik az oktatás egyetemi rendszerét tették könyvük alapjául. A legterjedelmesebb literatúratörténet valószínűleg Nikolaus Hieronymus Gundlingé, kinek műve öt kötetben, mutatók nélkül 7708 negyedréti lap,⁴⁰ a legnagyobb tekintélyre Daniel Georg Morhof *Polyhistor literariusa* jutott,⁴¹ a szerző bámulatos olvasottsága mellett elsősorban józan kritikája miatt. A későbbi, kisebb terjedelmű, praktikus kézikönyvek: Struve, Stolle, Heumann és mások művei többé-kevésbé mind rajta alapulnak.⁴²

A német literatúratörténészek soha nem mondtak le az egyetemesség igényéről; szép mondatokkal adóztak az egyetemes tudós ideáljának, de a teljes kultúrtörténet módszeres és részletes feltárása helyett egyre inkább előtérbe nyomult náluk a pedagógiai cél, és műveikkel hovatovább nem nagyon akartak mást, mint hallgatóikat bevezetni

³⁸ *Prodromus historiae literariae*, Hamburgi, 1659; LEMPICKI, 115–117. Másodszor J. A. FABRICIUS adta ki, Lipsiae–Francfurti, 1710. Lambeck a magyar kultúrhistóriában a Corvina XVII. századi történetének fonalán kerül szóba.

³⁹ Az első vélemény Jean BODINra megy vissza (*Methodvs, ad facilem historiarvm cognitionem*, Parisiis, 1566), a másodikat Adrien BAILLET idézi: „les Alemans ont l’esprit, non pas dans la cervelle, comme les autres hommes, mais sur les dos; et ... Minerve avoit les Mulets dans les Ecoles et les Académies de ce Pays.” (*Jugemens des savans*, nouv. éd., I, Amsterdam, 1725, 273–274.)

⁴⁰ *Vollständige Historie der Gelahrheit, Oder Ausführliche Discourse ... über D. Christophori Avgvsti Hevmanni Conspectum Reipublicae Literariae*, Francfurt–Leipzig, 1734–1736.

⁴¹ Az első két kötet 1688-ban, a posztumusz harmadik 1692-ben jelent meg. Nálunk is szelvényben használták; a legutolsók között Csokonai idézte az *Anakreoni dalok* előszavában.

⁴² A következő kiadásokat ismerem: Burchardus Gotthelfius STRUVIUS, *Introductio in notitiam rei litterariae*, ed. 4., Ienae, 1715; Gottlieb STOLLE, *Kurtze Anleitung zur Historie der Gelahrheit*, Halle, 1718; Christophorus Augustus HEUMANNUS, *Conspectus reipublicae literariae*, ed. 4., Hanoverae, 1735.

a szakirodalomba.⁴³ És ahogyan egyre inkább távoli ideállá vált és megvalósíthatatlannak látszott az egyetemes tudós alakja, úgy került előtérbe lassanként – már Morhoftól kezdődően – egy erősen latin és franciás klasszicizmus, a nemzeti nyelv jelentőségének felismerése, s ezzel együtt a régi, komplex irodalom-fogalom felbomlása tudományra és szépirodalomra. Új világ bontakozott ki lassanként, melyet a XVIII. század gondolkodói foglaltak ismét szintézisbe.⁴⁴

A német irodalomtörténet tehát meglehetősen más lett, mint ahogy Bacon elképzelte, pedig minden valamirevaló szerző hivatkozott rá, mikor tudományának alapjait kifejtette. Ismét teljesen más lett a irodalomtörténet a magyarországi szerzők gondozásában: egyáltalán nem azért, mert a távoli mintaképek nem ugyanazok lettek volna, mint a németeknél. Mylaeusnak nem találtam ugyan nyomát hazai szerzőnél, de G. J. Vossius idevágó munkásságáról legalábbis tudhattak valamit: Dálnoki Benkő Márton, Florus fordítója, éppen a magyarországi irodalomtörténet-írás kialakulásának idején adta ki Vossius retorikáját Tótfalusi Kis Miklós nyomdájában.⁴⁵ Egészen biztos és elég részletes, a historia litteraria ismeretét is magában foglaló adataink vannak viszont Bacon XVII–XVIII. századi hazai pályafutását illetően.

Nevét tudtom szerint Mautner János kassai rektor nyomtatta ki először *Tabellae logicae* című, jórészt Arisztotelész és Abraham Calovius alapján készült tankönyvében. Bacon neve az első rész végén, egy idézet alján áll benne; más, hasonló helyeken Justus Lipsius és Guevara, korjellemző tekintélyek fémjeleznek nem éppen sokat mondó citátumokat.⁴⁶ Tudjuk továbbá, hogy Bacont olvasta Zrínyi, egy könyve megvolt Vitnyédy

⁴³ GUNDLING szerint „Ein Polyhistor ist Was schönes. Denn die Polyhistoria besteht, in Realibus; Dass man nemlich einen sororium nexum derer Disciplinen habe.” (*I. m.*, 55–56.) Ugyanő mondja, hogy „die Historia Literaria muss eine Cynosura seyn, durch deren Mittel, wir, zur Gelehrsamkeit, gelangen.” (*Uo.*, 19; hasonlóképpen: 42, 46, 55. stb.) Ugyanígy nyilatkozik mindkét témáról pl. Johann Friedrich BERTRAM, *Anfangs-Lehren der Historie der Gelehrsamkeit*, Braunschweig, 1730, 4, 52.

⁴⁴ Morhof poétikája a Gottsched közvetlen előzményei közé tartozik. (Bruno MARCKWARDT, *Geschichte der deutschen Poetik*, I, Berlin, 1958.) GUNDLING a francia klasszicizmus szellemében beszélt az olasz költőkről (*i. m.*, 138). Irodalmi nézeteiről l. még: *Collegium historico-literarium ... über ... die Rechtsgelahrheit*, Bremen, 1738, 7–8. Ugyanő támadja Comeniust a Biblia és a fizika összekapcsolása miatt, a bibliai teremtéstörténet „nach dem Begriff und Meynung des Volcks” (279) van megírva, a föld forgását nem lehet belőle bizonyítani stb. (GUNDLING, *Auserlesener Anmerckungen...*, Dritter Theil, Franckfurt–Leipzig, 1705, 263–284.)

⁴⁵ G. J. VOSSIUS, *Rhetorice Contracta*, Kolozsvár, 1696, RMK II, 1832. Dálnoki Benkő Florus-fordításának ajánlásából tudjuk, hogy Vossius ő adta ki: „könnyeségit és hasznát forgatam én elmémben az Ifjúságnak, midőn a’ Vossius Iános Uram Oratóriájának ki-nyomatatására, magam kezem alatt lévő Tanítványimtól, és más Ifjaktól bizonyos Summa pénzét szettem-fel és annak napfényre való jöveteliben fáradoztam: melly Editioval ma-is a’ Collegiumokban és Scholákban nagyobb részin élnek”. (RMK I, 1649, A6–7 lev.)

⁴⁶ RMK II, 556. Forrásait a 104. lapon sorolja fel; a 16 név közül egyedül Arisztotelészt és Abraham Caloviusét szedték nagybetűkkel. Bacon idézett szavai („Vasta ut plurimum esse solent inania: solida contrahuntur maxime et in parvo sita sunt”) a kompendiumok hasznosságát hiva-

István könyvtárában, aki közismerten fontos szerepet játszott az eperjesi evangélikus kollégium felállításában.⁴⁷ A szellemi kapcsolatok keresésére beállított gondolkodás hajlandó ezek után, hogy ne tekintse „véletlennek” a legismertebb hazai baconista, Bayer János fellépését, aki éppen eperjesi tanárként adta ki legjelentősebb műveit, s ezek egyikében, az 1663-ban Kassán publikált *Filum labyrinthi*ben szinte szó szerint Bacon alapján egyebek között a historia litterariáról is írt.⁴⁸

tottak igazolni. – Mautner János a régi Magyarország kultúrtörténetének méltatlanul elfelejtett alakjai közé tartozik. Legrészletesebb életrajza REZIK János és MATTHAEIDES Sámuel *Gymnasiologiájában* olvasható (OSZK, Quart. Lat. 29, II, ff. 253–255, a kassai iskola tanárai között). Filozófiatörténeti jelentőségét az húzhatja még alá, hogy a *Gymnasiologia* szerint Cassai Michaelis György az ő tankönyvét használta Wittenbergben logikai előadásaihoz. Az adatot Rezik nyomán WALLASZKY Pál említi (*Conspectvs reipvblicae litterariae in Hvgaria, Posonii–Lipsiae, 1785, 162*, ugyanő Czvittinger alapján nem a *Tabellae*, hanem két részének címét idézte. Horányi már tájékozottabb volt: *Specimen*, 252; HORÁNYI, *Memoria*, II, 600). Pedagógiatörténeti érdekű munkásságára a *Tabulae* címlapjáról („In Usum Scholae restauratae Cassoviensis”) és ajánlásából következtethetünk. Mint költőről alig lehet valamit mondani, mert a *Gymnasiologiában* idézettek kívül semmit nem ismerünk tőle, köteteit még az RMK III. sem sorolja fel. D. G. MORHOF szerint „Anagrammata non inconcinna” írt, amihez a későbbi kiadó azt jegyezte meg, hogy azoknál „elegantióra, concinniora, magisve perspicua, dari vix credo, legisse certe haud recorder” (*Polyhistor literarius*, I, 1062). Kötetei *Rosa Varniana sive Lyceum Rostochiense Anagrammaticum* és *Curia Rostochiensis Anagrammatica* címmel jelenhettek meg, 1636-ban. (Egyiket sem láttam.) Egy kéziratos feljegyzés (OSZK, Fol. Lat. 65, f. 191) szerint a Celspirius álnéven író Serpilius Keresztély (1672–1714, 1708-tól soproni ev. pap) *De anagrammatismo libri II* (Ratisponae, 1713) c. művében foglalkozik velük. Nem érdektelen megemlíteni végül, hogy Mautner János Frölich Dávid baráti köréhez tartozott.

⁴⁷ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1954, 255, 282–283, 314, 356.

⁴⁸ *Filum labyrinthi*, Cassoviae, 1663 (RMK II, 1003), 38. Bayer szóról szóra követi Bacont: Bacon (Lib. II, c. 4.):

„Argumentum non aliud est, quam ut ex omni memoria repetatur, quae Doctrinae et Artes, quibus mundi aetatibus et regionibus floruerint. Earum antiquitates, progressus, etiam peragrations per diversas orbis partes ... declinationes, obliviones, instaurationes commemorantur. Observetur simul per singulas artes, inventionis occasio et origo; tradendi mos et disciplina... Adjiciantur etiam sectae, et controversiae maxime celebres... Notentur Auctores praecipui, libri praestantiores, Scholae, Successiones, Academiae, Societates, Collegia, Ordines, denique omnia quae ad statum literarum spectant.”

Bayer:

„Historia Literaria, ex Memoria omni repetit, quae Doctrinae et Artes, quibus Mundi Aetatibus et Regionibus floruerint; earum Antiquitates, Progressus, Peregrinationes, per diversas Orbis Partes, Declinationes, Obliviones, Instaurationes; Singularum Artium Originem, Occasionem, tradendi modum ac Disciplinam, Sectas, Controversias Celebriores, Authores praecipuos, Libros, Scholas, Academiae, Collegia, Ordines, et quaecunquae ad Literariam rem pertinent.”

Nem lehet állítani, hogy későn, mert Peter Lambeck *Prodromusa* mindössze négy évvel jelent meg korábban, de nem lehet eltagadni az óriási különbségeket sem. A magyarországi tudós még a deziderátumok közé sorolta a historia litterariát, a német már literatúratörténetet jelentet meg. A két könyvet megjelenésük közeleső időpontján kívül az is összevethetővé teszi, hogy szerzőik mindkettőt iskolai előadásaikból szerkesztették, amelyeknek arányai azonban ismét nagyon eltérnek: Lambeck korábbi előadásai vezérfonalául 100 példányban kinyomatta Ioannes Iacobus Frisius *Bibliotheca chronologica classicorum autorum* c., 1592-ben megjelent művét, még mielőtt elkészült literatúratörténetének első részeivel; Bayer munkája a filozófia egész területét átfogó, magántanítványainak tartott előadásaiból jött létre, de éppen csak megemlítette forrásait, az egész kurzust a téma nagyságához képest, úgy látszik, meglehetősen rövidre fogta.⁴⁹

Még nagyobb különbséget mutat az ügy érdemi részéhez vezet el az összehasonlítás, ha abból indulunk ki, hogy mindkét tanár az iskolájában beszélt a historia litterariáról, és mindkettő legjobb tudása szerint akarta tanítványai „hasznát” előmozdítani. A német egyetlen szót sem mond akadályokról, a magyar nagyon is sokat: eleve tudja, hogy könyvével csak ellenfeleket szerez magának, megemlíti köztük a város első papját és az iskola inspektorát; minden várható sérelem elviselésére elszántnak látszik, és eleve tudatában van az előtte álló akadályoknak. Az igaz, hogy magánelőadásainak hangsúlyozottan főleg nemesekből álló hallgatósága (Vitnyédy és társainak fiai) előtt kifejtette nézeteit, de ez még korántsem egyértelmű azzal, hogy értő publikumot is talált gondolatai számára. Innen az ideges ingerültség, mellyel a *Filum labyrinthi* előtt egy évvel megjelent *Ostium* c. munkájában „scythia tartománynak” nevezte hazáját, és innen az is, hogy egy *Prosopographia Baieri* c. névtelen röpirat szerzője durván nekitámadt elkésredett kifejezései miatt. A szövegből kivehetően egy hozzá hasonló tanár vagy pap, aki tudós módon a „scythia” Anacharsist, és konzervatív nemesi gondolkodással a „scythia

Bayer János más, az itt elmondottakat kiegészítő vonatkozásairól: MÁTRAJ László, *Az anyag szerkezetének atomista felfogása a XVII. századi magyarországi filozófiában* = M. L., *Gondolat és szabadság*, Bp., 1961, 179–213. – Itt említtem meg, hogy Bacon *De dignitate et augmentis scientiarum* c. munkájának két magyarországi kiadása van a XVIII. századból. Az egyik piarista liber gradualisként latinul jelent meg Budán, 1756-ban, a másik németül Pesten, 1783-ban *Über die Würde und Fortgang der Wissenschaften* címmel. Fordítója, Johann Hermann Pflingsten Magyarországon halt meg 1798–1799-ben. A latin kiadás Padányi Bíró Mártonnak szóló ajánlása Bacont Morhof szavaival méltatja.

⁴⁹ Lambeck: „nihil mihi antiquius fuit, statim atque publicam Historiam Professionem adeptus, ... quam ut auditoribus meis prodesse anniterer.” (Előszó.) – Bayer: „Oblata est nobis occasio Philosophiam Universam, iuxta cum Mathesi, Discipulis quibusdam privatis, compendio proponendi. Ubi cum initium a Logica esset faciendum, non poteramus adduci, licet odia multorum jam tum praesentiremus, ut, qui seductos nos per vulgarem Logicam novimus, contra Conscientiam et Affectum nostrum erga Juventutem, Juvenum ingenuorum et magnam partem Nobilium, cum Logicam Vulgo, seductores ac deceptores.” (*Filum labyrinthi*, Praefatio isagogica, Phaenomenon XI.)

nemből” származó „grófok, bárók és más héroszok” lebecsülését vetette szemére; röviden és mai szóval: nemzetgyalázással vádolta meg.⁵⁰

A Bayer körüli vita eme epizódjából az a tanulság vonható le, hogy a XVII. század végének tudománytörténetében nemcsak nemességgel összeütköző haladó polgárokkal kell számolni, hanem nemesi támogatást élvező polgári úttörőkkel is, kiknek kezdeményezése tulajdon osztályuk konzervativizmusán hiúsult meg; adott esetben az ortodox arisztotelizmuson, amely szembeszegült Bayer filozófiájának, és persze hallani sem akart a literatúratörténetről sem. Megjegyezhetjük azt is, hogy az újítokat körülvevő közöny vagy éppen ellenséges indulat, az elmaradottság nyomasztó tudata s a leküzdésre irányuló vágy a kezdeményezőkben oly sajátos lelkiállapotot hoz létre, mely ebben a korszakban – mondjuk Apácai Csere Jánostól Tótfalusi Kis Miklóson át Rotarides Mihályig – jellemzőnek vehető a vezető értelmiségiekre, s amelynek megnyilatkozásaival (pl. Magyarország kétszeri azonosítása Scythiával) egyszer behatóan foglalkozni kellene. A harmadik tanulság abban foglalható össze, hogy Bacon historia litterariája ismertté vált ugyan Magyarországon, de belőle literatúratörténet-írás – végső soron a művelésére hivatott és erre eszmeileg felkészült polgári értelmiség hiánya miatt – nem lett. Haladt azonban e réteg a maga felfelé vivő útján, és kifejlődött benne a recepció képessége – egy nemzedékkel később: abban az időben, amikor a laicizálódó egyházi értelmiség fogékonnyá vált a profán tudományok iránt; úgy azonban, hogy művelői sem Baconre,⁵¹ sem Bayerra nem hivatkoztak már (aki pedig „majdnem” úttörője lett az új tudomány-szaknak), hanem egyszerűen a már kialakult német példákat követték.

A feladat az elmondottak értelmében az, hogy e meglehetősen bonyolult, de nagyjelentőségű társadalomtörténeti folyamat keretében vizsgáljuk a hazai literatúratörténet-írás alakulását. Ebből világos továbbá, hogy az új tudományok csírái abban a tuda-

⁵⁰ *Ostium, Cassoviae, 1662* (RMK II, 984) ajánlásában („in oris hisce Scythicis”, a6) és előszavában (b6). – A röpiratban egyebek között ez áll: „Nunquam ... tu, impie Tenebrio et infausta proles Patriae maculam hanc elues, quod Pannoniam nostram, in qua Tu natus et altus es, Scythicas appellas Oras...” Alább: „tu Scytharum virtutem uno verbo infamas, et gloriam omnem obscuras. Illustrissimi Comites, Barones, Heroes coeteri quid apud Te? edissere si audes? aut si non audes, loqueretur Praefatio pro Te, Barbari sane Tua sententia, i. e. Tartari.” (A pozsonyi ev. líceum könyvtárában, *Acta historica patriae V.*) Lehet, hogy a támadásban nemzeti különbség is szerepet játszott. A röpirat szerzője szlovák volt (vö.: „dum sperabas totam Hungariam Tibi obnoxiam, subjiceris ... Andreae Horvath. Male sane id habuit animum tuum, te Slavo subesse”), Bayer viszont Frölich Dávid deutsch-ungar elméletének híve, aki a Szepesség német lakosságát a gepidák leszármazottjának tartotta. (*Heraclivs Africanvs, Leutschoviae, 1673* [RMK II, 1320], A3 lev.)

⁵¹ Bacon hazai ismeretének további adatai között a historia litteraria nem játszik szerepet. Bél Mátyás is rég a német tudományosság vágányain haladt, mikor a *De dignitate et augmentis scientiarum* VI. könyvének I. fejezetére hivatkozva írta, hogy van „divinum quidpiam non minus vulgaribus, quam eruditis linguis, dummodo essent, qui ad penetralia ista, quod dudum suasit Franciscus Baco de Verulamio, tota animi contentione niterentur.” (*Historiae linguae Hyngaricae libros dvos ... edere parat, Berolini, 1713.*)

mányszakban kell keresni, amely az egyházakban valóban élt és amely – anyaga révén – szoros összefüggésben állt a historia litterariával, az egyháztörténetben. Nem kevésbé jelentősnek ígérkezik az is, hogy az 1660-as évek türelmetlen hazai baconistáját „nemzetgyalázással” vádolták meg: a társadalom- és tudománytörténeti folyamat ideológiatörténeti kísérójének ígérkezik a közösségre és a magyar államra vonatkozó elképzelések átalakulása. Az alább tárgyalandó források egyértelműen igazolják, hogy a literatúratörténet-írás Magyarországon valóban az említett pólusok vonzásában jött létre.

III.

A régi Magyarország valamennyi „bevett” vallásának egyháztörténet-írása – a XVI. század második felére visszanyúló előzmények után – a XVII. század utolsó évtizedeiben indult meg erőteljesen. A katolikusoknál Inchoffer Menyhért *Annalesei* után Hevenesi Gábor indította meg a rendszeres kutatást; Pápai Páriz Ferenc nyomán Debreceni Ember Pál a református egyház első nagyszabású történetét írta meg, az evangélikusoknál Burius János és Krman Dániel szerkesztették az első terjedelmes műveket. A jelenség általában és különösen az időpont meglepő egybeesése egyszer még összehasonlító vizsgálat tárgya lehet a régi Magyarország tudománytörténetében: bizonyos ugyanis, hogy az ún. „előzmények” és a tudományos igényű egyháztörténet-írás megindulása, mint a különböző vallású, de nagyjából azonos társadalmi szinten álló egyházi értelmiségiek műve, fejlődésüknek egyik határköve. A literatúratörténet-írás megindulásának előfeltétele minden egyháztörténetben adva volt; egyenes vonalban azonban és legkorábban id. Burius János egyháztörténetéből kiindulva mutatható ki a döntő tudománytörténeti fordulat.

A Burius család a XVII–XVIII. század fordulóján azt hitte, hogy az előkelő csehországi Beer familiából eredeztetheti magát, amelyből egykor „titkárok és kancellárok” származtak, majd utóbb Olmützben patrícius rangban élt, és a vallásüldözés miatt kellett elhagynia hazáját. A nagynevű ősökre hivatkozó legendában legfeljebb annyi igazság lehet, hogy a hazai elődök Morvaországból jöttek, és eredetileg Beer volt a nevük: Beer László néven említik később azt az első itthon ismert Buriust, aki a családi hagyománynak megfelelően valóban a báró Pongrácz család szolgálatában állhatott, és ugyanezen forrás szerint, kevésbé hitelt érdemlő módon, Óvár (Starhrad, Arx Vetus) és Strečsény (Stretzen, Strečno) kapitánya lett, s akit aztán ura annyira megszeretett, hogy magyar nemességet szerzett neki. Az apa korai halála után teljesen elszegényedett família legkisebb gyermeke, Beer Márton, a Szentiványiakhoz szegődött, feleségét, Iwanka Borbálát nemes származásának tudták.⁵² Gyermeük, legidősebb Burius János (1609–

⁵² Id. BURIUS János az egyháztörténetében még csak olmützi patríciusokról beszél, akik, nem tudni, mi okból, Magyarországra jöttek. (*Micae historico-chronologicae*, ed. Paulus LICHNER,

1670) itthon végezte tanulmányait; Liptószentmiklóson tanított, majd Liptószentandrászon (1634), Tótpárnán (1648) és Szucsányban lett pap. Első feleségétől született id. Burius János, az egyháztörténész, a másodiktól leánygyermekai maradtak, akik az akkori viszonyok között – és a kultúrtörténet szempontjából – mind „jól” mentek férjhez; különösen az 1641-ben született Judit nevű, ki 1660-ban Parschitius Miklósnak, Thököly István udvari orvosának lett a felesége, és számos tudós, a literatúratörténet-írás történetében is megemléltető tanár anyja lett.⁵³

Az egyháztörténet-író (1636–1688) – domi doctus apjával ellentétben – megfordult a jénai egyetemen, hazatért akadémiai grádus nélkül, azután – a szokásnak megfelelően – előbb tanított, majd korponai pap lett.⁵⁴ A hagyományt követte abban, hogy tanári állomáshelyén, Úrvölgyön (Vallis Minorum) az akkori pap, Rotarides Menyhért lányát, Juliannát vette el. Apósa éppúgy bekerült Korponára, mint később, 1666-ban, ő maga is. Teljesen szokásosnak induló pályáján, melyben a korábbi nemzedékkel szemben csak a külföldjárásban megfogható magasabb műveltséget érdemes kiemelni, döntő fordulatot a nagy protestánsüldözés hozott: id. Burius János egész családjával és felesége testvéreivel, Rotarides Mártonnal, Menyhérttel és Keresztéllyel 1673-ban száműzetésbe vonult, és csak 1686-ban jött haza, hogy újra elfoglalja a korponai papságot.⁵⁵

Posonii, 1864, 216.) Fia, Dániel önéletrajzában bukkan fel a „Nobilis Familia Beer in Bohemia, ex qua Secretarii et Cancellarii Regni Bohemiae Praedecessores nostri erant”; az olmtüzi patricius ősöknek ő már a házát is ismerni véli („domus Angularis in foro signo Ursi insignita”), adatokat remél a város jegyzőkönyveiből, és biztos benne, hogy a vallásüldözés elől jöttek Magyarországra. (*Biographia. Das ist Kurtze Lebens-Beschreibung Danielis Burii* c. kézirat a berlini Humboldt Egyetem Finnugor Intézetének könyvtárában, Ms. 39, ff. 160–163; a kéziratot tartalmazó egész kolligátum leírása PÁLFY Miklós katalógusában található: *Katalog der Hallenser Ungarischen Bibliothek*, Halle/Saale, 1965, 125–130.) A családi hagyomány „elnemesedése” külön tanulmány tárgya lehetne.

⁵³ Id. BURIUS János, *Micae*, 58, 216–218, ahol a névváltozás oka: „cognomentum post inter Slavos commutatum in Bur et Burius”. A *Micae* szerint Beer László négy gyermekére „allodium et alia partim coemta partim dono data” hagyott, de a vagyont elvesztett. Burius Dániel magyar nemeslevélről tud, amely Trencsén megye levéltárában van letéve. Iwanka Borbála nemességéről is csak Burius Dániel beszél.

⁵⁴ Burius Dániel adatai nem mindenben egyeznek meg apja adataival, de a két forrás kiegészíti egymást.

⁵⁵ Utazása előtt, 1655-ben ajánlólevelet kapott (Berlin, Ms. 39, f. 25). Jénában 1657. május 12-én iratkozott be (Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, N. F. XII, 314); emlékkönyvvel indult el, melynek bejegyzőit maga sorolja fel (*Micae*, 208). 1657-ben látta Árpád-házi Szent Erzsébet sírját (OSZK, Fol. Lat. 2064, f. 20). Tanári pályájáról: *Micae*, 127, 180–181. Papi állásának megszerzéséről írja apja, hogy míg ő és veje, Parschitius Miklós azon tanakodtak, hogyan lehetne Korponára bejuttatni, kapják a hírt, hogy „elegantissimas conciones duas utraque lingua absoluisti et vocationem oralem accepisti”. (Szucsány, 1666. április 4.) Az apa 1666. április 26-i levele szerint ordinálva ekkor még nem volt (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, II [1903], 139–141).

Németországi hányódásának legfőbb dokumentumai a Lipcsében, Königsbergben és Boroszlóban kelt iratok, amelyek alamizsnagyűjtést engedélyeznek neki és útítársainak,⁵⁶ nem is eredménytelenül: a Burius család fenntartotta magát, a fiatalabb nemzedék iskolába járhatott. Az egyháztörténet-író egyik sógora, Márton 1676-ban Lipcsében, 1683-ban Wittenbergben iratkozott be. Nála sokkal jelentősebb történeti szerepet játszott, és az íróhoz is közelebb állt a másik, Rotarides Keresztély, aki Lipcsében két évig filozófiát hallgatott, segített Buriusnak *Motiven* c. műve sajtó alá rendezésében, majd pedig a már akkor is Berlinhez tartozó Neukölln gimnáziumának konrektora, utóbb igazgatója lett. Nála találtak később a rokonság és az odavetődött magyarországiak ott-hont és támogatást.⁵⁷

A száműzetés okozta lelki válság leküzdése nem lehetett könnyebb az anyagi nehézségekenél: id. Burius János a vallásos lelki élet kifejezéseivel kísértésről, az ördög incselkedéseiről beszél, de nyilvánvalóan más bajokról van szó, melyeken az elmélyült, érzelmes vallásosság, a baráti kapcsolatok ápolása és a folytonos írás megolvasás segítette át. Közben állandóan latolgatta a hazatérési lehetőségeket, figyelte hazájának nagy történeti eseményeit, Thököly harcait és a felszabadító háborúk sikereit.⁵⁸ Fő gyönyörűségét abban lelte, hogy – nem egyedül a száműzöttek között – szorgalmasan olvasott, minden kezébe kerülő könyvből kijegyezte a magyarországi evangélikus egyház történetére vonatkozó adatokat, és kronologikus rendbe szedve, 1685-től egyháztörténeté szerkesztette azokat. Itthoni forráshoz persze nem juthatott, még levelezéssel sem, de a

⁵⁶ Berlin, Ms. 39, f. 32 (Königsberg, 1675. január 3.), f. 34 (Lipcse, 1675. augusztus 11.), f. 36 (Boroszló, 1676. június 10.), f. 38 (Königsberg, 1678. augusztus 23.), f. 34 (Boroszló, 1680. május 31.), f. 43 (Lipcse, 1680. augusztus 1.), f. 48 (Lipcse, 1683. október 8.).

⁵⁷ Rotarides Mártonról: *Die jungere Matrikel der Universität Leipzig 1559–1809*, hrsg. Georg ERLER, II, Leipzig, 1909, 369; *Album Academiae Vitenbergensis, Jüngere Reihe, Teil 2 (1660–1710)*, bearb. Gritz JUNTKÉ, Halle, 1952. – Id. Burius János írja *Einfältige Doch Christlich Wohlmeinende Motiven*, h. n., 1680 (RMK III, 3098) c. művének kiadásáról: *Micae*, 126. – Joachim Felber lipcsei dékán 1680. augusztus 1-jén Burius és Rotarides Keresztély számára kért támogatást: az elsőnél a „facundissima ... Svada in Motivis” találatott elismerésre méltónak, az utóbbinál megjegyezte, hogy több mint két évig filozófiát hallgatott. (Berlin, Ms. 39, f. 43.) 1680-ban együtt látták Árpád-házi Szent Erzsébet sírját (OSZK, Fol. Lat. 2064, f. 20; itt Rotarides teológia-hallgatóként említetik). Burius szóba hozza egy helyen Rotarides Berlinbe vivő útját is. Conrector 1681 előtt nem lehetett, mert ebben az évben Burius szerint elődje még élt: „Admirantur etiam pia scripta Cl. M. [Georgii] Grabow conrectoris Coloniae ad Spream, quem virum ... Spener magni facit.” (Lucius Lajosnak írott levél, 1681. június 10., Berlin, Ms. 39, ff. 165–167.) SZINNYEI szerint 1700-ban rektor (XI, 1216–1217).

⁵⁸ *Micae*, VI (§ III); különösen figyelmet érdemel 1681. június 10-i levele, melyben a legnagyobb elismeréssel ír Spenerről. – Burius körének Thököly iránti szimpátiájáról Lucius Lajos levelei tanúskodnak. 1684. június 24-én egyebek között ezt írta: „Vicini gloriantur Tökölum a suis derelictum et ad castra Imperatoris transiisse, quibus tamen ego fidem adhibere non possum.” (Berlin, Ms. 39, f. 50.) Hasonló együttérzéssel ír egy 1685-i levélben (uo., f. 53).

fáradhatatlanul olvasó jámbor pap idővel valóban kutatóvá fejlődött, és műve máig őriz olyan adatokat, melyeket másutt hiába keresnénk.⁵⁹

Egyháztörténetében egy lista látszik leginkább közelíteni az irodalomtörténet-írás felé, mely „tudós és hírneves emberek katalógusa” címet visel, és azon írókat tartalmazza, akik Magyarországon születtek ugyan, de nem állapítható meg, hogy mikor és hol működtek.⁶⁰ A cím valóban sokat sejtető, de egyúttal félrevezető is: a korai, Jeromos egyházatya *De viris inlustribus* c. művén alapuló irodalomtörténet-írásra megy vissza, melynek művelői a középkor folyamán az egyházi írókat szedték lajstromba, de amelynek vallási koncepciója már a humanizmus korában tarthatatlanná vált és vagy egyetemes írói lexikonná alakult át, mint Conrad Gesnernél és folytatóinál, vagy egyházi szempontjai miatt az univerzalizmusról le kellett mondania, mint a belga Aubertus Miraesnál (*Le Mire*), akinek könyve valóban csak katolikus szerzőket tartalmaz már.⁶¹

Id. Burius János művének szelleme az utóbbi irányzathoz áll közel. Azzal a szerkezeti különbséggel persze, hogy ő az igazhitű írókat (és esetleges ellenfeleiket) más adatok mellett az egyháztörténet kronologikus rendjébe építette be. Javára írható tehát, hogy katalógust szerkesztett azokból, akik művébe – annak tárgyánál fogva – nem fértek be. A lajstromba felvett szerzők tekintélyes része ugyanis semmivel sem ismeretlenebb, mint sok más, s a cím és a tartalom olyan messze áll egymástól, mintha az előbbit egy papi egyháztörténész írta volna, az utóbbit meg irodalmi adatokat gyűjtő profán tudós. Id. Burius János pontosan tudta, ki a listába kétszer is felvett Maximilianus Transylvanus, Tubero, Schödel Márton és Heltai Gáspár, Szikszai Hellopoeus Bálint és Károlyi Péter, csakhogy vallásilag vagy közömbösek, egyháztörténetileg érdektelenek voltak, vagy kálvinizmusuk miatt nem látszottak beilleszthetőnek az evangélikus egyháztörténetbe.⁶²

⁵⁹ Lucius Lajos 1684. november 4-i levelében említ neki forrásokat (Berlin, Ms. 39, f. 51), 1687-ben Weissbeck János pozsonyi pap gyűjtött neki anyagot (uo., 68). – A „vir indefessae lectionis” jelzővel ellátott személy Buriusnál Sextius János (*Micae*, XI); önmagáról azt mondja Burius, hogy „singularis scrutator” (uo., 161). – Az azóta elsüllyedt adatok közül említem példaként, hogy id. Burius János máig az egyetlen hazai szerző, aki megemlíti Demosch Mátyás körmöcbányai rektort, a Svédországba vetődött exulánst (144). Rajta kívül csak a „svéd Czvittinger”, Johann SCHEFFER tud róla (*Svecia literata*, ed. Joh. MOLLERUS, Hamburgi, 1698, 315). Műve: *Decas lamentationum Hungariae*, Holmiae, 1674.

⁶⁰ *Micae*, 185–188: *Catalogus virorum doctorum et celebrium, qui in patria nostra Hungaria et extra eam floruerunt, sed ubi et quo tempore, de pluribus inquirere liquido non potuit*.

⁶¹ Kiadta Ioa. Albertus FABRICIUS, *Bibliotheca ecclesiastica*, Hamburgi, 1718.

⁶² Marad persze olyan is, akit tévedés miatt nem tudott egyháztörténetébe felvenni vagy az ott szereplőkkel azonosítani. Torda Zsigmond pl. Sigismundus Pannonius néven 1545-ben, Christophorus Pannonius pedig 1541-ben és 1590-ben Christophorus Preys néven szerepel az egyháztörténetben. A *Catalogus*ban Simon Gelous Transylvanus ill. Christophorus Pannonius a nevük. A *Catalogus*ban külön csoportot alkotnak azok a szerzők, akiket Burius János Simler Gesner-folytatásából írt ki.

A függeléként közölt *Catalogus* a cím és a tartalom nyílt ellentétével határozottan elárulja, hogy a fejlődés az irodalmi anyagot vallási határoktól függetlenül feltáró irodalomtörténet-írás felé van elmozdulóban; még fontosabb azonban, hogy id. Burius előszavában – még egyházas megfogalmazásban, de világi továbbfejlesztésre kész állapotban – kimutatható már az a „nemzeti” ideológia, melynek jelszavait a későbbi irodalomtörténészek pajzsukra írták.

Id. Burius János – Bayer Jánoshoz, Czvittinger Dávidhoz és Rotarides Mihályhoz hasonlóan – úttörőnek tudta magát, mert olyan tárgyról írt, amiről itthon korábbi, rendszeres irodalmat nagyon keveset, néha semmit sem talált, de vallásos képzetkörben élő ember lévén, nem kapta el az ideges türelmetlenség. A hiányt a „szeretett haza siralmas sorsának”, az „ördög incselkedésének” tulajdonította, majd áttért a részletezésre: Pannóniában is voltak iskolák, jámbor és tudós férfiak, de áldozatul estek a háborúnak és az elnyomatásnak; a korábbi irodalom szegényességét művelőinek szegénysége is okozta, mely lehetetlenné tette nekik műveik kiadását. Az egyháztörténetben is érvényes, folytatta, amit Révay Péter írt a magyar állam történetéről: az ősök hősi tetteket vittek véghez, de ezeket az utókor számára írásba nem foglalták. Az exulánsok is hallották nemegyszer új hazájukban, hogy a magyaroknak nincsenek tudósaik, mert hiszen nem írtak semmit.⁶³

Külön paragrafusban, név szerint foglalkozott ezek után Hermann Conring véleményével, amely szerint nemcsak a művelt emberek száma nagyon alacsony Magyarországon, hanem maga a népjellem sem alkalmas a tudományok művelésére, és idézi Behamb János Ferdinándot, aki a latin nyelv itthoni elterjedtségéről tud (még az eke szarva mellett is deákul beszélnek). Id. Burius kijelentette, hogy ő vitázni nem akar, de egy Martialis-sorral tudatja, hogy Conring erősen túloz, és a hasonló ítéletek példájaként,

⁶³ Fontossága miatt és a későbbi szövegösszevetések megkönnyítésére idézem: „dubio procul et illud deplorandum fatum dilectae patriae nostrae, inter velitationes satanae alternatim existentis, fluxit, quod de initiis ac progressu reformatae ecclesiae lutherano-evangelicae vel parum aut nihil scriptum, vel si a vigilantioribus et operosis (uti nullus ambigo) conscriptum, injuria temporum aut socordia nonnullorum interiit. Habuerunt ecclesiae nostrae et scholae in Pannonia eruditione ac pietate viros insignes; sed bella ac pressurae absumserunt, compresseruntque etiam luce dignissima. Accedebat apud multos et paupertas, bonae mentis soror, obicem ponens invulgandis scriptis. Et fere eadem, qua ecclesias nostras, querimona, uti licet quam ... Petrus de Réva commentario de corona Hungariae indidit, qua ego, pace ejus, sic utor: »Inde (et) ego saepe conqueri et infelicitatem ecclesiae [eredetileg: gentis] nostrae deplorare [accusare] soleo, quod licet majores nostri ingenio (eruditione, pietate) [kimaradt: viribus, ac armis] excelluerint, pauci tamen reperti sunt, qui res patrias literis mandassent, contenti forsitan virtute, quae laudata facere novit, laudari negligit, nec prosperam suorum gestorum memoriam reliquant posteris, ignari prorsus, contemptu famae contemni virtutes.« ... Novi locum et personas, ubi, et quibus objectum est nostris coëxulibus ... talia ... non sine cordolio excipientibus: Hungariam viros doctos non habuisse, quia nihil scripsissent.” (*Micae*, VII–VIII.)

zárójelben idézi John Barclay lesújtó kijelentését a német tudományosságról.⁶⁴ Magyarország kultúrájáról valóban nem disputál: mindössze annyit tesz, hogy egy Melanchthon-disztichon idézésével jelzi, hogy a legfőbb tudomány a vallás ismerete, és hoz egy harmadik verssort is: aki Krisztust ismeri, mindent ismer.⁶⁵

A korponai pap azért nem vitatkozik, mert ez ellentétben lenne egyháztörténeti művének vallásos céljával, s amit mégis mond, hogy ti. a keresztényt nem lehet barbárnak nevezni, olyan ósrégi, hogy már a mi Szent László királyunk barbár jelzővel állította szembe a kunokat keresztény magyarjaival.⁶⁶ Ami valóban új lehetne ebben az évezre-des érvelésben, és ami arra utalna, hogy a középkori keresztény–barbár ellentét nem lehet érvényes többé a XVII. század végén, azt éppen csak jelzi a „statismus” szó, utó-daira hagyva a kifejtés feladatát. Nem kétséges azonban, hogy a következő nemzedék vitáját olyan eredményesen készítette elő, hogy félszázadon keresztül mindenki az ő nyomán haladva írta vitáitait a haza és a nemzet ellenségei ellen.

Ha a XVII. század végi tudós pap teljesítményét a még korábbi századok és a hazai historiográfia általános fejlődése felől próbáljuk felmérni, és – illő tartózkodás mellett – előlegezzük az egyelőre elvégzetlen kutatások feltehető eredményeit, azt lehet monda-nunk, hogy a rendszeres egyháztörténet-írás megindulása annak a folyamatnak része, melynek során a nemesi ország történetírása a korábbi századok valóban nemesi, udvar-ban élő szerzők művelése alól polgári renden levő értelmiségiek kezelésébe került, és a historiográfiai retorika helyét a közlés, a szívós, rendszeres munka foglalta el. Az átala-kulóban levő történetírás egyik átmeneti, s a XVII–XVIII. század fordulóján nagy fi-gyelmet érdemlő ága az egyháztörténet, amelyből nálunk majdnem az egész kultúrtörté-net lexikális anyagát magában foglaló literatúratörténet fejlődött ki, hogy aztán az ál-

⁶⁴ A Conring-idézet – mint előbb a Révay Péteré is – BEHAMB *Notitia Hungariae*, Argento-rati, 1676 (RMK III, 2773) c. művéből való (2, 133); a személyekről: TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita*, Bp., 1969, 73–78. A Barclay-citátum – „Plura [Germani] quam legerint scribunt; et suam famam ex voluminum quae edunt, numero aut magnitudine aestimant” – megtalálható az *Icon animorum*ban (Londini, 1614, 103). – Burius nem akar vitázni: „De summo ... apice eruditionis nationi nostrae appropriando, serram contentionis non reciprocabimus.” (*Micae*, VIII.)

⁶⁵ *Micae*, IX: „Nobis in Hungaria sufficit illud Philippi Melanchthonis:

Non qui cuncta tenet, sed qui scit idonea vitae,
Is nomen docti cur mereatur, habet.

Item illud, omni statismo superius:

Si Christum bene scis, nihil est, si cetera nescis.”

Az utóbbi vers valóban középkori leoninus. (Hans WALTHER, *Lateinische Sprichwörter*, IV, Göttingen, 1966, 849.)

⁶⁶ Céljáról: „Noster scopus est, circa res praesertim nostrae ecclesiae ostendere admirabilis-simum divinae prudentiae beneficium, et solius Jesu Christi gloriam.” (*Micae*, XIII.) – FRAKNÓI Vilmos, *Szent László levele a monte cassinoi apáthoz*, Bp., 1901, 4.

lamismeret, a „notitia Regni Hungariae” keretébe tagolódjék be. A fejlődésben id. Burius Jánosnak az a kitüntető szerepe, hogy a Révay Péter tolla alatt nálunk klasszikus megfogalmazáshoz jutott, de már majd két évszázada ismételtetett kultúrtörténeti választ új összefüggésbe állította, s anélkül, hogy ő maga új feleletet adott volna, olvasóival beláttatta, hogy a régi tarthatatlanná vált. A Szent Korona történetének írója mondhatta, hogy az ősök „ingenio, viribus et armis” nagyszerű tetteket vittek véghez, de elmulasztották azokat feljegyezni;⁶⁷ id. Burius János a nemesi erények helyébe Révay mondatában eruditiót és pietast tett, megemlítette az írástudók hagyományos szegénységét, s egyszerűen nyilvánvalóvá lett, hogy a tétel átfogalmazásra szorul. Figyelmet érdemel az a szövegváltoztatás is, hogy Révay „vádolt”, Burius „sajnálkozott”; éppen elegendet olvasott és hallott száműzetésének éve alatt hazájának barbárságáról, és a korponai pap egyáltalán nem volt abban a helyzetben, hogy az ősök martiális erényeire hivatkozhatott volna.

Az egyháztörténet előszavának jelentőségét tovább növeli, hogy az író úgy exponálta benne a régi kultúrtörténeti kérdést, hogy benne a későbbi vita egyes elemei határozottan kivehetők. Adva van egy támadó, id. Burius Jánosnál Hermann Conring, akinek utóbb a tollharc megindulásához elengedhetetlen „esküdt ellenség” szerep jutott. Neve ma már a tudományos köztudatban sem él nálunk, mert helyét Czvittinger jobban ismert ellenfele, Jakob Friedrich Reimann foglalta el, de ez meg nem tett mást, mint a korábbi Conringot követte, akit még Rotarides is olyan hévvel támadott, mintha tegnap jelent volna meg a könyve.⁶⁸ Már Buriusnál kiviláglik továbbá, hogy a magyar nemzeti műveltség körüli vita szorosan kapcsolódik a kor ama sokkal szélesebb mederben folyó tollharcaihoz, amelyek a német kultúra értéke körül folytak. Conring, az „ösellenség” német; Burius azonban nem mulasztotta el az alkalmat és utalt rá, hogy hasonló igazságtalansággal írt John Barclay a németekről, amiben a későbbi kifejtés számára az foglaltatik, hogy német az ellenfél, de német a háttér is, amely keretet ad a „védekezve támadó” magatartásnak és egyúttal fórumot, ahol a hazai műveltség teljesítményeinek polgárjogot kell szerezni. Pontosan ezen a nyomon haladtak tovább id. Burius János kezdeményezésének folytatói: két fia és körük, akiknek kezén az egyháztörténetből kialakult a régi Magyarország literatúratörténete.

⁶⁷ Ez az a pont, ahol megint fel kell hívnom a figyelmet a politikatörténeti kutatások fontosságára. Ezek miatt tartunk ma is ott, hogy Burius János nemcsak az aktuális politikai elmélet kifejtését hagyta utódaira, hanem a mai kutató sem igen tudja megmondani, hogy pontosan mire gondolt. Burius János is mentegeti magát stílusa miatt a *Praemonitio* 5. pontjában.

⁶⁸ Reimann híressé vált „vádja” – hangsúlyozom – közhely. Még sokat idézett könyvében sem mi kapjuk egyedül, hanem az oroszok is: „So wird ... niemand leichtlich in Abrede seyn, dass die literae meliores bis daher in Russland gar aestimiret, und dass daselbst ein Bogen mit Pfeilen, und ein glänzend Schwerdt nebst einem guten Glase mit Brandtwein höher als das curieuseste Buch in der Welt gehalten worden.” (*Versuch einer Einleitung in die historiam literariam*, Halle, 1721–1734, I, 388; a magyarokról néhány lappal előbb: 384–385.) Az orosz kultúrtörténetben azonban Nagy Péternél döntő fordulatot lát.

IV.

Az egyháztörténetből a literatúratörténetbe való áttörés érdeme id. Burius János nagyobbik fiának, ifj. Burius Jánosnak nevéhez kapcsolható. 1667-ben született. Iskoláit Németországban járta; haza sem jött, amikor apja újra elfoglalta a korponai papságot. Egyetemi tanulmányait Boroszló város ösztöndíjával Lipcsében kezdte (1689), s a magisteri cím megszerzésével Halléban fejezte be 1694-ben.⁶⁹ 1696-ban a besztercebányai iskola rektori székébe hívták meg, 1702-ben a város német prédikátora lett. Halálával ez a stallum üresedett meg 1712 márciusában. Főleg az eddig némileg ismertté a hazai kultúrhistóriában, hogy rektor korában Bél Mátyást tanította, papi minőségben pedig a rózsashegyi zsinaton kiállt a pietisták mellett; maradandóbb tettek számíthatnak azonban, hogy apja halála után gondjaiba vette az egyháztörténetet.⁷⁰

Öccse, Burius Dániel önéletrajza szerint 1688-ban itthon járt, éppen apjuk halála előtt hat nappal érkezett. Hogy már ekkor magával vitte volna a kéziratot, nem lehet határozottan állítani; csupán annyi a tény, hogy besztercebányai konrektora, Pilárik János, az 1690-es években ismerte és használta id. Burius János egyháztörténetét. Mint-hogy pedig ilyen korai időpontból másolat nem ismeretes, nem is nagyon valószínű még, az iskola rektora viszont 1696-tól ifj. Burius János volt, fel kell tenni, hogy apja művét maga vitte oda, és ő tette lehetővé, hogy nevezetes passzusai szellemüknek megfelelő hatást kezdjenek kifejteni a tudományos irodalomban. Nem az irodalomtörténet-írásban ugyan, hanem a magyar történelem iskolai oktatásában, amely a literatúratörténet-írással csaknem egy időben indult meg, és amelynek ez idő szerint legkorábbi szövegszerűen ismert tankönyve Pilárik János *Collegium* c. műve.

A nagynevű papi dinasztiaiból származó, ma teljesen elfelejtett tanár 1687-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre, ahol pályája 1690-ig követhető nyomon. 1693-ban Osgyánból került Besztercebánya evangélikus iskolájának konrektori székébe. Mikor a

⁶⁹ Lipcsei éveiről: *Die jüngeren Matrikel der Universität Leipzig*, id. kiad., II, 56. Hallei promóciójáról: *Kurtze Nachrichten von der Stadt Halle und absonderlich von der Universität* (Halle, 1709, 33–34, 132). Összefüggően megírt életrajza KLEIN *Nachrichten*-jében található (I, Ofen–Leipzig, 1789, 25–26).

⁷⁰ Burius Dániel idézett életrajza szerint márciusban kapott meghívást, májusban foglalta el a székét; ROSENAUER Károly levéltári adatai arról szólnak, hogy a meghívólevél április 12-én kelt, június 23-án foglalta el az állását (*A besztercebányai ág. h. ev. gymnasium története = A Besztercebányai ág. h. ev. gymnasium Értesítője*, 1875/76, 14–15). KLEIN idézett művében papságát 1702-re teszi, ROSENAUER (*i. m.*, 26) 1703-ra. Egy üdvözlő vers szerint 1702. január 23-án még rektor volt (Berlin, Ms. 39, ff. 71–72). – Eduard WINTER, *Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert*, Berlin, 1955, 214–221. Burius pietista volta miatti vizsgálatlaltal függhet össze egy Berlinben őrzött dátumozatlan levele (Ms. 39, f. 77). Egy levélíró 1708-ban Spener egyik művét kérte tőle megvételre (uo., f. 73). Halálának dátumát Michaelides Sámuel 1712. március 7-i leveléből tudom. (A turócszentmártoni Matica Slovenska kéziratárában őrzött Lautsek-gyűjteményben, XI. köt.)

régi rektor, Felicides Pál 1695 elején meghalt, az újnak, ifj. Burius Jánosnak megérkezéséig maga vezette az iskolát; teljes jogú igazgató akkor lett, mikor az új rektort pappá választották. Bél Mátyás 1708-ban mellé került konrektornak, és az ő halála (1709. december 15.) után kapta meg a rektorságot.⁷¹

A tankönyv eddig előkerült két másolata, egy XVIII. század közepi hivatkozás, főként pedig Clementis Zakariás kis verses magyar történelme, mely Nadányi János *Florusa* mellett Pilárik *Collegiumát* nevezi meg forrásként, arra utalnak, hogy elég ismertnek kellett lennie. Megírásának ideje 1696 és 1702 közé tehető: az első dátum előtt ugyanis Pilárik még nem ismerhette *Collegiuma* számunkra legfontosabb részeinek forrását, 1702 után viszont igazgató lett, és nem írta volna magát a címlapon konrektornak. A *Collegium* kérdés-felelet formában készült; a világi történelem még nem válik el benne az egyháztörténettől. A címlap verzőján mindkét kéziratban másolatban Clementis Zakariás epigrammája áll: a pozsonyiban az eperjesi kollégium „poetices praeceptor”-aként, a budapestiben héthársi rektorként írja magát alá.⁷²

Pilárik János *Collegiuma* akkoriban mint rövid, könnyen áttekinthető és tanítható kompendium hívhatta fel magára a figyelmet; manapság mint az iskolai történelemtani-

⁷¹ *Album Academiae Vitebergensis, Jüngere Reihe, Teil 2*, Halle, 1952. Disszertációjában ocsovai származásának, filozófia- és teológia-hallgatónak mondja magát (*Princeps Observare Leges Fundamentales teneatur*, Vitenbergae, 1689, RMK III, 3591, vö. még RMK III, 3648). Unokatestvére, PILÁRIK Ézsaiás 1676-ban kiskorú gyermekként említi (*De persecutione verae ecclesiae*, Wittenbergae, 1676, RMK III, 2789). ROSENAUER Károly, *i. m.*, 14–26; haláláról: Berlin, Ms. 42, ff. 314–323; KLEIN, *Nachrichten*, II, 391–392.

⁷² Teljes címe: *Collegium Historiae Patriae tum civilis tum ecclesiasticae, per quaestiones succinctae, adornatum opera ... Iohannis PILÁRIK In Gymnasio Neosoliensi Pro-Rectoris*. Egyik kézírata a pozsonyi ev. líceum könyvtárában, a másik az Országos Széchényi Könyvtárban (Oct. Lat. 977, ff. 41–91). Ez utóbbi 1709-ből való másolat. – Szövegéből csak az világos, hogy I. József koronázása után és I. Lipót halála előtt (1687–1703 között) írta. – Inkább arra gondolok, hogy az első szövegében is fennmaradt iskolai magyar történelem, mint arra, hogy ő tanította a tárgyat elsőnek. Rotarides felsorolja ugyanis (*Lineamenta*, 16), kik kezdtek tanítani hazai történelmet (és literatúratörténetet is!), de közöttük Pilárik idősebb kortársait említi (Parschitius Dánielt és Kristófot), magát Pilárikot nem. Ezek az egyelőre elveszettek tekinthető tankönyvek anynyiban hasonlíthattak a Pilárikéra, hogy együtt tárgyalatott bennük a historia civilis és az ecclesiastica; literatúratörténet talán csak annyi lehetett bennük, hogy felsorolták az ország történetének auctorait, de ez még nem irodalomtörténet-írás, legfeljebb előzménye annak. – A Th. Fulgentius álneven író MARKOVITS Mátyás szarvasi pap idézi *Rubus ardens* c. művében, OSZK, Fol. Lat. 2087, f. 65. – *Sacri Regni Apostolici Hungariae ... Ducum, et Regum ... memoria superstes. Quam ex Floro Hungarico Nadanyi, et Collegio ... Iohannis Pilarik, Rectoris Gymnasii Novisoliensis suo usui rudi Minerva contraxit, nunc vero publicat Zacharias CLEMENSIS, Cibiniensis Hungarus, Caesareofori, 1706* (RMK II, 2247). – Clementis kéziratosa műve az OSZK-ban; *Illustris Collegii Illustrium Statuum Evangelicorum ... Regni Hungariae In Urbe Fragopoli Urbis in Collegio Gloria Epigrammatibus ornata, 1707* (Quart. Lat. 1769). Legrészletesebb életrajza KLEIN *Nachrichten*ének III. kötetében található (*Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria*, IV, kiad. FABÓ András, 108–112).

tás, a pedagógia emléke, és mint a literatúratörténet-írás megindulásának egyik fontos előzménye tárgyalható, mégpedig mint a historiográfiába bevonuló új, kulturális patriotizmus legkorábbi forrásszövege. Prolegomenájának első kérdése ugyanis a magyarországiaknak a hazai történelem megörökítése terén szerzett érdemei után tudakozódik, és a rá adott felelet megállapítja, hogy vannak, akik nagyon megvetően, olyan értelemben nyilatkoznak a magyarok tudományos érdemeiről, mintha ennek az állandóan hadakozó országnak tudós literátorai nem is lettek volna, s a lesújtó ítéletet mondó külföldiek között néven nevezi Hermann Conringot, aki egyenesen azt írta, hogy a magyar már nemzeti jelleménél fogva nem törekszik a szellemi javakra.⁷³

A szövegezésből teljesen nyilvánvaló, hogy Pilárik János maga előtt tartotta id. Burius János előszavát, mikor tankönyvének elejét írta.⁷⁴ Ugyanakkor nem lehet állítani, hogy Conringot olvasta (id. Burius sem olvasta), vagy bármi más forrást használt volna, kivéve, hogy ismerte a Révay-citátum eredeti formáját. Bizonyos ezzel szemben, hogy Barclaynak, a XVII. század eleji nemzetkarakterológia klasszikusának még a nevét sem

⁷³ „Viri Patriae nostrae sunt ne commendati de rebus ad eam pertinentibus? – Sunt qui abjecte nimis de Ungaris studiisque eorum (quasi nullos habuisset regnum hoc Martium Viros eruditionis laude conspicuos) sentiunt, propterea quod nihil in literas contulissent, neque voluminum magnitudine famam quaesivissent. Hunc animum reflexit summus rerum civilium Doctor Hermannus Conringius, cum scripsit, non videri indolem Ungaricam sapientiam sectari. De summo quidem doctrinae apice genti nostrae vendicando serram contentionis non recipocabimus; interim omnem prorsus eruditio civibus Ungaris nemo presumerit, nisi ut Martialis verbo utar:

----- Nimium gravis, nimiumque severus. Domestici omnino fuere, quorum stilus res in Patria gestas oblivione exemit, laudati enim exteris, ut nihil de civium nostrorum perditis injuria temporum, quae procul dubio elaborarunt, scriptis nunc dicam. Ceterum licet majores nostri ingenio, viribus et armis excelluerint, fateri tamen cogimur, paucos repertos fuisse, qui res patrias in annales misissent, contentus forsán virtute, ceu scribit ... Comes Petrus de Rewa: qui laudata patrare novit, laudari negligit.”

⁷⁴ Néhány fontosabb szó szerinti egyezés:

Burius (*Micae*, VIII):

„Huc collineant etiam illa, quae gravissimus doctorum civilium summus ... Hermannus Conringius ... prolocutus: »...non videtur sapientiam indoles illa sectari...«”
 „De summo apice quidem eruditionis nationi nostrae appropriando, serram contentionis non recipocabimus.”

Pilárik:

„Huc animum reflexit summus rerum civilium Doctor Hermannus Conringius, cum scripsit, non videri indolem Ungaricam sapientiam sectari...”
 „De summo quidem doctrinae apice genti nostrae vendicando serram contentionis non recipocabimus.”

A szoros követés további kétségbevonhatatlan jele, hogy Pilárik is idézi Martialis sorát – elrontott formában. Eredetileg (Epigr. VIII, 3, 17):

Scribant ista graves nimium nimiumque severi.

hallotta.⁷⁵ Sokkal fontosabb már most az átvételeknél az, amit ezek mellett, elhagyásokkal és betoldásokkal, az egyháztörténet előszaván alakít. Mert szó szerint átveszi ugyan azt a mondatot, hogy vitatkozni nem akar, de már elhagyja, hogy aki „Krisztust ismeri, mindent ismer”, és ehelyett néhány jelentős bevezető megjegyzés után felsorolja a hazai születésű történetírókat. Listájuk a literatúratörténet szempontjából nem éppen fontos, mert külön hazai és külföldi szerzőkre osztott magyar történeti bibliográfia Schödel Márton *Disquisitió*jának megjelenése óta (1629) létezett, id. Burius János tőle kaphatott kedvet, hogy az egyháztörténet forrásait felsorolja előszavában, Pilárik János meg nem tett mást, mint ahol csak tehette, Schödelt vette át szó szerint.⁷⁶ Sokkal lényegesebb,

⁷⁵ Hogy Révayt bizonyosan ismerte Pilárik, az alábbi összevetés mutatja:

Révay Péter	Burius János	Pilárik János
„licet majores nostri ingenio, viribus, ac armis excelluerint”	„licet majores nostri ingenio (eruditione, pietate) excelluerint”	„licet majores nostri ingenio, viribus et armis excelluerint”

Ha viszont Barclay nevét éppúgy ismeri, mint Martialisét, szavait nem oldja fel a magyarokra szórt rágalmakba:

Burius János	Pilárik János
„Novi locum et personas, ubi, et a quibus objectum est nostris coëxulibus, ... Hungariam viros doctos non habuisse, quia nihil scripsissent... Plura Germani, quam legerint, scribunt et suam famam ex voluminum, quae edunt, numero et magnitudine aestimant.”	„Sunt, qui abjecte nimis de Ungaris ... (quasi nullos habuisset regnum hoc Martium Viros, eruditionis laude conspicuos) sentiunt, propterea, quod nihil in literas contulissent, neque voluminum magnitudine famam quaesivissent.”

⁷⁶ SCHÖDEL Márton, *Disquisitio historico-politica de Regno Hungariae*, Argentorati, 1629 (RMK III, 1440). Pilárik Behamb kiadásában használta.

Schödel Márton	Pilárik János
„Destructionem Regni Hungariae per Tartaros factam, descripsit M. Rogerius, Epistola in capita divisa, seu ut ipse vocat miserabile carmen, annexum historiae Thuroczii.” „Johannes Sommerus Hungarus Reges Hungariae Carmine descripsit, usque ad annum 1567. Item clades Moldaicas, quas edidit Pareus... Chronologiam Pannoniae Johannes Heroldt, et Abraham Paksay scripserunt. De Attila Nicolaus Olahus Metropolita Strigoniensis. Felix Petantius Cancellarius de itineribus aggrediendi Turcam. Joannis Sambuci scripta omnibus sunt notissima.”	„Destructionem Regni Hungariae per Tartaros factam, adornavit Rogerius, Epistola in capita diuisa: seu, vt ipse vocat, Miserabile Carmen, annexum historiae Turotzij.” „Joannis Zommeri Reges Vngaricos carmine descriptos, item clades Moldaicas edidit Pareus Chronologiam Pannoniae Johannes Heroldt, et Abrahamus Báksay signarunt. Nicolaus Olahus, Metropolita Strigoniensis de Attila; Felix Petrantius Cancellarius, de itineribus aggrediendi Turcam. Joannis Sambuci, Tyrnaviensis, Medici Caesarei, scripta, omnibus sunt notissima.”

Pilárik Thuróczyról alkotott ítélete („simplicitate et fide se probat”) végső soron Bongarsiusból való, a szavait Behamb művéből ismerte (19).

hogy id. Burius János módjára nem emlegeti a sátánt és a gyászos sorsot, mikor Magyarország történetének hazai születésű írói kerülnek szóba nála: historikusaink mindig voltak – jelenti ki –, munkáikkal külföldi elismerést vívtak ki, még többen lennének, ha műveik nem veszték volna el, s csak erre következik Révay Péter még csattanósabbá átfogalmazott, és a nemesi érénykatalógust ezúttal nem nélkülöző mondása.

Pilárik János nemcsak a kultúrtörténeti vitát kezdte azonban meg, hanem a *Collegium* szűkre szabott keretei között a kultúrtörténet-írásunkat sokáig jellemző „bizonyítás”-t is. Már a történetírók között tárgyalt Istvánffynál kitűnik e szándék, aki a nemesi érénykatalógus szerves folytatásaként megkapja összes címeit, műve pedig azt az elismerést, hogy bármely ókori klasszikussal összevethető.⁷⁷ A továbbiakban az első kultúrtörténeti adatcsoport Pannónia őskeresztényeiről és Jeromos egyházatyjáról tájékoztat; még egyháztörténeti keretben és kronológiailag sem a megfelelő helyen (a hunok tárgyalása után). Egyértelműen világi és művelődéstörténeti viszont Hunyadi Mátyás méltatása, aki Pilárik szerint „Pannóniát második Itáliává akarta tenni”, ilyen a Janus Pannoniusra szánt mondat, az „ékesszóló, de pártos” Werbőczy említése, végül pedig Bethlen Gábor dicsérete, kinek nevével, mint a németes műveltségű szerzőtől el is várható, „a német poéták Phoenix”-ét, Martin Opitzot említi együtt.⁷⁸ Mindez pedig nem rendszertelenül, eldugva, hanem a tárgyalt kor nevezetes tudósai után tudakozódó, önálló kérdésekben.

A *Collegium* azért szolgál rá végül az újbóli felfedezésre, mert a benne valószínűleg először felhangzó kultúrpatrióta-vita valóban erre a műre mint forrásra visszavezethetően gyűrűzik tovább a XVIII. század első évtizedének történetírásában. Helye – az eredendő nemesi felfogású nemzeti történelem –, az első vitázó személye – aki az újból feltámasztott Révay Péter-citátum tanúsága szerint maga sem idegenkedett a nemesi argumentációtól – és a kibontakozó hatás kora – a Rákóczi-szabadságharc – egyformán oda hatottak, hogy a diszkusszió a szoros értelemben vett magyarok és a nemes-

⁷⁷ „Nicolaus Istvanfius, Pannonius, eiusdem Regni Pro-Palatinus, et Octogenarius, miles excellentissimus, praeclare conscripsit historiam Hungaricam, vt possit cum quolibet comparari antiquo.”

⁷⁸ A kiemelt részek: Mátyás „Pannoniam alteram Italiam reddere conatur”; tud a Corvináról. Janus Pannonius: „quod si publicis curis ac procellis non fluctuasset, cum priscis oratoribus ac Poetis certare potuisset”. Bethlen Gábor: „Summae ac diversae eruditionis viros stipendio conduxit, suas ut dictiones ornarent; inter quos Opitium, Poetarum Germanicorum Phoenicem.” – Érdemes megjegyezni, hogy míg Pilárik *Collegium*ában erőteljes vonás a kulturális patriotizmus, Parschitius Kristóf később még szóba kerülő *Tabellájában* eléggé halvány. Mátyás jellemzéséhez pl. semmi eredetét nem ad történeti ismereteinek kiemelése, mert ezt minden politikai író megkívánta akkoriban egy uralkodótól, asztrológia iránti érdeklődését valószínűleg azért említi, mert tudott Regiomontanus magyarországi kapcsolatairól (91–92). Bethlen Gábor „princeps magnanimus et felix”, de az OSZK egyik példányába egy XVIII. századi olvasónak kellett bejegyeznie Debreceni Ember Pál Lampe neve alatt megjelent egyháztörténetéből, hogy a gyulafehérvári könyvtárat „ad imitationem Coruini regis” alapította (165).

ség védelme felé tolódják el, noha a vitázók nem nemesek és nem is született magyarok voltak.

Clementis Zakariás valósággal „scytha nemzetnevelés”-t végzett a kuruc-kori Kés-márkon megjelent könyvében, amelyben a beszercebányai konrektor szelleme jobbra csak a nemesi erények egyes új vonásainak erőteljes megfogalmazásában jut kifejezésre. Igaz, ebben aztán olyan határozottan, hogy a füzetke néhány passzusa akár az 1790-es nagy felzajdulás idején is időszerűen hangozhatott volna konzervatív szájakban. A szerző, valószínűleg Parschitius Kristóf mintájára, versbe szedte a magyar királylistát, de hasonló formában eléje tette a hun és a magyar vezérekét is, majd pedig Sommer Jánosig és Zsámboky Jánosig visszanyúló hagyományt követve mindegyikre epigrammát írt.⁷⁹ Irodalmilag leginkább az értékelendő nála, hogy a história részletes megverselését utódaira hagyja, s ezzel mintha a XVIII. század későbbi évtizedeinek történeti epikáját készítené elő; ugyanebben a nemzeti témakörben mozog, mikor azzal a kijelentéssel lép meg, hogy műve (egyebek között) azért méltó olvasói figyelmére, mert magyar a szerző.⁸⁰ A nemesi nemzet-szemlélet bizonyos modernizálódására és egyúttal Pilárik János iskolai *Collegium*ának aktualitására vall, hogy Clementis szerint nem ember az, aki országa történetét nem ismeri, az örök boldogságot is megtagadja attól, aki hazáját elárulja, majd az atyák nemes egyszerűségét és komolyságát kéri számon az utódokon, s azt állítja, hogy ha a szomszédok meg nem rontották volna az ősi erkölcsöket, már az egész világot Magyarországnak hívnák.⁸¹

⁷⁹ Királylistája Nadányival megegyezően IV. Ferdinánddal szakad meg. SOMMER János műve: *Reges Hungarici*, Wittebergae, 1580 (App. H. 478). ZSÁMBOKYÉ: *Reges Vngariae*, Viennae, 1566 (RMK III, 557). Mátyásnál azt szedi versbe, hogy „meghalt Mátyás király, oda az igazság”. („Omnia Matthia cumque cadente cadunt.”)

⁸⁰ A címlap verzóján, *Ad Pubem Hungaricam* cím alatt írja:

----- cunctamque ab origine gentem
Hungaridum cano succincta brevitate relinquens
Singula grandiloquis post me memoranda Poëtis.

Ugyanitt:

Accipite, atque animis infigite protinus altis
Hungaridae Hungaridum, vel ob hoc quod et Hungarus Author.

⁸¹ *Ad ignaros rerum Patriae* cím alatt:

Prima suae Gentis qui nescit quae sit origo:
Ille mihi nullus jure videtur homo.

Hogy Hungaria „terra benedicta”, már a középkori krónikában megírták (*Scriptores Rerum Hungaricarum*, ed. Emericus SZENTPÉTERY, Bp., 1938, I, 288), Clementis azonban túltesz forrásán, Thuróczyon:

Hungriam ergo negans benedictam quisquis es, opto
Luce ut in extrema sis maledictus homo.

A kis könyv valószínűleg annak a nemesi közönségnek szól, amely jóindulattal figyelt és támogatta a kultúrpatriótákat, és új gondolataikat a maga hagyományos képzeletéhez társítva fogadta magába. Ha ilyen réteg nem lett volna, s ha a polgári rendhez számító írók a patriotizmus általuk képviselt új elemét máris szöges ellentétben érezték volna a tradicionális „nemesi nacionalizmussal”, Czvittinger nem ajánlotta volna a *Speciment* Hont megye nemességének, és Pilárik János egyik tanítványa, Jessensky Dániel, nem írt volna levélförmában írott értekezést, hogy Otto Frisingensis akkor már hat évszázados Magyarország-képét megcáfolja,⁸² és nem áldozott volna a más hazai népeknek szánt részeket felülmúlóan hosszú lapokat a született magyarok védelmére.

Az iratának címzettje Christian Peschek, a cseh emigránsok és a Németországban megforduló szlovákok ismert pártfogója, aki bejárta Magyarországot, és 1706-ban pap-ságra szóló meghívást is kapott; megírására egy három évvel korábbi drezdai beszélgetés adta a közvetlen ösztönzést.⁸³ Jessensky Dániel cáfoló érvekért a hazai szerzők közül főleg Otrókosi Fóris Ferenchez fordult, idézi Opitzot és Hofmannswaldaut, Martin Zeillert és a soproni származású wittenbergi professzort, Röschel Ker. Jánost, akit a „haza díszé”-nek nevez.⁸⁴

A Mores et Cultus Hungarorum c. verse így kezdődik:

Suscipe Pannonidum Proles sine crimine mores,
Qvos antiqua Patrum pauper origo tulit.
Parca tibi sint verba, suos habeantque lepores,
Aëra non dextra, nec pede pingue solum.

A Hungaræ Gentis Studium végén:

Ni vicina bonos docuisset temnere mores,
Progenies, Mundus jam foret Hungaria.

⁸² *Viro Clarissimo ... Christiano Pescheckio ... S. P. D. eumque ad Castigationem Justo iniquioris de Vngaris iudicii, ... invitat* M. Dan. JESSENSKY Thuroczio-Vng., Palæo-Dresdae, (1708), RMK III, 4630. Személyéről: SZINNYEI, V, 503–504. Bartholomæides szerint 1701. szeptember 30-án iratkozott be Wittenbergben. Klanicza Márton említi, hogy 1701-ben újróludvölzö verset írt Besztercebánya vezetőihez, egyebek között Burius Jánoshoz és Pilárik Jánoshoz (*Monumenta Evangelicorum*, III, 289–290). Otto Frisingensis mondata: „Sunt autem ... Ungari facie tetri, profundis oculis, statura humiles, moribus et lingua barbari et feroces” (*Gesta Frederici I. imperatoris*, rec. G. WAITZ, ed. 2., Hannoverae, 1884, 40). A vélemény összefüggéséről: TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita*, Bp., 1969, 28–29.

⁸³ Christian Peschekről: Eduard WINTER, *Die tschechische und slowakische Emigration*, főleg 210–211, 237–238. Jessensky írja Peschekről: „Enim vero et Vngariam peragrasti, multum adolescentulus culturam melioris ingenii quaerendo, et cum Ungaris vitam Academicam vixisti, et adhucdum cum iis commercium literarium continuas. Testor venerabilis Kermannii canos, atque Tuam benevolentiam: quae ni sint, i. e. nisi ille ad Te, Tu ad nos novitates emitteres, omnino faciem Patriae, filius, fuissem dudum ignoraturus.”

⁸⁴ „Altior a nobis Phoebus vehementias urit (scribit Opitius in epistola Poëtica, qua Amicae Asteries nomine Balthasaris Venatoris de se rescribendum itidem Carmine provocantis temerita-

Az öt részre osztott cáfoló iratból csak a kultúrtörténeti fontosságú argumentumokat emelem ki. Közéjük tartozik, hogy az író – Clementis Zakariással megegyezően – a barbár szokásokat természeti egyszerűséggé értelmezi át (*nativa simplicitas*), majd a barbárságot – tipikusan egyházas séma szerint – a pogánysággal azonosítva megjegyzi, hogy elmarasztalás legfeljebb a régi scythákat illetheti miatta, akik az „evangélium és az irodalom fényét” nem ismerték. A jelen Európájának legműveltebb népei „barbárok” voltak – folytatja ezután modernebb érveléssel – a népvándorlás korában, a régi egyszerűség megőrzését viszont aligha lehet barbárságnak minősíteni; Tacitus még barbároknak festette a németek őseit, az utódok azonban a műveltségnek olyan magas fokára jutottak, hogy hasonló sem igen akad hozzájuk.⁸⁵

Ami a magyarok nyelvét illeti, Jessensky Dániel felveti a kérdést: az országban beszélt hét nyelv közül vajon melyik került a vádlottak padjára? Bizonyára a „tulajdonképpen” magyar – állapítja meg –, és a következő okoskodással kel védelmére: ha barbár, barbárnak kell lennie azoknak a nyelveknek is, amelyekből leszármazott. Otrókocsi Fóris Ferenc azonban a héberből eredezteti, Comenius, Stiernhielm, Leibniz és J. J. Eccard a finnől, Spiegel és Bödiger a szlávól és a gótból; minthogy azonban egyik említett nyelvről sem lehet mondani, hogy barbár, nem lehet az a magyar sem.⁸⁶ Ezekről a dolgokról leghelyesebb azt mondani, amit egy írónál olvasott: az istennel spanyolul kell beszélni; a fejedelmekkel olaszul a nyelv méltósága miatt; a nőkkel franciául könnyedsége miatt; az ellenséggel végül – megfélemlítésére – németül, lengyelül és magyarul.⁸⁷

tem castigabat)”; Hofmannswaldaué: „Denn wie die Sonne schwärzt, und doch auch bleichen kan, sic acute Hoffmannswaldau in epistola Heroum, Helden-Briefen, sigillatim in literis Zuchtheimine ad Tugenand i. e. Philippinae Vesperinae, Augustanae Patritiae ad Ferdinandum, Ferdinandi I. filium.” – Röschelt Jessensky *Colossus Anagrammaticus* c. művében (Vitenbergae, 1703, RMK III, 4430) említi mint „Pannoniae gloria prima meae”.

⁸⁵ „Quod ad mores attinet, inficias quidem ire nolo, mores nostros ad genium seculi, vel Germanorum sagacitatem usquequaque edolatos non esse, nisi nativa illa simplicitas commercio nationum civiliorum exolescat; sed tamen assentior Mart. Zeileri Hungariae, quae ... fatetur hoc Ottonis iudicium meliori jure avitis Scythis (adde, priusquam luce Evangelii et literarum collustrarentur) competere. Nam quae de castigandis majorum moribus scribantur, non modo Vngaros non eximo, sed nullam pene sub sole gentem. Etiam illorum populorum, qui nostris temporibus Civilitatis Studiosissimi sunt, primores ab illa abhorrebant. Quo longius a nostris seculis recedunt, eo propius accedebant ad simplicitatem vitae atque morum, quae, jurene an injuria? multis barbaries audit.” Tacitus a németeket barbároknak festette, „quorum tamen progenies ita hodiernum exulta est, ut nullam gentem ferant Superiorem, imo vix quam parem.”

⁸⁶ „Posset ... hic quaeri, quamnam Vngarorum linguam Otto, ut barbaram traducat, quum earum tot sint, quod (= quot) populi ibidem pedem fixerunt. Vngaria enim nationum quaedam sedes est. Multas diversissimas linguas complectitur, paulisper diversas, plures ... Hi propemodum omnes ... se Vngaros nominant. Quae igitur harum linguarum barbara erit? omni procul dubio, Vngarica proprie sic dicta. Ast vero hac ratione matrix quoque ejus barbara dici deberet.” Feltűnő, hogy a finnugor nyelv „nemes” voltán átsiklik.

⁸⁷ BOUHOURS más formában ismeri e mondást (*Les entretiens d'Ariste et d'Eugene*, Paris, 1962, 42). A változatokat érdemes lenne összeállítani.

V.

A régi Magyarország kulturáltságát a külföldi támadókkal szemben védelmükbe vevő első írók tehát történészek voltak. A legelső közöttük, Pilárik János besztercebányai rektor, igazgatója apjának, id. Burius Jánosnak egyháztörténetéből kiindulva kezdte a kultúrtörténeti vitát, amelynek első maradandó eredményeként kultúrtörténeti fejezetek (ill. kérdések) kerültek a magyar históriába; folytatói azonban nem a literatúratörténeti anyag bővítésével haladtak tovább, hanem arról kezdtek nemzetkarakterológiai vitát, hogy alkalmas-e a (nemesinek értelmezett) magyar jellem a kultúrára, és hozzáláttak a „nemesi eszmény” újabb átfogalmazásához. Új gondolataik között talán az áll legnagyobb jövő előtt, amely az udvarházi és falusi életet, a katonás és paraszti bárdolatlanságot „természeti egyszerűség”-gé értelmezte át, és így igyekezett a tagadhatatlan elmaradottságot legalább erkölcsileg igazolni. A műveltség bizonyítására azonban a literatúratörténet volt a legalkalmasabb, amelyet id. Burius János fia, ifj. Burius János alapított meg. Ugyancsak apja egyháztörténetéből indult ki, mikor az új tudományszakot megteremtette: övé a történeti érdem, hogy áttört az egyháztörténetből a vallásilag teljesen közömbös literatúratörténetbe.

Készülő irodalomtörténeti művét először öccse, Burius Dániel említi, *Schediasma de eruditibus Hungaris* címmel, amiben a ma szokatlan szó gyorsan, nem részletezően készült feldolgozást jelent; Rotarides Mihály egy fogalmazványát találta meg valami vargánál Besztercebányán. Mint kész, befejezett, levél formájában megírt munkát Bél Mátyás említi elsőnek 1718-ban megjelent német nyelvtanának előszavában. Az ő szövegére vezethető vissza a valószínűleg utólagosan adott cím, ami aztán Klein *Nachrichten*ének közvetítésével került forgalomba.⁸⁸

A pozsonyi polihisztor a latin nyelv hazai elterjedéséről beszél a minket érdeklő helyen. Megjegyzi egyebek között, hogy deákságunk bizony erősen helyi színezetűvé vált az idők folyamán, de ha valaki megreformálására törekszik, ugyanazt az ellenszenvet hívja ki maga ellen, mint aki a „régijó szokásokat” akarja megváltoztatni, pedig hát a régi helyett csak a még régebbit szándékszik jogaiba visszaiktatni. A helyes latinság megromlásának ideje alatt persze nem hiányoztak Magyarországon a jó latinisták sem – folytatja –, akik Ciceróval is versenyre kelhettek volna; ha őket utánoznánk, nem kétséges, hogy barbárságunk híre előnyünkre változnék meg. A szülőknek, sajnos, egyedül arra van gondjuk, hogy gyermekeik a négy hazai nyelvet (latin, magyar, német, szlovák) megtanulják, a magasabb fokú ismeretek megszerzésével senki sem törődik, noha tehetségekben nincsen hiány – fejeződik be Bél Mátyás előszavának itt ismertetésre érdemes

⁸⁸ BÉL Mátyás, *Institviones lingvae Germanicae*, Levtschoviae, 1718, 16: „Peruellem, lucem aliquando aspiceret, viri, dum viueret, doctissimi, M. Iohannis Buri Neosoliensis Ecclesiastes Germanici epistola, ad reuerendum Georgium Ericum Weissbeck, Ascaniensium pastorem disertissimum, de eruditibus Hungaris, exarata.” KLEIN, *i. m.*, I, 26.

részlete.⁸⁹ Ebbe a cicerói latinságú magyarországiakról szóló részbe, egyetlen lábjegyzet erejéig, kapcsolódik bele ifj. Burius János neve, mint akinek van egy műve, amely felvilágosítást ad, kik voltak a legjobb hazai latinisták.

Első átolvasásra kitűnik, hogy Bél teljesen otthonosan mozgott a Magyarország tudományosságának értéke körül Pilárik János óta folyó vitában; egészen bizonyosan tudott Conringnak a magyar jellemről vallott lesújtó véleményéről is, különben aligha említette volna jegyzetben – Ransanus elismerő mondatát. Ő és elődeinek magatartása között a különbség egyedül abban áll, hogy a hazai elmaradottságnak és a viszonyok szegényességének felismerése után Bél reformprogramot kezd kialakítani, mely itt egyebek között a latinság klasszicizálásában, az oktatási rendszer megváltoztatásában valamint a társadalmi osztályok és kultúra összefüggésének elődeinél világosabb felismerésében mutatkozik meg.⁹⁰ Szavaiból az is világos, hogy ifj. Burius János *Epistolája* a hazai kultúra értékét és értékelését is magában foglaló patriotizmus körébe tartozik; ennek része a hazai latinság védelme, és – Bél Mátyásnál – megreformálásának szándéka. Ifj. Burius János fellépésével ezek szerint a kultúratrióta-vita sajátosan irodalmi területre, a hazai latinságára tevődött át, és azon irodalomtörténeti érvekkel, a jó latinságú íróknak legalábbis felsorolásával folyt tovább. Hogy aztán az *Epistola* egyedül erről szól-e, s hogy a témát milyen mélységben és terjedelemben fejtette ki az „első irodalomtörténet-író”, Bél szavaiból nem derül ki. Teljesen világos viszont, hogy a pozsonyi tudós az *Epistolát* jónak, kiadásra érdemesnek tartotta. Tudatja még, hogy a levél címzettje Georg Erich Weissbeck, ascherslebeni pap, barátja Bélnek és nyilvánvalóan ifj. Burius Jánosnak.

Közvetlen kapcsolatokról adatok nem ismeretesek, de a Burius és a Weissbeck család összeköttetése alapján szíves jó viszonyt tételezhetünk fel. Az első Magyarországon felbukkanó Weissbeck, János nevű, 1638-ban Ausztriában született, és 10 éves korában, az ottani ellenreformáció elől menekülve került hozzánk. 1659-ben Wittenbergbe ment, hazatérése után a Vas megyei Királyfalván lett pap. A nagy protestánsüldözés után Pozsonyban lelkészkedett; itt halt meg 1695-ben. Egyik fia, Johann Ferdinand, 1687-ben Tübingenben iratkozott be, utóbb nemescsói papként ismeretes; neki és apjának szól Peter Dietrich és Apelles Pál anagrammagyűjteményének ajánlása 1689-ből. A másik, a

⁸⁹ A latinság Bél kifejezése szerint „nouum quendam habitum apud nostros adepta est”. A helyi változások problémája a humanistáknál vetődik fel először élesen; hogy a megszokott idiómát nemzeti sajátágnak tekintették, frappáns példával mutatja be Paul LEHMANN, *Erforschung des Mittelalters*, München, 1959, 58. Bél jól fogalmazott ellenvetése a nyelvi konzervativizmus ellen: „odia colligunt, tamquam quibus vetera sordeant, sola probentur recentia; si tamen barbaries ... non multo recentior est”. – A magyarországi latinság megreformálásának kísérleteiről a kritikátörténetben bőven lesz szó. – A magyarok tehetségéről szólva Bél Ransanus ama helyére utal, amit egy korábbi tanulmányomban már idéztem (*Extra Hungariam non est vita*, Bp., 1969, 25).

⁹⁰ Bél az elmaradottság okairól: „plerorumque studia solius tractatione grammatices debent contineri. Causam si quaeras, in promptu est: ditioribus nimirum lautior fortuna, pauperioribus, res angustae domi, ... remoram iniicit.”

minket érdeklő Johann Erich (Ehrenreich), Lipcsében tanult, majd pozsonyi konrektor lett; Klein szerint „különböző nehézségek miatt” elhagyta városát, Brandenburgba ment, ahol Aschleben, Aschersleben papja, végül haláláig (1746) halberstadti generális szuperintendens.⁹¹

Az apák kapcsolatát Weissbeck János egy levele tanúsítja, melyben egyebek között az id. Burius János kérésére Pozsonyban kezdett egyháztörténeti gyűjtésről esik szó; fiaik – ha másutt nem – talán a lipcsei egyetemen is találkozhattak. Teremthetett kapcsolatot a két fiatalember között a pietizmus: Weissbeck pozsonyi konrektor korában, 1699. január 26-án, levelet írt Franckénak, Halléból kérve tanácsát, hogyan modernizálja városának iskolaügyét, és természetesen az a körülmény, hogy Pozsony és Besztercebánya, itthoni működésük színhelyei, nem estek messze egymástól.⁹²

De még ha a két személy kapcsolatáról szóló híradást további bizonyítás nélkül elfogadja is az olvasó (mert elvégre Bél Mátyás ifj. Burius Jánost és Weissbecket egyformán jól ismerte, és szavaihoz ebben a vonatkozásban nem férhet kétség), az már valóban bizonyításra szorul, hogy a levél tartalmának megfelelő-e a gondolatmenet, amelyben idézte a pozsonyi polihisztor. Az *Epistola* ugyanis csak abban az esetben tekinthető valóban irodalomtörténeti műnek, ha az író és a címzett egyformán tanújelét adta, hogy patriotizmusuk (közösségi tudatuk) a hazai kultúra értékelését és összehasonlító vizsgálatát is magában foglalta. Éppen ezt vonja kétségbe Rotarides Mihály, aki mindkettőt bűnös hanyagsággal, majdnem e gondolat elárulásával vádolta.

A félszázaddal későbbi magyar literatúratörténész felkereste Halberstadtban Weissbecket, és látni akarta ifj. Burius János *Epistoláját*. Nemcsak tudott létezéséről, hanem, mint említettük, egy besztercebányai vargánál rátalált fogalmazványára is. A halberstadti generális szuperintendens azonban – Rotarides előadása szerint – háládatlanul mutatkozott korábbi hazája és honfitársai iránt, levetkőzte „magyaros vendégszeretetét”, és még csak arra sem volt hajlandó, hogy megmutassa neki a nála levő tiszta-
tot.⁹³ Rotarides ezek után saját példányára alapján mondott ítéletet az *Epistoláról* könyvé-

⁹¹ KLEIN, *Nachrichten*, I, 426–443; Johann Weissbeck aláírása Mittuch emlékkönyvében, OSZK, Oct. Lat. 122, f. 163. Petri DIETERICI ... et Pauli APELLIS Igloviae Pannonii *Exercitium poetico-anagrammaticum privatum*, ... editum a Paulo APELLE, Brigae, 1689 (RMK III, 3551); BURIUS, *Micae*, 109. Johann Weissbeck az evangélikus egyháztörténetben főleg Spinola uniós törekvései kapcsán kerül szóba. RIBINI János, *Memorabilia*, II, Posonii, 1789, 79–94; ZOVÁNYI Jenő, *Cikkek a teológiai lexikon számára*, Bp., 1940. – *Die Matrikel des Universität Tübingen*, Band 2, 1600–1710, bearb. Albert BÜRK-WILLE, Tübingen, 1953, 410.

⁹² KLEIN, *Nachrichten*, I, 25–26; *Die jungeren Matrikel der Universität Leipzig*, II, 488, 1693-ban; aláírása: Oct. Lat. 122, f. 344 (Lipcse, 1697. május 13.); Berlin, Ms. 39, f. 68. WINTER, *i. m.*, 203, ahol G. E. Weissböck a neve.

⁹³ *Lineamenta*, 197: „primae, dictae Epistolae, liturae, quas Nesolii, apud sutorem quendam repertas, possideo” – írja; valamivel előbb saját példányát „prima ipsius et nondum descripta elaboratio”-nak mondja (196). Weissbeck „penitus naturam, in primis hospitalitatem Hungaricam exuit” (196). Nem érdektelen tudni, hogy id. Burius János „szlávós” vendégszeretetről ír a *Micae*-ban (101).

ben: nem más az, mint hanyag kivonat az apa egyháztörténetéből, majd a jegyzetben – túlzás nélkül lehet mondani – minősíthetetlen hangú támadást intéz ifj. Burius János ellen, aki apja felbecsülhetetlen értékű anyagát szétszóródní hagyta, és papi ember léteére nem azzal törődött, hogy nyomtatásban jelentesse meg az egyháztörténetet, hanem silány irodalomtörténetet írt.⁹⁴

Tudta, hogy véleménye ellentétben áll a korábbi nézetekkel: Czvittinger megírta, hogy ifj. Burius János dolgozik apja művének kiadásán, Bél az *Epistolát* kiadásra tartotta érdemesnek. Czvittingerről azt állította tehát, hogy „tévedett a jó ember”, Bélről meg azt sütötte ki, hogy bizonyára nem is olvasta a művet. Az előbbiről azonban tévedést feltételezni nem nagyon lehet, mert 1696-ban magántanítványa volt Boroszlóban, tehát személyesen ismerte, becsülte, s ezen túl még kortársaktól is hallotta, hogy valóban dolgozik apja egyháztörténetének kiadásán. Bél szavaiból meg annyi teljesen világos, hogy az *Epistolának* legalább egy részével tisztában volt, ha azt nem állítja is egyenesen, hogy az egészet tüzetesen át tanulmányozta.

Különös ezek után, hogy maga Rotarides sem elsősorban az egyháztörténet megjelenésének elmaradása miatt támadja ifj. Burius Jánost, hanem mert szétszóródní hagyta apja hagyatékát. Éppen saját irataiból tudhatta azonban, hogy a Burius-hagyaték 1716-ban még együtt volt: Bél ebben az évben János öccsétől, Dánieltől, Bocatius egy művének másolatát kérte, majd ugyanebben a levélben, kifejezetten a megboldogult Burius papírjai közül, egy iskoladrámát, amit annak idején együtt vittek színre.⁹⁵

Ma már bajosan dönthető el, hogy Georg Erich Weissbeck hogy fogadta Rotarides Mihályt Halberstadtban; bizonyos azonban, hogy ifj. Burius János dolgozott apja egyháztörténetének kiadásán, gondolt sajtó alá rendezésére, s ha nem nyomathatta is ki, legalább megőrizte azt. Nem áll meg az a vádpont sem, hogy apja iratait és másolatait (apparatus literarius) szétszóródní hagyta. Ami e helyreigazítás után Rotarides dühös kifakadásából történeti tényként értékesíthető, egyrészt a *Lineamenta* írójának lelkiállapotára és a literatúratörténetről vallott felfogására vet fényt, másrészt ifj. Burius János forrását árulja el.

Rotarides elkeseredett furorjára csak utalni lehet ebben az összefüggésben: kilátásba helyezni, hogy a készülő tudománytörténet majd bővebben beszél róla, és remélni,

⁹⁴ A levélről: „quae ... in Epistolam Weissbeckio inscriptam congesserat, illa certe omnia ex Parentis sui MSS. et quidem negligenter exscripsit”. (*Lineamenta*, 189.) – „Male enim, imo pessime, homo iste [Burius jun.], parum religiosus, cum famae Paternae, tum in primis bono publico ... consuluit, dum ... instructissimum ... Apparatum Literarum dissipavit ... Verbi Diuini ... Ministro, et quidem Collectoris dicti ... thesauri filio, Ecclesiastica Literariis praeferenda erant...” Az ifjabb Burius „ingentem Parentis sui Ecclesiastico-Literarium Apparatum iniquissime, toto vitae tempore, in ergastulo detinuit. ... Vt adeo nulla prorsus ratione hic Vir, a graui supinae negligentiae, et irreligiositatis, vt ita dicam, crimine, excusari, ne dum liberari possit.” (196–197.)

⁹⁵ A levél Pozsonyban, 1716. január 17-én kelt (Berlin, Ms. 39, f. 84). A hagyatékra vonatkozó mondat: „orabis affinem Tuam, vt ex Manuscriptis Beati Burií nostri, Actum illum Comicum, quem nobiscum solemnem produxerat, mihi permittat. Pretium non frustrabor.”

hogy egyszer egy nagyobb korszak összes idevonható jelenségeit feldolgozza valaki, mert véleményem szerint egy rendszeresen soha nem tárgyalt, a XVII. század közepe tájától a XVIII. század végéig nyomon követhető, társadalmilag determinált, főleg tudósok körében tapasztalható, sajátos lelki tünet nyilvánul meg benne, mely jóval egyetemesebb, mint az irodalomtörténet-írás úttörőinek köre, bár rájuk is jellemző.

Az indulat azonos eredetűnek látszik a filozófus Bayer Jánoséval, aki megbélyegző értelemben „ora Scythica”-nak nevezte hazáját; feltehető róla, hogy a történeti helyzetnek és az egyéni hajlamoknak megfelelően módosult, és valószínű, hogy nemcsak az itt felvett kezdő- és végponton mutatható ki, hanem valamiképpen meg kell lennie a literatúratörténet-írás és a tudománytörténet más úttörőinél is. Ha a fennmaradt források nem beszélnek róla, vagy szűkszavúságuknak tulajdonítandó, vagy annak kell betudni, hogy eddig nem figyeltünk eléggé rájuk.

Mindenekelőtt a rendi keretek között élő polgári értelmiség indulatának nevezném, amely a legszentebbnek érzett alkotói szándék és a hazai valóság konfliktusának hatására jön létre, a „patria dulcissima”-hoz való ragaszkodás, az iránta érzett polgári kötelesség és a közjó előmozdítására törekvő igyekezet meg a szegényes itthoni és a sokkal kedvezőbb külföldi viszonyok összehasonlítása adja meg az egyre fokozódó feszültségét. Azt hiszem, Rotarides nyilatkozatait tipikusaknak lehet tekinteni, ha talán alkati diszpozíció következménye is nála az a mániákus gondolat, hogy életére törnek.⁹⁶ De még ennek elismerése mellett is nehéz elzárkózni attól a gondolattól, hogy Bayer Jánostól Rotarides Mihályig az alkotó értelmiség lelki válsága mélyült, idegeinek feszültsége a nacionalizmus korának küszöbén már-már a pattanásig fokozódott.

A leküzdhetetlen lelki konfliktus élesedésének oka alighanem az alkotási, újítási vágy növekedése és ezzel párhuzamosan a körülmények nagyobbban érzett ellenállása lesz; megvan azonban a maga társadalomtörténeti és tudománytörténetileg jól megragadható oka is, amit a szélsőségesen érzékeny és emiatt nagyon szókimondó Rotarides úgy fogalmaz meg, hogy az ifj. Burius János nem tett mást, mint hogy rosszul kivona-

⁹⁶ *Lineamenta*, IX: „Amor patriae, omnium carissimae, innatus, et adhuc integre incorrupteque conseruatus; boni item atque ingenui ciuis officium, decusque praecipuum, quod est, ea parte Reipublicae Domesticae, in primis Literariae, succurrere velle, ... argumentum ... aggredi me coëgerunt.” Rotarides maga többször hangoztatja elsőségét (VIII, 6). – A haza és a külföld viszonyára idézem egyik frappáns megjegyzését: „Certe apud Exteros longe facilius integrae Bibliothecae comparantur, quam vel aliquot Libelli, in primis Theologici, in Hungaria.” (223.) – „Hic opprimi me onere laboris difficillimi malo, quam id, quod amor patriae, boni ciuis officium, Eru-ditorum querelae, et iniqua nonnullorum gentis nostrae accusatio, semel imposuit, deponere...” (*Lineamenta*, 6.) – „Neque licuit omnia et singula, propter maximam animi perturbationem, corporis imbecillitatem, et alia infinita pene incommoda, ita, vti voluissemus, digerere, atque accuratius elaborare” (*uo.*, XVI); „magna animi perturbatio” fordul elő a VII. lapon is. Az életveszélyről: „Veritas ... quam illustrare, ac pro virili vindicare ... constitui, odium, odium periculum, periculum vero plerumque necem parit. Crede mihi, haud ita pridem ... periissem, nisi Deus, malitiae coniuratorum frenos iniecisset, et me, vna cum chartis meis, ingenti aere prius iam redemptis, ... contra omnem humanam spem eripuisset...” (*uo.*, 224).

tolta apja egyháztörténetét, pedig jobban tette volna, ha papi ember létére nem ártja bele magát a literatúratörténetbe. Mindkét kritikai megjegyzéssel az irodalomtörténet-írás egyháztörténeti eredeztetésének már eddig többször szóba került, de kellőképpen még ki nem fejtett kérdése vetődik fel újból.

Rotaridesnek feltétlenül igazat lehet adni abban, hogy az ifj. Burius János apja egyháztörténetének adataiból állította össze a maga *Epistoláját*: ő maga is kijegyezte annak irodalomtörténetileg értékesíthető adatait *Micae micarum Burianarum* címmel Pozsonyban, 1742-ben.⁹⁷ Tagadhatatlan, hogy mindketten jó forrásművet vettek elő. Rotarides azért, mert több mint 500 negyedrévű lapra terjedő használható adattömeget talált benne, ifj. Burius meg azért, mert az áttörés neki tulajdonítható aktusához, mint láttuk, mindent előkészítve talált benne. Ha nem kivonatolt is minden literatúratörténetileg értékesíthető adatot, éppen elég érdem neki, hogy felfedezte az irodalomtörténetet az egyháztörténetben, és rátapintott egyik lényeges kérdésre is, a magyarországi latinságéra. Kellett aztán lennie valaminek a kor alig ismert „tudományos közszellemében” is, amely azt kívánta, hogy az új ötletek, gondolatok schediasma- vagy levélformában írott disszertációkban jelenjenek meg. Jessensky Dánieltől a még tárgyalandó német Cramerig és Bél Mátyásig ebben a dolgozatban is akad rá példa. Ha pedig valaki Czvittinger *Specimenét* hozza fel ellenkező példának, azt lehet rá felelni, hogy ez a szerző a tudományosság egy másik, kompilátorok számára kitaposott, nagyon kényelmes útján haladt: voltaképpen preformált minden eredetinek látszó gondolata s művének több mint nyolctized része nem egyéb, mint egyszerű másolat valamilyen forrásból.

Sajnos, ifj. Burius János művéről semmi más közelebbit nem mondhatunk, mert vagy elveszett, vagy lappang valahol. Megvan azonban öccsének, Burius Dánielnek hozzá intézett levele, ill. annak tervezete, amivel bátyját támogatni kívánta nagyjelentőségű munkájában. Az ő kéziratos formában mindössze három levélnyi szövege az első mű, ami ránk maradt és a régi Magyarország irodalmának történetéről szól.

VI.

Az irat Rotarides Mihály hagyatékából került elő. Mostani közlése előtt alighanem ő olvasta utoljára figyelmesen; neki köszönhető, hogy szövege ránk maradt, és ez ideig legalább létezéséről tudunk.⁹⁸ Címe – ha jól veszem ki –, ifj. Burius János leveléhez

⁹⁷ Kézirata a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában.

⁹⁸ Berlin, Ms. 39, ff. 160–163. Az irat szövegét függelékben közöljük. Rotarides egyes paszuszusaiból az vehető ki, hogy más iratokkal együtt Besztercebányán szerezte meg. „apud sutorem quendam”. (*Lineamenta*, 197.)

hasonlóan Klein evangélikus papi életrajzgyűjteményéből került be az állandóan forgatott segédkönyvekbe.⁹⁹ A szöveget Burius Dániel fogalmazta és írta le tulajdon kezével.

A szerző fiatal éveire 1699-cel záruló autográf önéletírása a leghitelesebb forrás. Családjának történetével kezdődik, ami nagyjából megegyezik azzal, amit apja egyház-történetéből ismerünk; az egyetlen itt említésre érdemes különbség abban áll, hogy Burius Dániel családjának előkelő származást és magyar nemességet tulajdonít, amiről az apa még alig valamit beszél. – Boroszlóban, apja száműzetésének idején született, 1683-ban; János bátyjánál 16 esztendővel volt fiatalabb. Vele ellentétben szülei 1686-ban hazahozták Németországból. Mikor id. Burius János 1688-ban Korponán meghalt, az özvegy fiával együtt Körmöcbányára (1690) költözött; valószínűleg azért, mert a város iskolájának rokonuk, Parschitius Dániel volt a rektora. Tőle kezdett el a gyerek németül tanulni.¹⁰⁰ (Otthon biztosan szlovákul beszéltek.) 1695-ben az özvegy már Selmechbányán lakott, s ide követte Dániel is. Mikor az idősebb Burius-fiú 1696-ban Berlinben kézhez kapta a beszercebányai evangélikus iskola rektori székébe szóló meghívást, és elfoglalta állását, első dolga volt, hogy öccsét maga mellé vegye. A fiú 1697 elejétől bátyja és Pilárik János konrektor felügyelete alatt Beszercebányán tanult, 1699 májusában aztán, bátyja nyomdokát követve, Boroszlóba utazott, onnan pedig az Oderán folytatva útját, Berlinbe érkezett.¹⁰¹

Az életéről fennmaradt további adatok annyira szétszórtak és esetlegesek, hogy folyamatos életrajzzá nem szerkeszthetők. Egy bátyjához intézett dátumozatlan levél szerint éppen úton van Beszercebánya felé, és sajnálatos, hogy Körmöcbányán egy bizonyos állást betöltöttek.¹⁰² 1713. július 28-áról egy Beszercebányán kiállított, Berlinbe szóló útlevél maradt fenn iratai közül, október 23-áról egy Wittenbergben kelt levél; 1716. január 17-én Bél Mátyás írt neki – Beszercebányára. Az 1721–28 közötti évekből az ismert levelek legnagyobb részét Platthy Sándor és Vay Borbála írták. Az előbbi tanítványa lehetett Burius Dánielnek, Vay Borbála a tanítvány anyja. A hagyaték tudós jellegét Bél Mátyás adja meg; a kisebb nevek (íj. Buchholtz György, Czemanka) mind

⁹⁹ A cím: *Litterae ad fratrem suum Joannem Burium, de argumento commentationis de eruditio Hungariae edendae*. SZINNYEI és RIZNER Johann Samuel KLEIN *Nachrichten*jére hivatkoznak (I, 25–26).

¹⁰⁰ BURIUS János, *Micae*, 215–218. – Parschitius Miklós apja Weszprémi István szerint P. György, testvérei: Illés, Dániel, Kristóf, Zakariás (*Succincta medicorum Hvngariae ... biographia*, II/1, Viennae, 1778, 159–160). Forrása a *Gymnasiologia* Lautschek Márton által kibővített változata. SZINNYEI félreérti Weszprémit (X, 420).

¹⁰¹ „8 Tage vor Johanni [június 24.] gottlob gesund in Berlin angelanget, und zwar in Ungarischer Kleidung im 15. Jahr Meines Alters.” E szavakkal fejeződik be a *Biographia*.

¹⁰² Blasius János íj. Burius Jánosnak: „Dn. Daniel Burius in dies iter parat per Turoczium Novisolium, expectabitur ergo, dolemus quod sparta illa Cremniciensis occupata sit, sed quid faciendum” (Berlin, Ms. 39, ff. 78–79; Blasius egy Burius Dánielhez intézett dátumozott levele Trencsénben, 1712. október 24-én kelt, uo.).

az ő köréhez tartoznak,¹⁰³ s ebbe sorolható maga Burius Dániel is;¹⁰⁴ a szépirodalmi érdekű darabok közül egy német nyelvű éneket érdemes említeni, melyet 1729-ben írt Burius.¹⁰⁵

Bármilyen hézagos is az életrajz, annyi megállapítható belőle, hogy a pálya – bátyjához hasonlóan – egy Pozsony és Berlin között kirajzolható térben húzódik, és fontosabb állomásai a kor magyarországi és német evangélikus iskolái mellett keresendők. Az első jelentősebb stációnak Kőrmöcbánya és a város gimnáziumának rektora, Parschitius Dániel látszik, aki 1667–73-ban, majd 1683-tól haláláig, 1705-ig tanított itt, s akit az egyháztörténet-író Burius János éppoly nagyra tartott, mint Ottlyk György, II. Rákóczi Ferenc udvarmestere. Rostockban, 1663-ban kiadott logikája még az ortodox lutherizmus skolasztikájának szellemében íródott, de későbbi, úgy látszik, elveszett munkái már a világiasabb, hazai adottságokat feldolgozó tudományosság jegyében állhattak. Ugyanez mondható unokaöccsének, Parschitius Istvánnak (állítólag) neki ajánlott odera-frankfurti disszertációjáról, amelynek egy magyarországi betegség, a csömör a tárgya.¹⁰⁶

Jóval ismertebb Dániel testvérének, Parschitius Kristóf selmecebányai rektornak tudományos munkássága, aki hitvitázó disszertációkkal kezdte pályáját, hogy utánuk egyre inkább Magyarország története és földrajza felé forduljon figyelme. 1687-ben, I. József koronázására versbe szedte a korábbi magyar királyok listáját és személyesen nyújtotta át művét az új uralkodónak. Ennek a kiadványnak egyenes folytatása a Wittenbergben 1702-ben megjelent *Tabella* Magyarország keresztény királyairól és vezéereiről, amelyben nemcsak újra kiadta 15 évvel korábbi versét, hanem a magyar és erdélyi rendekhez

¹⁰³ NAGY Iván, XII, 100; KEMPELEN, VIII, 331–332. – Buchholtz levelének kelte: Késmárk, 1724. augusztus 16. Egy háromnapos kárpáti kutatóútjáról beszél benne: ritka ásványokat nem tud küldeni, írja, mert „quae residua adhuc tenui, nuper Domino Doctori Brückmanno Brunsvicensi resignavi, intendam tamen ut nonnulla colligens mittere Tibi possim”. (Berlin, Ms. 39, ff. 122–123.) Czemanka András főként mint könyvgyűjtő ismeretes. Egy kódexe a budapesti egyetemi könyvtárba került (MEZEY László, *Codices Latini aevi Bibliothecae Universitatis Budapestiensis*, Bp., 1961, 178–179; l. még OSZK, Fol. Lat. 3415). Bél az ő könyvtárából adta ki a *Váradai Regestrumot* és Cuspinianus *Diariumát* (*Adparatus*, dec. I, mon. V, VI, előszó).

¹⁰⁴ Bél levelének címzésében „mon cher Cousin” olvasható. – Burius Dániel egy keltezetlen levélfogalmazványa Bélhez: Berlin, Ms. 39, f. 158. – Bél és Burius Dániel között Platthy Sándor is közvetített (uo., ff. 92–93, 112–113).

¹⁰⁵ D[anielis] B[URIUS] *Buss-Gedancken in einer Cantata An. 1729. den 29. September aussgedruckt* (Berlin, Ms. 39, f. 159).

¹⁰⁶ Az ev. egyház budapesti levéltárának *Gymnasiologia*-kompendiuma, 154; SZINNYEI, X, 413–414; BURIUS, *Micae*, 178; OTTLYK György *Önéletírását* THALY Kálmán adta ki (*Történelmi naplók 1663–1719*, Bp., 1875, MHHS XXVII, 5). Hat évig tanítványai közé tartozott a pietista Mittuch Ádám (OSZK, Oct. Lat. 122, f. 163). – Logikája: RMK III, 2215; történeti műveit Schmal András és Klanicza Márton említik *Opus historicum et Commentarius de clarissimis nobilium familiis Hungariae antiquae et novae* címmel (*Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria Historica*, I, 80, II, 22, III, 233). – PARSCHITIUS István, *Dissertatio medica de morbo Hungarico*, Francofurti, 1693, RMK III, 3798. A disszertációt maga írta. Forrásai között szerepel SPINDLER Pálnak RAYGER Károly gondozásában kiadott kötete: *Observationum medicinalium centuria*, Francofurti ad Moenum, 1691 (RMK III, 3684).

intézett ajánlásban további tudományos terveket jelentett be: megírja a pogány vezérek történetét, *Tabellából Tabulává* bővíti a keresztény királyok históriáját, és teljes magyarországi földrajzot publikál. Mindkét mű elkészült, de nyomtatásban egyik sem jelent meg.¹⁰⁷

A hazai történelem és természettudomány ápolása jellemzi azt a kört, amelyben Burius Dániel gyermekkorát élte, és előkészítette, hogy serdülő korában felkészülten és érzékenyen fogadja magába a bátyja és Pilárik János vezette beszercebányai iskola hatását, s az itt kapott irányban fejlődjék tovább Németországban. Ennek dokumentuma a berlini kézirat, amely nemcsak félreérthetetlenül tanúsítja, hogy a fiatal papfi értette, mire törekszik bátyja, hanem – ha nem csalódunk – egy nem lényegtelen ponton túl is haladt álláspontján.

Műve létrejöttének körülményei a rendelkezésre álló adatokból nem állapíthatók meg pontosan, de néhány kétségtelenül biztos pont kijelölhető körülötte. Először is az, hogy ifj. Burius János *Epistolája* még nem volt készen, amikor Burius Dániel a ránk maradt írásművet papírra vetette. Ha ennek a ténynek ismeretében megint felvetjük az elsőség kérdését, az egyháztörténet-író nagyobbik fiáé az ötlet, a kisebbiké az első, nagyon vázlatos kivitelezés érdeme. Fontos még, hogy a ránk maradt kézirat nem maga a

¹⁰⁷ *De justificatione*, Rostochii, 1665 (RMK III, 2294), ajánlása Thököly Istvánnak szól; *Repetitiones decalogi antipapistici*, Rostochii, 1666 (RMK III, 2361); *Disputatio theologica Anti-Crociana*, Wittebergae, 1667 (RMK III, 2414); még Selmezbányáról is ismeretes egy teológiai munkája, amit utóbb kibővítve adott ki Wittenbergben (*Dissertatio philologico-theologica, de baptismo Christi, ... antea loco Graeci textus, in Gymnasio Schemniciensi, juventuti scholasticae Succincte proposita, postea ... Uberius dilatata, et Censurae publicae ... Academiae Wittebergensis ... submissa*, Wittebergae, 1692 (RMK III, 3769). Érdekessége, hogy a bibliai textus (Máté III, 16–17) a görög eredeti és két latin fordítás mellett németül, csehül és magyarul is hozza. – I. József koronázására versbe szedte és kiadta az új király előtti magyar uralkodókat (Viennae Austriae, 1687, RMK III, 3484). Utóbb is megjelent *Tabella Hungariae ducum et regum Christianorum*, Wittenbergae, 1702 (RMK III, 4374) c. művében, 5–7. Kéziratos másolata 1707-ből: OSZK, Oct. Lat. 977, f. 40. A *Tabella* ajánlásában jelenti be, hogy kiadja egy másik művét: „Majorem Tabulam Regni Hungariae, Ducum et Regum Ethnicorum cum Scytharum ex Asia et Africa, in Europam ingressu ac Ducum atque Regum Christianorum ampliozem, in folio conscriptam (quae propter defectum sumptuum, nunc cum blattis et tineis certat)” és megírja Magyarország földrajzát („Ichnographia ... Comitatum Regni Hungariae Septuaginta Quatuor”). Az előbbi *Tabula Regni Hungariae* (1698–1699) címmel, az utóbbi *Comitatus Regni Hungariae, Slavoniae et Transylvaniae septuaginta quatuor* (1707) címmel a lipcsei egyetem könyvtárában van meg. (Jozef MINARIK, *Die slowakische Literatur in der zweiten Hälfte des 17. und in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts = Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen: Festschrift für Eduard Winter*, Berlin, 1966). Egy feljegyzés szerint Parschitius Kristóf halála után (1713) a földrajz kézírata Johann Burkhard Mencke könyvtárába került (OSZK, Fol. Lat. 65, f. 233). Ráday Gedeon szerint a szerző „főbbképpen az Antiquitasokra és Inscriptiokra vigyáz a Geographiajába.” (OSZK, Quart. Hung. 1994, f. 128.) – Id. Burius János azt írja, hogy melankolikus „tentationes ... saepe luctam miram ei crearent”. (*Micae*, 178). Bejegyzése van Mittuch emlékkönyvében (OSZK, Oct. Lat. 122, f. 133).

bátyjához intézett levél, hanem annak vázlata csupán, amely a megírandó és bővebben kidolgozandó levél tervezetét, mai szóval szinopszist tartalmazza: célja abban áll, hogy a majdan megírandó epistola megírásának szándékát megörökítse és megjelölje az utat, amelyen haladni kíván. A cím tehát, amely Klein óta öröklődik a bibliográfiai irodalomban, nem illik rá teljesen. Hogy aztán a viszonylag terjedelmesnek ígérkező végleges kidolgozás elkészült-e, azt már nem lehet megállapítani.

A levél-tervezet megírásának idejét csak megközelítő pontossággal lehet megmondani. 1699 előtt nem írhatta, mert biztosan említene önéletrajzában, 1711 után viszont nem lett volna érdemes ilyen tárgyú és terjedelmű művet szerkeszteni, mert már megjelent Czvittinger teljesen azonos céllal készült vastag *Specimenje*. De nem nagyon valószínű az sem, hogy Jakob Reimmann *Versuchj*ának megjelenése után készült (1708), mert kézenfekvő, hogy a német historia litterariában és a magyarokra szórt „rágalmak” irodalmában – mint látni fogjuk – elég jól tájékozott Burius Dániel nem mulasztotta volna el megemlíteni. A levél-tervezetet tehát 1700 és 1708 között írhatta, amikor már nem tartózkodott első németországi állomáshelyén, Berlinben; erről a fogalmazványban félreérthetetlenül beszél. Az is világos, hogy a levél-tervezet írásakor nem jelentéktelen terjedelmű jegyzettel rendelkezett, ami részben nagybátyjánál, Rotarides Keresztélynél maradt Berlinben, részben bátyjánál volt Besztercebányán. A gyűjtemény sorsa életrajzilag, sajnos, egyelőre kifürkészhetetlen: nem állapítható meg, hogy véglegesen Neuköllnben maradt-e egy rész, és nem tudni, hogyan került haza Magyarországra egy másik. A különös az, hogy Josias Simler *Epitoméj*át már id. Burius János használta, besztercebányai fia tehát éppen ezt nem nagyon hiányolhatta; a többi forrás közül azonban kettőt bizonyosan, mert apja halála, sőt az egyik az ő hazatérése után jelent meg (1693, 1699).

Burius Dániel jegyzeteinek megnevezett forrásait áttekintve két észrevételt lehet tenni. Az egyik az, hogy nemcsak német nyelvterületen megjelent kiadványokat használt, hanem franciát és hollandot is, a másik az, hogy a közkezen forgó írói lexikonok helyett inkább könyv- és könyvtárjegyzékeket nézett át. Francia eredetű a forrásai között első helyen említett mű: a *Catalogus bibliothecae Thuanae*, Jacques Auguste de Thou, a kiváló francia történész könyvtárának jegyzéke, és a *Bibliotheca Telleriana*, Charles Maurice Le Tellier könyvtárának leírása; holland kiadvány a Nicolaas Heinsiusé. Az ilyenformán a Rajnán túliaknál nem nagyobb számú német források közül a legrégebb Georgius Draudius *Bibliotheca classicája*, melyet vásárcatalogusokból szerkesztettek össze, a legújabb és egyúttal berlini kiadvány Christophorus Hendrich *Pandectae Brandenburgicae*-ja. A már többször említett Hermann Conring ezúttal a *De bibliotheca Augusta* c. művével szerepel, amely először Helmstedtben, 1661-ben jelent meg.¹⁰⁸

¹⁰⁸ *Catalogus bibliothecae Thuanae*. A ... Petro et Iacobo PUTEANIS, ordine alphabetico primum distributus, Parisiis, 1679; *Bibliotheca Telleriana, sive Catalogus Librorum Bibliothecae ... C. M. Le Tellier*, Parisiis, 1693, Lauenburgi ad Albim, 1704; *Bibliotheca Heinsiana; sive Catalogus Librorum, quos ... collegit N. Heinsius*, Lugduni in Batavis, (1682); Georgius DRAUDIUS, *Bibliotheca classica, Siue Catalogus Officinalis*, Francofurti, 1625. A bibliopolák officinái-

A megnevezett forrásokból viszonylag szép anyagot lehetett összeállítani. A Burius Dániel levelében említett szám – 70 magyarországi és 20 erdélyi író – kb. megfelel a valóságnak, hiszen egyedül Simlerből 20 hazai írót lehetett kiírni, Czvittingernél legalábbis e körül jár a számuk. Használtnia kellett azonban más kézikönyveket is. Ha pl. a Pázmányra vonatkozó ismereteket (Czvittingerhez hasonlóan) a legjobb forrásból, a jezsuiták írói katalógusából akarta kiírni, legalább 20 további névhez juthatott belőle. Ismernie kellett még Szenci Molnár Albert magyar nyelvtanának ajánlását, mert Bencédi Székely Istvánnak csak ebből juthatott a nyomára. Érdemes megemlíteni, hogy művét bizonyosan nem látta, tudta, hogy más sem ismeri (ezért kellett nevéhez a magyarázó jegyzet), de az író tagadhatatlanul fontosnak tartotta, mint az akkoriban elsőnek tartott magyar nyelvű nyomtatott könyv szerzőjét.

Burius Dánielnek jó, lelkiismeretes kutatónak kellett lennie. Noha tervezett levelében csak 20 írót akart részletesebben ismertetni, megírja, hogy forrásait még egyszer át akarja fésülni, hogy semmi ne maradjon el, ami témájára tartozik; úgy, mintha teljes anyaggyűjtésre törekednék. Talán még fontosabb, hogy cím szerint megnevezett forrásai könyvtárjegyzékek: az ember arra gondolhat, hogy a belőlük kiírt címleírásokkal a nagy kézikönyvek adatait akarta ellenőrizni és kiegészíteni. Arról nem ír, hogy könyvtárakat nézett volna át, de felsorolt nevei között vannak olyanok, amelyekről adatokat csak magukból a művekből találhatott (Frölich Dávid, Nadányi János). Hogy legnagyobb részt (vagy talán kizárólag) külföldi forrásokat vett elő, nem érheti szemrehányás: ezt tette apja, ezt utóda, Czvittinger Dávid is; nemcsak azért, mert külföldön dolgoztak, hanem mert hazai adatokat itthoni forrásokban és összegezésre alkalmas állapotban még nem találtak.

Az író a világosan literatúratörténeti szempontú gyűjtésen túl azzal hódítja el magának az irodalomtörténet-író címet, hogy anyagával a külföldi támadókkal szemben „bizonyítani” akarja országának kulturáltságát. A rágalmazók között – immár hagyományosan – első helyen Hermann Conring áll; a második egy új név, a Melchior Goldasté, aki Burius szerint „gyakorta” elítélte a magyarokat. Ez utóbbi (nagy hírű történész) később soha nem került a támadók listájára, nem tudott róla a nagyon tájékozott Rotarides sem, aki pedig a sokkal kisebbeket is listába szedte.

Burius Dániel tehát kétségbe nem vonhatóan megérdemli az irodalomtörténet-író nevet, bizonyos fenntartással Magyarország első irodalomtörténet-íróját. Ezen felül különös fontossága van az irodalomtörténet-írás történetében: ő az egyetlen, aki megnevezi „nemzeti” irányzatának mintáját Johann Friedrich Cramer *Vindiciae* c. művében, s ezzel a magyarországiak meglehetősen helyi torzsalkodásnak látszó, Conring, majd Reimmann elleni vitája mögött feltárja az európai távlatot. Úgy hisszük, az általa megnyitott perspektívában világosabbá válhatik előttünk az elkeseredett hazai írók dühös kirohanásainak mélyebb történeti értelme, és lemérhetőnek ígérkezik a nívó is, amelyen a mieink az irodalomtörténeti anyag segítségével érveiket kifejtették.

ban árult külföldi könyvek jegyzékét (*Bibliotheca Exotica*) 1610-ben, a német nyelvűekét (*Bibliotheca librorum Germanicorum Classica*) 1611-ben adták ki Frankfurtban.

VII.

Johann Friedrich Cramer jogtudós, Pufendorf egyik művének németből latinra fordítója, 1694-ben nyílt levelet (vagy inkább levélformájú röpiratot) írt a németek „bizonyos francia rágalmozói ellen”, amely Berlinben és még ugyanebben az évben Amszterdamban is napvilágot látott.¹⁰⁹ „Bizonyos franciakon” közelebbről a jezsuita Dominique Bouhours, annak is egy jóval korábban, először 1672-ben megjelent, dialógusokból álló híres könyve értendő, amelyben egy bel esprit-ről szóló fejtegetés (és a fogalom meghatározása) során egyebek között az olvasható, hogy egy ilyen értelemben kiművelt fő feltűnése a németek (és oroszok) között csak természeti csoda lehet.¹¹⁰

Van persze benne más is. Ariste és Eugene egyik beszélgetésükben megállapítják, hogy a műveltség V. Károly alatt került át Itáliából Spanyolországba, a franciák I. Ferenc alatt vetették le félbarbári állapotukat, és XIV. Lajos korára odáig jutottak, hogy a többi népek lettek barbárok hozzájuk képest. Barbár volt kezdetben a francia nép és a nyelv is: Ronsard-ral kezdett emelkedni, XIV. Lajos (és Bouhours) idejében a legtökéletesebb emberi nyelv, egyenlő értékű a latinnal és a göröggel, egyedül az olasszal és a spanyollal vethető úgy-ahogy össze; nyelv, amely megérdemelné, hogy az emberiség nyelve legyen, s az író bizonyos benne, hogy a dekadencia korábbi történeti példáival ellentétben az is marad.¹¹¹

A XVII. századi francia kultúrtörténeti felfogás kifejtése és ebben – voltaképpen melleleg – a németek elhelyezése mellett a könyv másik, irodalomesztétikai jelentősége abban áll, hogy ebben bukkan fel új tartalommal a cicerói „nescio quid”, a francia „je ne scay quoy”, az a bizonyos „nem tudom mi”, ami irányítja a személyes vonzalmakat, megszabja, mi tetszik és mi nem, s a vallásos életben azonos az isteni kegyelemmel. Viktor Klemperer a rokokó esztétika kezdetét látja e fejtegetésben, egy másik német

¹⁰⁹ *Vindiciae niminis Germanici contra quosdam obtrectatores Gallos*, Berolini, 1694 és Amstelodami, 1694. Személyéről: *Allgemeine deutsche Biographie*, IV, 548. Címzettje ALPÁR Gyula szerint (*Streit der Alten und Modernen in der deutschen Literatur bis um 1750*, Pécs, 1939, 46) Fr. B. Carpzow. Az amszterdami kiadást az egyik eléje tett üdvözlő vers címe magyarázza meg: *Ad Virum Politum J. F. C. Germanorum ac Batavorum Famam Litterariam scripto pulcherrimo vindicantem*. Cramer ugyanis azt írja, hogy Germani nevezet alatt „etiam Inferioris Germaniae habitatores, Belgas, communi nomine comprehendo”. Festői közé így kerül be Van Dyck és Rubens.

¹¹⁰ *Les entretiens d'Ariste et d'Eugene*, Paris, 1962, 131: „C'est une chose singulière qu'un bel esprit Allemand ou Moscovite, ... et s'il y en a quelques-uns au monde, ils sont de la nature de ces esprits qui n'apparoissent jamais sans causer de l'étonnement.”

¹¹¹ *I. m.*, 34: „il me semble que la langue Française tient le premier rang, sans en excepter la Grecque et la Latine. – Quoy qu'il en soit, si la langue Française n'est pas encore la langue de tous les peuples du monde, il me semble qu'elle merite de l'estre” (28). – „Le vray bel esprit ... est inseparable du bon sens ... c'est à le bien definir, le bon sens qui brille” (115). A továbbiakra: 27, 76, 134–135. Vö. Roger LATHOUILLE, *La préciosité*, I, Genève, 1966, 575–576.

romanista a „génie” első jelentkezését, amelyet a klasszikus „raison” már nem magyarázhat meg.¹¹²

Cramer előre bejelenti, hogy a német név becsületének megvédelmezésére és emellett az irodalmi életet megzavaró francia nézetek ellen ír, és tehetségének meg ízlésének megfelelően meg is teszi a magáét. A francia nyelvről önmagában nincsen mondanivalója; annál több védekezése során ízlésről, kultúrtörténeti koncepciókról, sőt politikáról; úgy azonban, hogy a németek ügye mellett – a maga módján – egész Európát, más népek mellett név szerint minket is védelmébe vesz.

Mindenekelőtt a bel esprit fogalmát intézi el, már ahogy tudja: megfogalmazza, hogy hívták volna a régi latinok, s ezzel mindjárt a kezdet kezdetén elárulja, hogy a „régiek és az újak”, a klasszikus ókori és a jelenkori teljesítmények összehasonlításából kiinduló s végső soron az antikvitás gyökeres átértékelésére és az irodalmi tekintélynormáktól való felszabaduláshoz vezető vitában teljes meggyőződéssel az ókoriak pártján áll. A német szempontból nagyon indokolt állásfoglalás irodalmi állapotokban rejlő oka ott derül ki, ahol a jogász egy másik franciával vitázik, aki meg azért zárja ki a Parnasszusról a német költőket, mert latin és görög verseket írtak; márpedig aki ilyesfélékkel foglalkozik, szerinte annyi, mintha valaki anagrammákat, akrosztichonokat és más „szépen hangzó ostobaságokat” írna.¹¹³

¹¹² Az ötödik beszélgetés szól róla. Viktor KLEMPERER, *Geschichte der französischen Literatur im 18. Jahrhundert*, Berlin, 1954, 124; Erich KÖHLER, *Je ne sais quoi. Ein Kapitel aus der Begriffsgeschichte des Unbegreiflichen*, Romanistisches Jahrbuch, VI (1953–1954), 21–59.

¹¹³ Cramer szerint a bel esprit az, „quod ingenium excellens, illustre, peracre et limatum nominare prisci Latini solent; nec enim hodie demum ejusmodi ingenia, seu apud Gallos seu apud quamvis gentem, inusitato exemplo et veluti prodigio quodam nascuntur; quinimo antiquorum gloriam, quod ad ingenii laudem attinet, nostra multo superiorem esse nemo, nisi febriculosus Sophistes, et nimio sui amore inflatus, negare in animum unquam induxit.” (A1.) – A támadott mű: [François DE CALLIÈRES,] *Histoire Poétique de la Gverre nouvellement déclarée entre les Anciens et les Modernes*, éd. Amstelod., 1688. A vitáról: Werner KRAUSS, *Studien zur deutschen und französischen Aufklärung*, Berlin, 1963; *Parallèle des anciens et des modernes ...* Par M. PERRAULT, hrsg. H. R. JAUSS, München, 1964; Werner KRAUSS, Hans KORTUM, *Antike und Moderne in der Literaturdiskussion des 18. Jahrhunderts*, Berlin, 1966. Cramer a francia szerzőről ezt írja: „Poetas Germaniae ... non solum quia Germani sunt, sed quia Graeca et Latina carmina complures ex iis scripserunt, omni Parnassi aditu prohibere nititur novus Reipublicae literariae circulator, qui nescio quod bellum inter antiquos et hodiernos scriptores literarum monumentis tradit.” A francia a latinul és görögül író költőket mint „umbratiles homines, e societate politionum gentium penitus ejicit, nec meliori conditioni esse vult, quam qui Anagrammata et Acrostichides, aliasque ejus generis canoras nugas in chartam conjiciunt.” A német erre felsorol egy sereg franciát, akik a XVI., sőt a XVII. században latinul írtak, s akik semmivel sem rosszabbak az anyanyelvű szerzőknél. Ezek a költők „Anagrammata, Acrostichides et ejus generis operosas nugas nihilo pluris fecerunt et faciunt, quam aenigmata Francica, in quibus excogitandis et carmine exprimendis complures Galli non ita pridem omnem poeticae facultatis et ingenii gloriam positam esse crediderunt; quanquam sapientiores Galli et eruditiores putidum et tutille scribendi genus semper et merito contempserunt. Sed bonum factum, quod Germanis, Bel-

Azt hiszem, Cramer poétika- és ízlésbeli állásfoglalásának bemutatása után teljesen világos az a kultúrtörténeti pozíció, amelyet – nem maga választott, hogy egyenrangúan vitázzék a német név francia rágalmozóival, hanem amelybe – a német irodalmi viszonyok között – beleszorult. A jogász nem seperhette ki egyetlen mozdulattal a deák literatúrát a német irodalomból, mert a német mint irodalmi nyelv, a Ronsard és Du Bellay után félszázaddal, a franciákéhoz hasonló szándékkal fellépő Martin Opitz és követőinek munkássága nyomán sem vált kizárólagossá, magává a német irodalom nyelvévé, hisz utána még a XVIII. század közepe tájáig meglehetősen sokat írtak a klasszikus nyelveken Németországban, ami irodalomnak számít, ha manapság Jakob Balde után nem veszik is számba az irodalomtörténetek. Emiatt felháborító vagy – jobb esetben – pusztán teoretikus kérdés számára azon vitázni, hogy a régiek érnek-e többet vagy az újak, s hogy a modernek elérték és túlszárnyalták-e az antikokat: ha a latin és a német nyelv egyformán használatos a literatúrában, és mindkettőnek termékei valóban irodalomnak számítanak még, értelmetlen szembeállítani őket egymással. Jól megfér Cramer a maga anagrammáival, akrosztichonjaival is, ami meg ízléstörténetileg nem más, mint a francia klasszicizmussal szemben a barokk költői gyakorlat és poétika pártfogolása. Csak természetesen, hogy a „nescio quid” értelmét sem tudja egyelőre felfogni.

Mindez persze nem azt jelenti, hogy a német nyelvet nem védelmezi erőteljesen, s ezen át nem az derülne ki, hogy szerinte is végső soron ezé a jövő. A németben (melyet egykor a francia nemesek is beszéltek!) több a méltóság és a ragyogás, nem szegény szavakban, majd – korának német viszonyaira nagyon jellemző módon – támadja azokat, akik nem törődnek anyanyelvükkel, és hogy a nálunk bevett kifejezést használjam: idegent majmolnak.¹¹⁴ A német irodalmi nyelv történetét, a reneszánsz kultúrtörténeti kép német változatát írva meg, Lutherrel kezdi, Opitzcal folytatja, hozza Flemminget, Andreas Gryphiust, Lohensteint, Tscherninget, és ízlését ismét elárulva a legnagyobb elismeréssel beszél Hofmannswaldauról, aki „ha tovább él, a német költészetet a tökéletesség legfelső fokára emeli”.¹¹⁵ Miután pedig Bouhours-nál azt olvasta, hogy a franci-

gis, Anglis, Danis, Svecis, Polonis, Moscovitis et Hungaris novus Apollo potestatem fecit condendi Latina carmina, donec scilicet vernaculam linguam perpolirent, et ejus asperitatem quodammodo lenierint.” (E–E2.)

¹¹⁴ Akik a német és a francia nyelvet egyformán ismerik, „Plus majestatis ac splendoris elucere in Germanica, quam in Francica, testantur.” Szemrehányásai a németek ellen: „Pudet me pigetque popularium nostrorum, qui, tertio quoque verbo, peregrinas locutiones, easque imprimis Gallicas, vana ostentatione sui, infarciunt... Hi, si quantum operae ac studii ad discendas linguas exteras conferunt, tantum temporis tribuerent patriae linguae cognoscendae et orandae, minus sicci atque jejuni in populari oratione forent.” (F.) – Művét nem azért írja, mintha a németeknek nem lenne védelmezőjük, „sed ut imperitiae consulerem quorundam adolescentum nostrorum, qui aetatis vitio, dum aliena nimis mirantur, suarum rerum incuriosi, subinde oculos sibi praestringi a nonnullis Galliae praestigiatoribus sinunt.” (D1.)

¹¹⁵ A német nyelv művelése „a renatis litteris et ab instaurata religione” kezdődött; Luther „indicto superstitioni pariter ac barbariae bello”, mindkét területen utolérhetlent alkotott. Opitzről: „primus superiorum temporum sordes eluit, et fundamenta jecit poeseos Germanicae, purae,

áknál a verses epikában vannak még kívánni valók, a berlini író megkeresi az „Achilles-sarkot”, és kijelenti, hogy a német epikus vers jobb, mint a francia.¹¹⁶

Mylaeus, Bacon és Bouhours nézeteinek vázlatos ismertetése után Cramer röpiratával előttünk áll egy újabb európai kultúrtörténeti koncepció: egy a számos közül, amelyek a reneszánsz elképzelésből továbbfejlődve, egyetemes vagy nemzeti határok közötti érvénnyel alakultak ki. Változataik feldolgozása, úgy gondolom, mint elsődrendű művelődéstörténeti feladat, módfelett szükséges lenne; különösen most, mikor a magyar kultúrtörténet-írás kifejlődésében van, és egyre több oldalról merül fel az igény, hogy legyen. Éppen azért hoztuk szóba ebben az összefüggésben, és jelezzük mindjárt, hogy az irodalomtudomány történetét elsősorban a tudomány és a szépirodalom, a latinság és az anyanyelvű irodalom, majd ezen belül ismét a belletrisztika és a tudományosság helyzete érdekli belőle elsősorban, s ezen túl az a folyamat (vagy annak felismerése) még, amelylyel a nyelv művészi kezelésének és a műalkotásnak szabályai a latinból a nemzeti nyelvekre terjednek át.

A vulgáris és a klasszikus nyelveken írott irodalmak szétválasztására már Mylaeusnál megvan a hajlam, a tudomány és a szépirodalom nem azonos Baconnál sem, Bouhours teljesen egyértelműen csak francia nyelvű irodalomról beszél (bár ez még nem azonos a mai szépirodalommal). A nézetek különbségét és a fejlődésbeli távolságokat talán egy közhely használatának és az adott körülmények közötti igen eltérő érvényességének bemutatásával érzékeltethetjük: azzal, amit id. Burius Jánostól kezdve Czvittinger Révay Pétertől idéznek a mieink, és mi is citáltuk fentebb a dolgozatban. A fordulat megvan Bouhours könyvében, pontosan úgy, ahogy Révaynál olvasható. Azzal a különbséggel azonban, hogy a francia jezsuita a régmúlt idők barbárságát jellemzi vele, Révay Péter még mindig a jelenre alkalmazva írja, s éppen a XVII. század vége, az itt tárgyalt kor az az időszak, amikor a mieink, nem kevés nehézséggel küzdve, „bizonyítani” igyekeznek, hogy a közhely nem érvényes többé.¹¹⁷

Ha Cramer röpiratát a vázolt kultúrtörténeti összefüggésben vizsgáljuk, azt kell látnunk, hogy az író kétféle képet másol egymásra, melyek egyformán a reneszánsz korából származtathatók ugyan, de tetemes fejlődésbeli különbség állapítható meg közöttük.

ornatae et omnibus coloribus pictae.” Hofmannswaldaunál előbb Guarino-fordítását dicséri, megjegyezve, hogy „certe Moscovitica aut Hungarica lingua ad eam rem parum videtur esse idonea”. Megjegyzi még róla: „Equidem si diutius vixisset Vir tantus, ad summum perfectionis Gradum Germanicam poesin haud dubie perduxisset.”

¹¹⁶ BOUHOURS, *i. m.*, 46, ahol a történetírásról is szó van; Cramer: a megfigyelő „reperiet, maxime in Epico carmine, saltem aptius et numerosius cadere versus Germanicos, quam Gallos.” (F2.)

¹¹⁷ A francia kultúra helye: „Le siècle present est pour la France, ce que siècle passé étoit pour l’Italie; on diroit que tout l’esprit et toute la science du monde soit maintenant, parmi nous, et que tous les autres peuples soient barbares en comparaison des François.” (*I. m.*, 135.) – „Outre que les François étoient encore fort barbares, ils furent si occupés dans les guerres qu’ils entreprirent, et dans celles qu’ils soutinrent; qu’ils n’eurent pas le loisir de cultiver les sciences: il songerent plus à faire de belles actions que de beaux discours.” (69.) A francia nyelvről: 67.

Mindkettő a görög–latin litterae feltámadásán alapul, de míg az egyik többé-kevésbé megmarad a klasszikusok nyelvi és formai utánzásának szintjén, a másik azt adja tudtul, hogy a klasszikus minták nyomán a vulgáris nyelv felszabadult, pallérozódott, és – a franciák, olaszok és spanyolok esetében – azok szintjét el is érte vagy legalább megközelítette. Cramer nyilvánvalóan a megkésett német irodalmi fejlődést fejezte ki védőiratában, mikor a két képet egymásra vetítette, s e megállapítással akár félre is lehetne tenni röpiratát, ha az ottani literatúratörténet hagyományai arra nem készítenék, hogy egész Európa minden irodalmát felvonultassa Bouhours ellen: az angolt és részben a németet mint a francián kívüli fejlett irodalmú vulgáris nyelvek példáit, az akkori köztudatban még teljesen latinság hírében álló többi a deák literatúra művelésének védelmében.

A német írónál akadnak ugyan néhol passzusok, amelyekből arra lehetne következtetni, hogy a „germán Európát” vezeti fel a latinokkal szemben, de az is igaz, hogy az olaszok és a spanyolok lebecsülésén felháborodik, az angolokat nem számítja a germánok közé, és pártfogásába veszi a deákos lengyeleket és a magyarokat.¹¹⁸ A kontinens népeinek felvonultatásával az a közvetlen célja különben, hogy Bouhours klímaelméletét tegye semmivé. Ezen, az éghajlat és a népjellem már az ókorban tanított összefüggésén alapul ugyanis a francia kultúra fensőbbisége és a nyelv szépsége, amely „véghetetlenül távol áll az összes északi nyelvek durvaságától”.¹¹⁹ A cáfolat abból a tételből indul ki, hogy az egyelőre még meglehetősen differenciálatlan tartalmú „institutió”-n, a viszonyokon fordul meg minden; példaként a scytha Anacharsisra, Krisztina svéd királynőre, a lengyel Sarbiewskira hivatkozik, hogy másutt a leghevesebben tiltakozzék a németek és az oroszok egy sorba állítása ellen. Egyedül ezekre érvényes a szellemi tevékenységet determináló éghajlat hatása, mint más helyről kiviláglik, azért, mert a latinságban nem járatosak, s azért kapunk kegyelmet mi és a lengyelek, mert latin műveket írunk.¹²⁰ A klímaelmélet tehát a német és a francia szerzőnél egészen más kultúrtörténeti elkép-

¹¹⁸ „Ecquid ineptius aut arrogantius dici fingique potest quam quod ingenii gloriam cum duabus tantum nationibus, Hispanis et Italis, ita communicat, ut Gallis principatum attribuat, reliquos autem terrarum orbis incolas ad unum omnes, detorta ingenii laude, stupiditatis, indocta, certe non cognita caussa, condemnare non dubitet?” (A2.)

¹¹⁹ BOUHOURS, *i. m.*, 43: „le François est infiniment éloigné de la rudesse de toutes les langues du Nort, dont la pluspart des mots écorchent le gozier de ceux qui parlent et les oreilles de ceux qui écoutent.” A német nyelv jellemzője a duresse (44).

¹²⁰ Az oroszokról: „horum torpentes sub frigidissimo coelo mentes, angustas, humiles, oppletas tenebris ac sordibus, nullis litteris, nulla doctrina, nulla exterorum consuetudine cultas et perpolitás, servitute denique et herili dominatione oppressas, nomen ipsum excellentis ingenii, splendorem sapientiae, et dignitatem tanti nominis, nec intueri, nec sustinere, nec capere posse constat” (A2). – „Hoc beneficio non utuntur, sat scio, Moscovitae, qui nec Latinis versibus (quum eam linguam aequae ac omnes politiores litteras negligant) nec Moscoviticis scribendis propitias Musas unquam habuerint. Neque enim Moscovita Poeta vel fama cognitus est in Parnasso. Hungaris autem et Polonis, quod interdicat, ne patria lingua carmina condant, caussae nihil est. Sicuti utraque gens, litterarum studiosissima a Latina poesi non est aliena, quin et nonnulli inter eos, maxime inter Polonos, in hoc genere eximiam laudem promeruerunt.” (E2.)

zeléseket takar: Bouhours-nál – az önbecsülés indokolásán kívül – a teljes jogú irodalmi nyelvekké nem vált vulgáris idiómák lebecsülésének igazolását, Cramernál a latinul nem tudó népek megvetését azon a – bizonyos határok között – máig elfogadott irodalomtörténeti tétel alapján, hogy a nemzeti nyelveket a latin segítségével kell (lehet) kiképezni.

A franciák ellen felsorakoztatott anyanyelvi irodalmak között Cramer természetesen az angolnak adja a pálmát, amiben a tényeken kívül jó forrás és személyes londoni látogatás is támogatta. Spenser Petrarcával és Ronsard-ral, Shakespeare Molière-rel vethető össze, mondja, és forrását latinra fordítva írja, hogy Richelieu azért alapította az Akadémiát, mert a politikától akarta elvonni az embereket, és megállapítja, hogy Montaigne korában a francia nyelv erőteljesebb volt, mint a sok csiszolgatás után. Így jut el a végső, már politikai érvhez, amely úgy hangzik, hogy Bouhours ugyanazt teszi, mint XIV. Lajos, aki minden ok nélkül háborút visel a Birodalom ellen.¹²¹

Leibniz azt írta, hogy ha Cramer rá hallgatott volna, nem vitatkozik egy húsz esztendővel korábban kiadott könyvvel.¹²² Igaza volt: húsz évvel később csatázni – legalábbis nevetséges dolog, de úgy látszik, a nemzeti viták természetéhez tartozik e korban jó későn felfedezni egy „ösellenséget”, hogy aztán kedvünkre vitatkozzunk vele. Ebben a vonatkozásban annyira időszerű volt a vita, hogy még Cramer röpiratának megjelenése után is írtak Bouhours ellen; úgy azonban, hogy újabb sérelmeket kutattak fel, noha német relációban sem lehet állítani, hogy különösebb figyelemmel olvasták volna az egymást követő szövegeket.¹²³

Vitatni valót már Jean Bodin híres könyvének, a *Methodus, ad facilem historiarum cognitionem*nek V. fejezetében bőven találtak volna németek, de sem megjelenésekor (1566), sem utóbb nem foglalkoztak vele behatóan a maguk nemzeti szempontjából; még azt a fáradságot sem vették a bámulatos olvasottságú literátorok, hogy a későbbi vádakat erre mint legközvetlenebb forrásra vezessék vissza, noha az összefüggések kétségtelenek. Már ő megmondja pl. Tacitusra hivatkozva, hogy a német beszéd nehézkes és nem szép hangzású, rá vezethető vissza a szellemtelenül szorgalmas munkáról vallott nézet, de – legjobb tudomásom szerint – ezeket senki akkor tűhegyre nem szedte. Írha-

¹²¹ CRAMER, *i. m.*, F lev.; *Oeuvres diverses du Chevalier Temple*, Amsterdam, 1708, II, 311–381. – Akik a németeket gyalázzák, „nihilo justius bellum gerunt, quam quod ipse rex Franciae, nulla provocatus injuria, Germanorum fines intulit et crudelissime exercuit. Ferrohunc, illos calamo reprimi et coerceri, aequum est et antiquis Germanorum moribus ac virtute dignum.”

¹²² *Opera omnia*, V, Genevae, 1768, 306–307.

¹²³ A Bouhours elleni vitákkal LEMPICKI is foglalkozik (183–184). Vö. még E. HAASE, *Zur Frage, ob ein Deutscher ein bel esprit sein kann*, Germanisch-Romanische Monatschrift, 1959, 363–375, 373. A vita mérlege nála: „Sie [die Frage] warf ein Licht auf den Geisteszustand der Deutschen des 17. Jahrhunderts, deren Minderwertigkeitskomplexe sich teils durch Servilität, teils durch Überheblichkeit kundgaben” (375).

tott Barclay az *Icon animorum*ban (1614), amit akart, ugyancsak az ötletlen könyvgyártásról, senki sértésnek nem vette, megismételhette J. J. Scaliger, észre sem vették.¹²⁴

Fordulat – ha a rendelkezésre álló töredékes forrásokból és a viták XVIII. századi összefoglalásai alapján általánosítani lehet – valamikor 1680 táján következett be, Bouhours könyvének megjelenése után, aki ilyenformán náluk kb. azt az „ösellenség” szerepet játszotta, mint nálunk a német Hermann Conring.¹²⁵ Az érvanyag meglehetősen vegyes. Mint Magyarország jó hírének védelmezőinél, felmerülnek nemzetkarakterológiával összefüggő, morális érvek. Éppen a mi „ösellenségünk”, Conring panaszkodik egy helyen, hogy aki nem tündöklék az olaszok vallástalanságával, a franciák könnyelműségével s megőrzi a német méltóságot és hitet, parasztinak és barbárnak bélyegzik.¹²⁶ Tagadhatatlan, hogy a bel esprit-vitában lehetett hivatkozni az elfranciásodott német udvarokra, melyekben nem hiányzott a Rajnán túli szellem, mint már Cramer, s utána Christian Feustel és Struve tették.¹²⁷ A legegészségesebb irányzatnak azonban az bizonyult, amelyet az egyszerűség kedvéért – és a nevek asszociációkat vonzó erejére bízva magam – Leibniz és Christian Thomasius nevéhez fűzök. A filozófus azt írta egyik levelében, hogy Bouhours ellen nem szavakkal, hanem tárgyi bizonyítékokkal kell vitázni: francia, olasz és spanyol kompilátor éppúgy van, mint német; legyen akár több is, csak jók legyenek és hasznos dolgokat gyűjtsenek össze. A hangsúly a jón és hasznoson van: egyebek között, a francia teljes elismerésével és annak mintájára, a német nyelv vitathatatlan elsőbbségének kivívásán a latinnal szemben, a francia teljesítmények tisztelete mellett a német lehetőségek kidolgozásán; pl. azon, hogy az iskolákban kevesebb haszontalan metafizikát kell tanítani és több hasznos ismeretet, az irodalom pedig kevesebb szóvirágot tartalmazzon és több realitást.¹²⁸

A német historia litteraria a XVII. század végére a Leibniz és Christian Thomasius nevével fémjelezhető irányzatba sodródott bele. Ha Leibniz szavait tartjuk emlékezetben, jó és hasznos kompilációnak nevezhetjük az akkor virágkorát élő tudományszakot; ha megalapítójának, Lambecknak univerzális érdeklődésére gondolunk, a polihistor-

¹²⁴ Parisiis, 1566, 103: „rauca vox et gravis”, Bouhours-nál: „un Allemand qui écorche le François” (36), „les Allemans rallent” (39), „Les Allemans ont une langue rude et grossière” (41) stb. – BARCLAY, *i. m.*, Londini, 1614, 103–104; *Prima Scaligeriana, Nusquam antehac Edita*, Ultrajecti, 1670, 54–55.

¹²⁵ Burcardus Gotthelfius STRUVIUS, *Supplementa ad notitiam rei litterariae et vsvm bibliothecarvm*, Ienae, 1716, 40–51; Bruno MARCKWARDT poétikatörténetében vezető helyet foglal el a „patriotische Leitidee”, de vitákról Benjamin Neukirch előtt nem beszél.

¹²⁶ *Conringiana epistolica*, 36: „Ea vis hodie est apud nonnullos opinionis, ut boni soli illi habeantur, qui Italica impietate et levitate Gallorum gravitatem religionemque Germanicam, tanquam rusticam nimis et barbaram norunt commutare.”

¹²⁷ CRAMER, *i. m.*, C lev.; M. C. FEUSTELIUS, *Ad Virum ... M. Heinr. Pippingium Schemdasma*, Lipsiae–Gorlicii, 1707, 6–7; STRUVIUS, *Supplementa*, 46.

¹²⁸ LEIBNIZ, *id. kiad.*, V, 355. – Christian THOMASIUS, *Von der Nachahmung der Franzosen*, Stuttgart, 1894; Uő., *Von dem Studio der Poesie*, Weimar–Wien–Leipzig, 1928 (Deutsche Literatur, Reihe Aufklärung, Band 1), 122–127.

kodás újabb változatának, amely éppen egyetemes voltával nemzeti büszkeség tárgya lett attól a pillanattól, amikor a németek – nem először a nemzetek történetének során – a hibából erényt, a sokat írásból és szívós szorgalomból nemzeti dicsőséget csináltak a tudományban. Az átértékelés valamikor a XVII–XVIII. század fordulóján ment végbe, s ha nálunk alig elvégezhető részletkutatások hiányoznak is, elég valószínűnek látszik, hogy a főszereplők a francia részen Adrien Baillet, a németen Daniel Georg Morhof voltak. A francia író a *Jugmens des savans* első kötetében (1685) hosszú tanulmányt írt a nemzeti előítéletekről, és ennek keretében sort kerített a németek tárgyalására is. Bouhours-ral szembeállva nem állítja, hogy a németek között gyakori a bel esprit; készségesen elismeri viszont szorgalmukat, alaposágukat, amit bon esprit-nek nevez, nagyon elismerően.¹²⁹ A német tudós *Polyhistor literarius*ában megírta a hangyaszorgalmú német tudós védőbeszédét: a kiváló német összefoglalások (mai szóval: kézikönyvek) nélkül más nemzetek tudósai (akik most lenézik az adatgyűjtőket) nem jutottak volna messze, majd – egyazon lélegzettel – kijelentette, hogy nemzete tudományosságának védelmére leghelyesebb lenne összegyűjteni a németországi szerzőket, latinul és németül írókat vegyesen: biztos benne, hogy minden más nemzetet felülmúlóan sok auktor szedhetnének össze.¹³⁰

Morhof tehát a hibából (a bel esprit hiányából) erényt csinált, a német irodalom akkori, a franciához képest megkésett állapotában megbecsülni való nemzeti vonást fedezett fel, és ezzel a természetlen nemzetkarakterológiai viták helyett a irodalomtörténeti kutatás feladatává tette népe kulturális helyzetének felmérését. Mindkét gondolat folytatásra talált, akik polgári szívóssággal és valóban „német” szorgalommal dolgoztak tudományos kifejtésén. Morhoffal vagy három évtized következik a német irodalomtörténet-írásban, amely a Lambeckkal kezdődő új tudománytörténeti hullám csúcspontján tekinthető, s amelynek leszálló ágát az irodalomban feltehetőleg Gottsched német klasszicizmusa, a filozófiában a wolffianizmus jelzi, és az a korszak, amikor az egyetemi életben Halle helyét Göttingen foglalta el.

Lambecknak, az első irodalomtörténeti mű szerzőjének még eszébe sem jutott, hogy nemzeti tettet visz véghez, mikor *Prodromus*át írja, de ezt fedezte fel benne felszá-

¹²⁹ Legfontosabb helyei: „Ainsi il ne faut point chercher dans les Ouvrages de la plus grande partie des Allemands, la gentillesse, la suptilité, le brillant, la vivacité, la delicatessen, la politesse, l’air enjoué, l’ordre, la méthode, et toutes les beautés qui se trouvent dans les Ecrits des Grecs et des Romains, et l’on ne doit point exiger d’eux autre chose que de la solidité, de l’exactitude, du jugement et de l’érudition” (273). – „Et tout homme de jugmens doit convenir qu’un Allemand qui s’est rendu bon esprit par son industrie et par son travail, est beaucoup louable qu’un Italien ou un François qui étant né bel esprit n’a soin de l’entretenir que dans la vanité ou dans l’oisiveté” (277).

¹³⁰ „Scribunt enim multa, imo vomunt libros; quibus ut excuteretur e manu calamus, publica autoritate provideri deberet. Hinc contemptus nostrae gentis apud gentes nasutiores, qui tamen, si rem accuratius pensitaveris, multum Germanorum diligentiae debent. Id certe vel ipse livor fatebitur, absque Germanis vix tantos in re literaria progressus facturas ceteras nationes, quae Germanos quadantenus Paedagogos nactae sunt” (Lib. I, c. XVIII, 50, I, 206–207).

zad múlva kiadója, J. A. Fabricius, és új kiadásának előszavában megjegyezte, hogy a németek a történeti tudományok minden ágában jeles műveket alkottak, mindenekelőtt a literatúratörténetben.¹³¹ A fent jelzett értelemben egyik csúcspontja a német historia litteraria-korszaknak Jakob Friedrich Reimann, Czvittinger ellenfele, Rotaridesnél a magyarság igaztalan bírálói között a „coryphaeus criticorum”, a Németországban elfelejtett, nálunk rossz hírbe kevert szorgalmas tudós, akinek történeti jelentősége mifelőlünk mérhető fel legjobban, mert a mi szemünk a megkésetttség és elmaradottság állapotából következő jelenségekhez jobban hozzászólt, mint az ezeken olykor túlnéző szomszédainké.¹³²

Reimann literatúratörténetének nyelvileg az az újdonsága elődeivel szemben, hogy németül írta; azon a nyelven, amelyet nagy barátai, Leibniz és Thomasius ekkor már elvárhattak tőle; ellensége a skolasztikának és az „ateista” Pierre Bayle-nak.¹³³ További nagyjelentőségű újítás nála, hogy Morhoffal ellentétben, de az ő gondolatának megfelelően a német literatúra történetét írta meg hat kötetben (1708–1710), melynek csak első kötete az „általános rész”-nek nevezhető egyetemes irodalomtörténet; ezúttal kizárólag azért, hogy a többi népek teljesítményeit a sajátjával hasonlíthassa össze.¹³⁴ Hazafias nyilatkozatait ötven esztendővel ezelőtt akár antológiák élére teheték volna (ha ismerik); ma is tudománytörténetbe kívánczik viszont, hogy művével „bizonyítani” akar: megmutatni a tudományos világnak, hogy a „francia urak”-nak semmi okuk nincsen lebecsülni a német literatúrát.¹³⁵ Nemzeti tudománnyá válik nála maga a literatúra-

¹³¹ „Agnoscent ... mecum omnes aequi iudices, a proximo seculo ad praesentem usque aetatem tanta contentione insudasse viros praeclarissimos, atque in his ... non infimos Germanos nostros, ad historiam omnis generis, litterariam maxime illustrandam.”

¹³² A kifejezés Rotaridesnél (*Lineamenta*, 5). Hermann HEIMPEL, *Der Mensch in seiner Gegenwart*, Göttingen, 1957, 185: „Wollten wir das wirkliche deutsche Unglück bezeichnen, so dürften wir es Verspätung nennen.”

¹³³ Leibnizhez fűződő kapcsolatairól önéletrajzában ír: *Eigene Lebens-Beschreibung Oder Historische Nachricht von Sich Selbst*, Braunschweig, 1745, 42–44, 92; Thomasiusról: *uo.*, 53; *Critisirender Geschichts Calender von der Logica*, Franckfurt, 1690, előszó; Renatus Christophorus LEONARDUS, *Schediasma*, Michaelsteinii, 1718, 26–27. Büszkén írja, hogy 1703-ban elsőnek adta ki Cicero leveleit (*Epistolae ad familiares*) német jegyzetekkel (*Eigene Lebens-Beschreibung*, 46–47, 115). Filozófiájáról a *Versuch* I. és II. előszavában beszél. P. Bayle-ról: *Versuch einer Critique über das Dictionnaire Historique et Critique Des Mr. Bayle*, Halle, 1711. Írt verseket is. Az emblematikus ódák meghonosítását magának tulajdonítja, és utal rá, hogy azóta az ízlés lényegesen megváltozott (*Eigene Lebens-Beschreibung*, 9).

¹³⁴ A világ négy legfőbb tudományos műhelye („die Vier vornehmsten Werckstädte der Weisheit in Europa”) Francia-, Olasz-, Spanyolország és Anglia (*Versuch*, IV, ajánlás). Az angolok és a franciák általános jellemzésére Morhoffot idézi (*Versuch*, I, 309, 318).

¹³⁵ *Versuch*, II, 3–4: „Ich bin vom Geblüte ein Teutscher. Ich lebe und lehre unter denen Teutschen. Ich habe auch mit meinem Herten die gewisse Überzeugung, dass die Historia litteraria derer Teutschen denen Teutschen am allermeisten zu wissen nöthig sey... Ich übergebe dir ... den ersten und anderen Theil ... und so dann der Beweissthum verhoffentlich der gesamten gelehrten Welt ... vor Augen liegen soll, dass die Teutschen unter denen Europäern in litteraria die

történet is.¹³⁶ Ha Morhof azt írta, hogy a németek kiváló kézikönyveikkel egész Európa pedagógusai lettek, Reimmann kijelenti, hogy a historia litterariában kell mindenkinek a németek tanítványává válni, aki azt egyáltalán művelni akarja.¹³⁷ Még fontosabb számkra, hogy a német becsület eme elszánt védelmezője – ugyancsak Morhof nyomán – felveti egy német irodalmi lexikon gondolatát.¹³⁸ Az elgondolkodtató csak az ebben az ötletben, hogy egy hasonló francia és angol vállalkozást az írók szinte felmérhetetlen száma miatt mindketten szinte reménytelennek tartottak; egy németet viszont, aminek ismét csak „bizonyítás” volna az elsőrendű feladata – nem, s ezzel elárulják, hogy a három nép kultúrája és irodalma között mégiscsak volt – még a védelmezők szerint is – valami különbség. Akkor is, ha egy teljes német írói lexikont sem akkor, sem később nem sikerült senkinek szerkeszteni: pontosan abból az okból, amiért a franciát és az angol gyakorlatilag mindketten lehetetlennek tartották.

VIII.

Burius Dániel a német historia litterariának éppen a fénykorában adaptálta az új tudományszakot, hogy a magyar nép becsületét megvédje vele. Világos fejű ember volt, akit nem vezettek félre Cramer indulatos kitérései, és röpiratának nem éppen „franciásan világos” szerkezete ellenére, a lényegét tudta kiemelni belőle. Történetileg nézve a dolog éppen azt, ami a hasonló vádak ellen küzdő magyar vitázókat érdekelhette.

Jól látta, hogy a tollharc a bel esprit körül forog. Átvette tehát Cramer bel esprit-meghatározását, Bouhours vádjának latin fordítását és a klímaelméletet, amivel a francia jezsuita a németekről vallott véleményét „tudományosan” (és egyúttal hagyományosan)¹³⁹ megindokolta. Pontosán tudta, hogy Cramer cáfolatának lényege a német szelle-

allermeisten meriten, und also die Herren Frantzosen insgemein, und der Cardinal Perron, Baillet, Bouhours und andere insonderheit nicht Ursache haben, dieselben so gar verächtlich in diesem Stück zuhalten, und so geringschätzig von ihnen zu raisonniren.”

¹³⁶ *Bibliotheca acroamatica*, Hannoverae, 1712.

¹³⁷ *Versuch*, III, 27–28: „diejenigen, welche die Teutschen eine Zeitlang als ihr Lehr-Schüler tractirt werden sich genöthiget befinden, sie als ihre Lehr-Meister und Praeceptores zu respectiren, zumahl wenn dieselben fortfahren solten, die Historiam Literariam zu cultiviren.”

¹³⁸ *Versuch*, I, 349: „So haben sich doch ... gar wenige gefunden, welche sich um die Historiam Literariam ihres Vaterlandes bekümmert, und die Scripta und Scriptorum Germanorum in eine ordentliche Historische Verzeichniss zu bringen sich bemühet haben.”

¹³⁹ A fontosabb átvételek:

Cramer

„quod ingenium excellens, illustre, peracre et limatum nominare prisci Latini solent”

Burius

„negans Germanos esse bell’esprit seu illustria, peracria et limata ingenia”

mi élet kiválóságainak felvonultatása, és ebben is követte mintáját: nem írt ki belőle minden nevet, de nincsen nála név, amit előbb a berlini jogász nem említett volna. Még azt is jól értette, hogy egyetemes német ügyről van szó, és Pufendorfnál nem emelte ki a tudós porosz udvarhoz fűződő kapcsolatait.¹⁴⁰

Burius Dániel határozottan okos tömörítéssel kivonatolta tehát Cramert, és tagadhatatlan az is, hogy a magyarországi írók listája logikusan követi a német szerzőtől átvett alapvetést. Mint minden kivonathoz, itt is felvetendő azonban az a kérdés, hogy mit hagyott ki, mit toldott bele az alig átfogalmazott eredeti szövegbe, nyomtalanul elveszett-e az, ami az excerptumba nem került bele, és az adott esetben mérlegelendő az a kérdés is, hogy ismerte-e eredetiben a francia szerzőt, akit Cramer elkeseredetten támadott.

A legutolsó kérdésre egyszerű a felelet: Buriusnál egyetlen szó nincsen, ami arra utalna, hogy Bouhours könyvét olvasta; a francia írónak tulajdonított minden szó Cramerra megy vissza, a magyar szerző valószínűleg nem is tudott franciául. Még inkább a világos fő dicséretére szolgál ezek után, hogy magyarországi irodalomtörténet-tervezetékhez használt francia forrásokat. Túllátott a Rajnán, ha művének koncepciója az innenső oldalról származik is.

Jóval bonyolultabb a kihagyások megítélése, mert a lényeg Buriusnál hibátlanul megtalálható. A feltűnő csak az, hogy a magyarországi szerző a leghalványabban sem céloz arra, hogy Cramer az iratban céltudatosan állást foglal a kor néhány fontos irodalmi kérdésében, köztük a régi és modern írók rangsorolása körüli vitában, kigúnyolja a „je ne scay quoy” gondolatát, és mikor az anagrammákról és akrosztichonokról beszél, az irodalmi ízlés változásának problémáját érinti. Lényegesen szélesebb a berlini író látóköre is. Burius Dániel egy francia jezsuita és egy német tudós vitájaként közvetíti a nemzeti érzületet megmozgató vitát, Cramer egész Európát vonultatja fel bizonyos franciák ellen, akiknek csak egyik, de legfőbb képviselője Bouhours atya. Szóvá érdemes tenni, hogy Cramer védekezés közben támad is. Felháborítja, hogy egy sorban látja népet az oroszokkal, és meglehetősen hagyományos, vallási képzetek uralmára (katolikus–szkizmatikus) és ezen át a latinság tiszteletére visszavezethető gesztussal kizárja őket

„quaerit ..., fieri possit, ut in hominem natione Germanum ingenii subtilitas, elegantia et venustas cadat nec ne? Respondet sine ulla dubitatione, illud per se ἀδύνατον esse, nec sine miraculo aut prodigio fieri posse, ut ingeniosus appareat Germanus aut Moscovita. Dicit, ingenii subtilitatem ... nullo modo convenire in homines septentrionales, propter crassam nimis corporis temperationem et robustum habitum.”

„Quaerit Jesuita: Fierine possit, ut in hominem natione Germanum ingenii subtilitas, elegantia litteraria et eruditio cadere possit? respondetque ἀδύνατον esse, nec sine miraculo aut prodigio fieri posse, ut ingeniosus Germanus adpareat. Et hoc de omnibus Septentrionalibus quibusdam Orientalibus etiam affirmat, propter crassam nimis corporis constitutionem, robustum et vastum habitum.”

¹⁴⁰ Cramer kiemeli III. Frigyes brandenburgi választó XIV. Lajoséhoz hasonlítható mecénási tevékenységét.

Európából.¹⁴¹ Burius vele ellentétben annyira csak saját dolgával foglalkozik, hogy bizonyítás közben eszébe sem jut mások felé vágásokat tenni. Szóvá teendő különbség végül, hogy Cramer az írók mellett festőket és zenészeket említ, Burius kizárólag literátorokról beszél.

Cramer Európa-képében mi, magyarok név szerint benne vagyunk, de – több szempontból különös módon – Burius Dániel meg sem említi e nehezen elhanyagolható körülményt. A Közép-Európában a XVII. század végén még javában virágzó latin irodalom kapcsán szól rólunk: megvan a lehetőségünk, hogy latin verseket írjunk, míg mi és más nemzetek anyanyelvünket ki nem műveljük. Szorosan ide tartozik már most, hogy Burius Dániel látszólag tudomást sem vesz Cramer német nyelvű irodalmat méltató sorairól, ügyet sem vet az irodalmi latin nyelvűség védelmére, de a forrásában található német szerzők közül csak latinul írókat emel át levelébe. Arra lehetne gondolni, hogy az anyanyelv irodalmi használatának kérdése s ezzel összefüggésben Cramer tétele a latinság és nemzeti nyelvű irodalom kapcsolatáról teljesen érzéketlenül hagyta, de nem így van. Hozza ugyanis Bencédi Székely István, a „kiváló historikus” nevét, fűz hozzá egy hanyagul fogalmazott, tárgyilag téves magyarázó mondatot, amely éppen – az egyébként korrekt fogalmazványban – zavarosságával készletet rá, hogy világosan megformált mondatig még alig eljutó fontos gondolatot keressünk benne.

Mindenekelőtt nem igaz, hogy Bencédi Székely elsőnek adta ki Magyarország történetét, igaz viszont az, hogy magyar nyelven írt róla elsőnek. Ez az értelmezés felel meg Burius Dániel forrásának, amely szerint a legrégebb magyar nyelvű könyv; ennek a körülménynek kiemelése mérhető össze Burius kortársa, Jessensky Dániel fejtegetésével, aki védelmébe vette a magyar nyelvet, és ezt a felfogást tükrözi Burius Cramer-kivonatában az az egyetlen, de nagyon lényeges betoldás, amely szerint nemcsak az „északi” népeket éri a barbárság vádja, hanem a „keletieket” is, ezeken pedig az adott összefüggésben egyedül a magyarok érthetők.

Úgy vélem, itt az a pont, ahol Burius Dániel túltett bátyja irodalomtörténet-írói tervén – már abban az esetben ti., ha Bél Mátyás híradásának megfelelően kizárólag vagy legalább főleg a hazai írók jó latinságát dokumentálta Weissbeckhez intézett levelében. Ha valóban ez a valóság, nem tett mást, mint hogy helyben hagyta Cramer ítéletét, hogy Németországtól keletre csak latin szerzők vannak, akikről beszélni érdemes, és a berlini jogász kétféle kultúrtörténeti képe közül az archaikusabbat fogadta el Magyarország számára. Nem így öccse, aki a sorok között világosan tudatja figyelmes olvasójával, hogy a latin mellett van egy magyar nyelvű irodalom is, melynek jól látja kezdetét, ha a folytatásra már nem utal is rövidke művében.

Ha a fenti adatok alapján és interpretációjuk folytatásaként Farkas Gyulával együtt arra gondolnánk, hogy Jessensky Dániel, Burius Dániel, majd pedig Czvittinger Dávid „teljesen tisztában van a magyar nemzetiség és a magyar nyelvű műveltség jelentőségével”, alaposan tévednénk. E mai fogalmak szerint kivétel nélkül nem-magyar polgárok

¹⁴¹ Fontos tudni, hogy a mi irányunkban elfogult Reimann Nagy Péter uralkodásától döntő fordulatot lát az orosz kultúréletben. (*Versuch*, I, 389.)

valóban szeretnék, ha magyar nyelvű irodalom lenne, és lenne pl. egy „magyar Opitz”: nem azért azonban, mintha bármi fogalmuk lett volna a XIX. századi „magyar nemzeti-ség” eszméjéről, hanem azért, mert világosan látták, hogy az általuk is elfogadott magyarországi uralkodó réteg és a magyar anyanyelvű lakosság irodalma nem jutott arra a fokra, hogy akár csak a némettel is összevethető legyen.

A nemzetien polgári (általános felfogás szerint Bessenyeivel kezdődő) anyanyelvű-ségi program mellett számolni kell tehát egy nemesi nyelvi programmal is, amelynek teljesen kidolgozatlan a története, de van: Czvittinger a maga nyelvművelésre szóló buz-dításában éppen rendien nemesi volta miatt „elegáns, férfias, méltóságos és hősi” a ma-gyar nyelv jelzői. Csupán a felsorolt nemesi attribútumok és a XVII–XVIII. század feu-dális viszonyai értethetik meg továbbá, hogy a kellő elvi fundamentumokat egyelőre nélkülöző magyar nyelvű irodalmiság sürgetői között jól elkülöníthető egy nem-magyar csoport, időben talán az erdélyi szász Töppelt Lőrincről (1667) a szlovák születésű Ribiny Jánosig (1751), amely újból és újból elővette a kérdést – mai ismereteink szerint meglehetősen eredménytelenül.

Az elmondottak nyomán nem túlzás talán kijelenteni, hogy Burius Dániel a néhány évvel később vastag opusszal jelentkező Czvittinger elől minden lényeges gondolatot elírt, s utána már nem kellett más, csak tudós szorgalom, hogy az alapelvek testet öltse-nek. Még ebben is részük volt azonban a Burius-testvéreknek. Czvittinger írja, hogy ifj. Burius Jánosnak 1696-ban magántanítványa volt, de szavaiból nem derül ki, hogy ő in-dította el a fiatalembert az irodalomtörténet-írói pályán. Maga Czvittinger írja azt is, hogy Dudith András boroszlói sírfeliratát akkor másolta le, mikor 1697-ben a városban időzött; de hogy kinek az ösztönzésére, megint csak homályban marad.¹⁴²

Ismertebb ifj. Burius János és Bél Mátyás kapcsolata, amit eddig teljesen a pietiz-mus vonatkozásában tárgyaltak. Azt hiszem, az elmondottak alapján tudománytörténeti hatásokról is lehet majd ezután bizonyos óvatossággal említést tenni. Teljesen világos azonban az irodalomtörténeti levelet tervező Burius Dániel és a magyar nyelv irodalom-történetét megírni készülő Bél Mátyás barátsága és együttműködése.

A Halléből hazatérő Bélnek első dolga egy tervezet kidolgozása volt, amelyben az eddig elhanyagolt magyar nyelv irodalomtörténetének kidolgozására tett javaslatot;¹⁴³ pontosan azért, amiért Jessensky Dániel vette védelmébe, és amiért minden jel szerint Burius Dániel érdeklődött iránta. Nem vették még észre, mert nem volt név, hogy az ifjabb Burius-testvér üdvözlő verset írt a tervezethez, amelyben szoros barátságukról beszél, s ez nem szólam: Bél Mátyás Besztercebányán 1713. július 30-i dátummal adta ki keze alól a kéziratot. Két nappal korábban, július 28-án Burius Dániel ugyancsak

¹⁴² *Specimen*, 94–95, 129–130.

¹⁴³ *Historiae linguae Hungaricae libros dvos ... edere parat*, Berolini, (1713), § 2: a latin, germán, szláv nyelvekről eleget írtak, „solam hucusque Hungaricam, nescio quo fato, deseruere sui. Profecto, diu est, dum istam mecum sive ignauiam, sive incuriam popularium ... dolere coepi, atque tacitis votis optare, vt esset aliquis, qui malo huic nostro, pro virili mederetur” – írja: mint-hogy senki nem akadt, ő fogott munkához.

Besztercebányán Berlinbe szóló útlevelet kapott.¹⁴⁴ Ha tudjuk, hogy Bél tervezete Berlinben jelent meg, nyilvánvaló, hogy Burius vitte azt magával.

A Béltől Rotaridesig vezető további szálak némelyikét érintettük már, mások ismeretebbek, mint hogy itt beszélni kelljen róluk. Számunkra ezúttal az a lényeges, hogy a Burius család két nemzedékének literátorai valóban „megalapították” a régi Magyarország irodalomtörténet-írását.

IX.

Ha a hazai historia litteraria kialakulásának processzusát összefoglalni, és egy megírandó, összehasonlító szempontokat sem elhanyagoló kultúrtörténet számára némileg általánosítani kívánjuk, mindenekelőtt egy értelmiséget kell az irodalomtörténet-írás megindulásához felvonnunk. A réteget nálunk laicizálódó egyházi értelmiségnek nevezhetjük, amely a polgári értelmiség funkcióját töltötte be, de polgári mivoltában még rendi gondolkodású volt, beidegzett tisztelettel viseltetett a nemesség iránt, távol állt minden „modern”, XVIII. század végi nacionalizmustól, és mély meggyőződéssel ragaszkodott a közösséghez, amelynek *Regnum Hungariae* a történeti neve. Kár, hogy a közösségi tudat XVII. századi állapotáról viszonylag keveset tudunk, de reméljük, hozzájárulhatunk mibenlétének tisztázásához azzal az észrevétellel, hogy az irodalomtörténet-írás megindulása szempontjából döntő fordulatot hozott benne a század vége, amikor a fentebb körvonalozott réteg legjobb képviselői és legtájékozottabb koponyái felfedezték, hogy a közösségnek nemcsak földje, társadalmi rendje, törvényei, egyházi és világi előjárói, hanem irodalma is van, amely mint közösségi tulajdon hasznos és szükséges, és emiatt gondviselésre és fejlesztésre érdemes.

Kívántatik továbbá az irodalomtörténet-írás megindulásához egy vélt vagy valódi támadás, lehetőleg a közelmúltból, a fenti példák szerint legalább egy negyedszázadon belül, amely előbb alkalmi, röpiratszerű tiltakozásra késztet, utóbb, a tudományos munka megszokott tempójának megfelelően vaskos, részletes művek megírására ösztönöz. A támadás és a védekezés szabályosnak vehető időbeli távolságából arra lehet következtetni, hogy a tudatbeli, s az ebben tükröződő társadalmi változást kell döntő tényezőnek tekinteni: ez teszi lehetővé a támadás érzékelését, és ezen mérhető le egyúttal a fogékonyság a közösség kulturális javai iránt. Az irodalomtörténet-írás létrejöttében fontos szerepet játszó támadás-motívum azt is magában foglalja, hogy a megtámadott irodalom „készlettel” rendelkezik ugyan, de ez kisebb, s az irodalom színvonala egészében elmaradottabb, fejletlenebb, mint a támadóé; a védekezésbe állandóan belekeveredik a támadó irodalmának utánzására, elérésére irányuló törekvés, valamint a gyengébb fél kisebbségi érzése, mely a saját teljesítmények túlbecsülésében, az alig összemérhető értékek

¹⁴⁴ Burius versében: „Beli arcta juncta mihi ... amicitia”. – Útlevele: Berlin, Ms. 39, f. 81.

különbségének elhallgatásában, s eközben valamilyen irodalmon kívüli szempont általi felnagyításában nyilvánul meg.

Az irodalomtörténet-írás létrejöttének negyedik tényezője az értelmiség mögött álló politikai uralkodó réteg, a közösségi tudat elsőszámú letéteményese, mely megérti, pártolja, előmozdítja az értelmiségiek erőfeszítését, és eközben régi közösségi tudatába új elemként építi be a közösség kultúrájának megbecsülését.

Azt hiszem, jó szolgálatot tenne az egyetemes művelődéstörténetnek az a kutató, aki az ismertetett séma alapján részletesen kidolgozná az irodalomtörténet-írások létrejöttének mechanizmusát. Úgy látszik ugyanis, hogy e korszakoként és közösségként ismétlődő folyamatban történetileg változik a közösséget összetartó tudattartalom, a támadó és a megtámadott, igen különbözőek lehetnek a vallott irodalmi elvek és a megszépítő ideológia, változhatnak az uralkodó osztály, de az említett tényezők összetalálkozása minden irodalomtörténet-írás létrejöttében kimutatható. A vizsgálatban különös figyelmet kellett fordítani az „elégedetlen újtó” lelki habitusára és az ideológia hatására, amely homályba borítja az irodalmi normákat, és olyan írókat és vélt értékeket csempész be az irodalomba, amelyeknek nagyon kevés vagy éppen semmi közük a literatúrához és a princípiumokhoz, amelyeket pedig igazolni hivatottak.

Teljesen a vázolt sémát látszik igazolni pl. Jeromos *De viris illustribus* c. műve, mellyel a keresztény Európa irodalomtörténet-írása megindult. Az író leginkább értelmiséginek tekinthető az egyházatyák között, mert semmiféle magas egyházi funkciót nem töltött be; művét a pogány Suetonius követve Nummius Aemilius Dexter kérésére írta, aki meg előkelő hivatalokat viselt, akkortájt éppen egy történeti mű megírásával foglalkozott. Támadói, Celsus (178–180 körül), Porphyrius (268 után) és Julianus császár korábban éltek, régen megcáfolták őket, de Jeromosnál változatlanul „veszett kutyák” a nevük; csak keresztény és igazhitű írókat akart felvenni, de szerepel a listájában zsidó (Philón, Josephus Flavius), pogány (Seneca) és eretnek is (Donatus, Asterius, Photinus). Jeromos „bizonyítani” akar: ő történetesen azt, hogy a keresztény írók felérnek a pogányokkal, és ezért nem fukarkodik a dicsérő jelzőkkel – néha még saját másutt megírt véleményét is megtagadva.¹⁴⁵ – Pontosan ezek a vonások mutathatók ki Johannes Trithemiusnál, aki 1495-ben egy egészen más természetű közösség, Germania íróinak katalógusát adta ki, és támadóit az olaszok között kereste.¹⁴⁶

Nem példák kellenének persze, hanem az európai irodalomtörténet-írás részletes és alapos feldolgozása. Míg ez meg nem történik, ismétlem, csak javasolni lehet (megtárgyalás céljából) a körvonalazott sémát, egyebekben azonban a magyar tájakon maradva

¹⁴⁵ HIERONYMUS, *De viris illustribus*. Accedit GENNADII *Catalogus virorum illustrium*, ex rec. Guilielmi HERDINGII, Lipsiae, 1879; Paul LEHMANN, *Erforschung des Mittelalters*, I, Stuttgart, 1959, 82–113; Martin SCHANZ, Carl HOSIUS, *Geschichte der römischen Literatur* (Handbuch der Altertumswissenschaft, VIII, 4), 447–451; Pierre LABRIOLLE, *Histoire de la littérature latine chrétienne*, éd. 2., Paris, 1924, 284–287; Uő., *La réaction païenne*, Paris, 1934; F. KLINGNER, *Römische Geisteswelt*, München, 1956.

¹⁴⁶ *Catalogus illustrium virorum Germaniam suis ingenijs et lucubrationibus ... exornantium*.

kell megállapítanunk, hogy a historia litterariát a régi Magyarország társadalmában és közösségi tudatában végbement változás hívta életre. Kezdeményezői és művelői laicizálódó egyházi értelmiségiek voltak, mert másfajta tudományos munkára képes csoport akkor még nem létezett. A támadók németek, akik ugyanakkor a maguk megkésetttség állapotában leledző irodalmát védték a fejlettebb franciával szemben. A társadalmi réteg végül, amelyre az új tudományok kezdeményezői támaszkodhattak, a nemesség volt. A régi Magyarország társadalmi és irodalmi viszonyainak kell megfelelnie annak a ténynek, hogy a literatúratörténetet nem-magyar születésűek kezdeményezték, a benne feldolgozott anyag vegyes nyelvű volt, de az első írók kivétel nélkül szükségét érezték, hogy legyen olyan magyar nyelvű irodalom, amit esetleg a némettel párhuzamba lehet állítani, és legyen végre „magyar Opitz”, vagyis magyar nyelvre alkalmazott irodalomtudomány. Az úttörők ízlése nálunk is, a németeknél is, fokozatosan közeledett egy bizonyos klasszicizmus felé, amit legalkalmasabban „deákos klasszicizmusnak” nevezhetünk. A literatúratörténet tudományának legfőbb képviselői mind ezt vallották magukénak.

Befejezésül egyetlen tanulság még: a régi irodalomtörténet-írók „bizonyítani” akartak, és e szándék néha még ma is felbukkan művelődéstörténeti tárgyú feldolgozásokban. Azt hiszem azonban, hogy ha történetileg ki lehet mutatni e szándék első megnyilvánulásait és a belőle következő torzításokat, le is lehet mondani róla. Mert igaz például az, hogy a historia litteraria Bacontól származó megfogalmazását 1663-ban nálunk is lenyomtatták, igaz azonban az is, hogy ebből literatúratörténet-írás nem lett; ha adatok hiányában valamiféle „lappangási időt” tételeznénk fel, elvégre meg lehetne tenni, vagy lehetne alkalmazni kellő kritika nélkül az előrehaladottabb külföld fejlettebb viszonyaiból kikövetkeztetett analógiákat, de ez már nem egzakt tudomány, hanem XVII–XVIII. századi elődeink megszépítő ideológiájának 200 év utáni hatása. Azt hiszem, túljutottunk a megkésetttségnek azon a fokán, amelyen erre még szükségünk volt, és ma már elég erősek vagyunk egykori viszonylagos elmaradottságunk világos felismerésére.

Függelék:

Burius Dániel bátyjához, ifj. Burius Jánoshoz intézendő
irodalomtörténeti levelének tervezete

P. S.

Propositum Reverendi Domini Fratris ratione schediasmatis de eruditis Hungaris, patriae nostrae et orbi erudito gratissimum, sufflaminabit conatus meos, quos in epistolam quandam intendebam conferre, eandem materiam prae se ferentem. Quoniam vero ejusdem labor, et stilum et operam limatiorem, addo judicium defoecatam et τᾶξι exactissimam continebit, herbam porrigo Reverendo Domino Fratri, et in quibus opel-

lam meam conferre possum, dignetur tantum demandare. Ne tamen lateat intentio mea, Reverendo Domino Fratri breviter eandem describam, qua via mihi placuisset incedere. Scripserat ante nonnullos annos per modum epistolae Johannes Fridericus Cramerus consiliarius aulicus regis Borussiae schediasma sub titulo: Vindiciae nominis Germanici contra quosdam obtrectatores Gallos. Ansam eidem dederat quidam inter presbyteros Gallos Jesuitas, nomine P. Bohours, negans Germanos esse bell'esprit seu illustria, peracria et limata ingenia. Quaerit Jesuita: Fierine possit, ut in hominem natione Germanum ingenii subtilitas, elegantia litteraria et eruditio cadere possit? respondetque sine ulla dubitatione ἄδυνατον esse, nec sine miraculo aut prodigio fieri posse, ut ingeniosus Germanus adpareat. Et hoc de omnibus septentrionalibus, quibusdam orientalibus etiam affirmat, propter crassam nimis corporis constitutionem, robustum et vastum habitum. Opposuit huic Gallo auctor viros clarissimos, Grotium, Heinsium, Vossium, Freinsheimium, Boeclerum, Gronovium, Graevium, Perizonium, Camerarium, Melancht[honem], Casselium, Chytraeum, Sturmium, Junium, Cureum, Baudium, Buchnerum, Erasmus, Eobanum Hessum, Georgium Sabinum, Petrum Lotichium, Francium, Brockhusium, Barleum, Spanhemium, Samuelem Puffendorhium. Ad analogiam istius epistolae ego quoque Vindicias nominis Hungarici contra quosdam obtrectatores exteraneos [!] destinaveram elaborare, in quibus 20 Hungaros eruditionis fama etiam apud externos clarissimos, malevolis istis censoribus exposuissem, quorum nomina hic adpono:

- Johannes Dudithius,
- Georgius Vernherus,
- Janus Pannonius,
- M. Johannes Thuroczius,
- 5 Johannes Sambucus,
- Johannes Jessenius,
- Johannes Delicasius,
- Stephanus Szegedinus,
- Petrus de Rewa,
- 10 Albertus Molnar,
- David Frölichius,
- Stephanus Szekelius insignis historicus, qui primum Chronicon Hungariae
Cracoviae edidit,
- Nicolaus Istvanfius,
- Abrahamus Backsaj,
- 15 Petrus Pazmannus,
- Leonhartus Stöckelius,
- Christophorus Lacnerus Soproniensis, Medicinae Doctor, qui Flori[legium]
Aegyptiacum erudite scripsit,
- Comes Franciscus de Nadasd auctor Mausolei,
- Johannes Horvath Liber Baro de Gradecz,
- 20 Johannes Nadany.

Praeter hos adsunt duae decades Transylvani eruditorum, et ad mini[m]um 50 Hungari eruditi, qui prioribus et laude et eruditionis fama non cedent, quos tamen alia vice exmissurus sum. Dolendum tamen, quod multa quae de viris istis congesseram, inter chartas meas apud Dominum avunculum Berolini lateant et remanserint. Vix enim credibile est, quos Hungaros eruditos ex Catalogis Bibliothecae Thuanae, Tellerianae, Heinsianae et Pandectis Brandenburgicis collegeram. Item ex Catalogo Bibliothecae Augusteae, quae Wolffenbytelini adservatur, ab Hermanno Conringio erudite conscripto, alias censore Hungarorum iniquo, qui cum Goldasto sinistre saepius de Hungaris iudicat. Interim affirmare possum, me Bibliothecam Draudianam et Epitomem Simleri jam per-
volvisse, et quos observavi in chartas me contulisse, quae penes Dominum Fratrem sunt. Interim quoniam inter lectionem cursoriam multa excidere possunt et praeteriri, iterum perlustrabo exmissos libros.

Est hoc *ἀυτογραφον* Danielis Buriï ad fratrem suum M. Johannem Burium Pastorem Germanicum Neosoliensem, postquam hac de re requisitus fuisset, datum. Ast exinde iudicare licet de praestantia epistolae M. Johannis Buriï ad Weisbeckium datae de eruditis Hungaris, cuius Belius in Praefatione Grammaticae Germanicae meminit, siquidem certo et ordinem et viros clarissimos et lectissima quaevis de iis ex magnis operibus conquisita continebat; vt adeo deceptus sit Rotarides, qui sinistre admodum de illa iudicat, ignorans, Burio tam praeclaram de eruditis Hungariae commentationis formam a fratre Daniele fuisse suppeditatam.

Auunculus, cuius in epistola meminit, est Christianus Rotarides, rector Gymnasii Berolinensis.

(Megjelent: ItK, 1971, 35–77.)

Egy magyarországi tudós külföldön (Czvittinger és a *Specimen*)

Már vagy 25 esztendeje foglalkozom a magyarországi irodalomtörténet-írás megindulásával és első művelőivel, s úgy érzem, főként az újabb és újabb megbízások és felkérések akadályozták, hogy kutatásom eredményeit összefoglaljam. Most azért vettem elő e régi témát, hogy jelezzem: még szeretnék visszatérni rá, és ha a körülmények engedik, vállalom a „historia litteraria” eme korai szakaszának részletes feldolgozását.

A témaválasztás másik szempontja jóval bonyolultabb ennél. Tudott dolog, csak részleteiben nem dolgozták még fel azt a történeti tény, hogy a magyarországi születésű szerzők közül azok váltak nemzetközileg ismertté, kiknek művei külföldön jelentek meg nyomtatásban. Ide tartoznak a reneszánsz korának nagyságai: pl. Janus Pannonius, Dudith András, Zsámboky János és Istvánffy Miklós, és ugyanide sorolhatók a reformáció olyan kiemelkedő alakjai, mint Szegedi Kis István és Fegyverneki Izsák, akiknek munkái az akkori körülmények között szülőföldjükön meg sem jelenhettek volna. Magyarázatul az szolgálhat, hogy a hazai kiadványok túlnyomórészt a lelkipásztorkodást és az iskolai oktatást szolgálták, és tekintetbe kell venni azt is, hogy Magyarországra jóformán csak importáltak könyveket, export gyakorlatilag alig létezett. Nyilvánvaló ebből, hogy ha valaki a belföldi irodalmat és a tudományos eredményeket külföldiek és itthoniak számára egyformán ismertetni akarta, könyvét külföldön kellett publikálnia. A kérdés az, hogy az egész tudományos pályája során külföldön dolgozó Czvittinger milyen személyes kvalitásokat, milyen hazai örökséget vitt magával, és milyen külföldi értelmiségi körök támogatták munkájának létrehozásában; eleve nyilvánvalónak látszik, hogy mindhárom tényező messzemenően befolyásolhatta munkásságát.

Czvittinger Dávidnak hazájában fellelhető életrajzi adatait máig legteljesebben id. Szinnyei József kerestette és állította össze, kinek vele azonos nevű, ma nyelvészként számon tartott fia könyvet írt a magyar irodalomtörténet-írás történetéről. – A Selmecbányán lakó Czvittinger család 1657-ben nemességet kapott; Dávid apja, János, tanácsbeli volt; egyik nővérét, Schmidegnét, Erzsébetnek hívták, a másik Reutter Mátyás felesége lett, akinek férjét 1708-ban bíróvá választották; 1705-ben az anya házába telepítették a katolikus plébániát.¹⁴⁷

¹⁴⁷ L. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, II, Bp., 1893, 556–559; Ifj. SZINNYEI József, *A magyar irodalomtörténetírás ismertetése*, Bp., 1877.

A tudós egy tübingeni bejegyzés szerint 1679-ben született.¹⁴⁸ mikor Németországba kiment, egyetemre még nem jelentkezhetett, mert a humaniórákat nem végezte el. Ezért ment – előadása szerint – 1696-ban a Berlinhez tartozó Neukölln (Colonia ad Spream) gimnáziumába, s nyilván azért éppen ide, mert az iskola konrektora Rotarides Keresztély volt, az egyháztörténet-író id. Burius János sógora, azaz abba a családba tartozott, amely németországi peregrinációjának kezdetén jelentős hatást tett a fiatal diákra. Kapcsolatba úgy kerülhetett velük, hogy szülei olyan külföldön állást viselő magyarországinál helyezték el, akinek itthoni rokonaival a selmezbányai Czvittingerek állandó kapcsolatot tarthattak, és így anyagilag könnyebben támogathatták gyermeküket. Az egyháztörténet-író id. Burius János ugyanis 1686-ban hazatért 1672 óta tartó németországi exiliumból, és újból elfoglalta a korponai papságot. Eme kapcsolatok játszottak szerepet abban is, hogy Czvittinger Dávid a híres boroszlói Elisabethanumba került.

Az ifj. Burius János ugyanis apja halála után (1688. december) újból külföldre ment, és Boroszló város magisztrátusának költségén Lipszében tanult. Halléban magiszteri fokozatot szerzett (1694), majd visszatért kinti pártfogóihoz; erre kötelezhatték ösztöndíjának feltételei, és másfél évig hazai állásra amúgy is várnia kellett. Erre az időre esik, hogy Czvittinger Berlinből Boroszlóba ment, az Elisabethanum tanulója és egy évig az ifj. Burius magántanítványa lett. Az életrajz adataival magyarázható, hogy a *Specimen* írója magyarországi tankönyvei közül már csak emlékezni tudott Ladiver Illés *Versus memoriales*ára, a legnagyobb elismeréssel említette viszont Martin Hankét, az Elisabethanum Szilézia történetével foglalkozó, neki igen kedves tanárát, s boroszlói tartózkodásának évében (1697) lemásolta Dudith András epitáfiumát, amely bekerült a *Specimen*be, és meglehet, hogy az irodalomtörténet-írással foglalkozó instruktora hatására cselekedett.¹⁴⁹ Feltétlenül Burius hatásának látszik végül, hogy id. Burius János egyháztörténetének előszavában pontosan az a Révay Pétertől származó idézet áll, amelyet Czvittinger is felvett a *Specimen*be; és azonos szerkezetű a közvetlen folytatás is, csak a magyarokról elhangzó rossz és jó vélemények szerzőit (Hermann Conring ill. Behamb János Ferdinánd) Czvittinger újabbakkal cserélte fel (Jakob Friedrich Reimann ill. Ferdinand Neuburg).

A magyarországi diák valószínűleg 1698-ig tanulta a humaniórákat, mert az altdorfi egyetemre csak ebben az évben, november 2-án iratkozott be; 1700. december 10-én már a tübingeni egyetem hallgatója. 1701 áprilisában valószínűleg megkapta az ottani

¹⁴⁸ Dr. Martin Brecht 1968. december 23-án kelt levele szerint (Evangelisches Stift, Tübingen).

¹⁴⁹ CZVITTINGER Dávid, *Specimen Hungariae literatae*, Francofvrti–Lipsiae, 1711, 94–96. Megjegyzem, hogy ha Czvittinger csakugyan 1696-ban ment Boroszlóba, mint maga állítja, aligha lehetett egy teljes évig ifj. Burius János tanítványa, mert ez 1696 első felében hazatért Besztercebányára (ItK, 1971, 49 [lásd a jelen kötetben: 51]). Czvittinger azt írja különben, hogy nem Burius, hanem Martin Hanke kedvéért ment Neuköllnből Boroszlóba. Hankéről: *Specimen*, 95. és 168, ahol idézi egyik művét. – *Specimen*, 222 (Ladiver); 130 (Dudith sírfelirata). – L. BURIUS János, *Micae historico-chronologicae Evangelico-Pannonicae*, ed. Paulus LICHNER, Posonii, 1864, VIII; a Burius család és Rotarides Keresztély: *uo.*, 125–126, 180.

Michael Tiffern-alapítvány ötéves ösztöndíját, s az egyetemen ennek megfelelően fordul elő 1706-ban a neve. Az alapítvány szabályzata szerint két évig filozófiát, háromig teológiát kellett tanulnia; disputációja azonban nem ismeretes, fokozatot nem szerzett. 1706-ban hátat is fordított a városnak, 350 forintnyi adósságot hagyva maga mögött, amelyet akkor már megözvegyült anyjának kellett kifizetnie.¹⁵⁰

Hogy a tudományokkal foglalkozott-e, nemigen lehet tudni; hogy barátokat szerzett, egészen biztos. A magyarok közül egyedül ifj. Ács Mihály ismeretes közülük, aki (egy tübingeni bejegyzés szerint) 1677-ben született, 1701-ben iratkozott be, egy év múlva tért vissza Strasbourgba, ahol már 1700-ban disputált, és ahol kiadta apja egyik művét (*Boldog halál szekere*, 1702). Czvittinger szívesen emlékezett vissza barátságukra: tudott róla, hogy Wittenbergben kezdte tanulmányait, tudta, hogy hazatérése után győri rektor, majd Rákóczi hadseregében táborig pap lett, és fényes pályát kívánt neki. Czvittingertől származik különben az a meglepő történet, amelyet 1705-ben Strasbourgban, majd egy fogságba esett kapitánytól Reitlingenben hallott: a franciák újranyomtatták a *Boldog halál szekere*t, és mikor előrenyomultak, a katonáknak példányokat osztottak szét, hogy majd Magyarországra érve a lakosság körében terjesszék. (Mint ismeretes, a höchstädti csatában a franciák súlyos vereséget szenvedtek.)¹⁵¹

Nem lehet tudni, mi készítette Czvittingert, hogy Altdorfba menjen, de ha Tübingenbe ösztöndíj szerzésének vágya vezethette, ide legfőképpen az irányíthatta, ami számos magyart, amikor külföldi egyetemet keresett: olyan hely volt kívánatos, ahol a profeszszorok között magyarországi származású akadt, akinek támogatására számítani lehetett. Altdorfban Moller Dániel Vilmos volt e tanár, és Czvittinger nem is csalódott benne.

Nevét inkább Daniel Wilhelm Mollernak kellene mondani, mert Pozsonyban született ugyan, de német szülőktől; apja vándorolt be a magyarországi városba, és mikor a család éppen alkalmazkodni kezdett a hazai viszonyokhoz, a fiúnak már menekülnie kellett. Több életrajza között Czvittingeré a legmegbízhatóbb, mert Moller jóváhagyásával készült, és csak a hiányzó adatokat kell más forrásokból kiegészíteni.

Az apa, Ottó, egy Lüneburg környéki helységről származott; foglalkozása aranyműves, és úgy látszik, gazdag ember volt; anyja, Rebekka Perghamer (Berghammer, Pirckhammer), Linzből származott. Mikor Moller szülővárosában pestisjárvány dühögött, szülei több mint egy évre, talán kettőre Trencsénbe küldték szlovákul tanulni; a magyarral Nagymegyeren ismerkedett meg. Egyetemi tanulmányokra 1660-ban együtt indult honfitársával, Rayger Károllyal, aki osztrák emigráns fia volt. Rövid lipcsei tartózkodás után Wittenbergben iratkozott be (1661. május 6.). 1662–63-ban egy beszéd-

¹⁵⁰ *Die Matrikel der Universität Altdorf*, hrsg. Elias VON STEINMEYER, Würzburg, 1912, repr. 1980, I, nr. 14 253 (460) és II, 647, ahol Czvittinger adósságairól a legrészletesebb információ olvasható. (Még 1727-ben is levelezett a több mint 1000 forintnyi összeg ügyében.) – Dr. Martin Brecht idézett levele valamint a tübingeni egyetemi levéltár közlése 1968. október 11-én.

¹⁵¹ Dr. Martin Brecht idézett levele; ifj. Ács Mihály strasbourgi disszertációja: RMK III, 4191; a *Boldog halál szekere*: RMK I, 1662. – *Specimen*, 13–15. A franciáknak tulajdonított kiadás azonos lehet az ismerttel.

del és több filozófiai disputációval lépett fel, a teológiából mások mellett Johann Andreas Quenstedtet hallgatta, aki az „Extra Hungariam non est vita” szállóige történetében játszott szerepet; érdeklődött a jog és az orvostudomány iránt, és melleleg olaszul tanult. Wittenbergi éve alatt egy szász követséggel egy hónapra Koppenhágába kirándult, később Hollandiába és Angliába utazott, majd nagy körutazást tett Németországban, Lengyelországban és a Baltikumban. Később a strasbourggi egyetemen előadásokat hallgatott, tanított és franciául tanult, egy lyoni francia gyógyszerésztől megismerte az alkímiát. Strasbourgból kiindulva beutazta Franciaországot, 1667-ben megnézte IX. Kelemen pápa koronázását, előadása szerint közelebbi kapcsolatba került a jezsuita Athanasius Kircherrel, majd franciák és lengyelek társaságában bejárta Itáliát, és 1668-ban hazatért Pozsonyba.¹⁵²

Róla elmondható, hogy gazdag nemeshez vagy patríciushoz illő peregrináció után jött vissza Magyarországra. A pozsonyi evangélikus iskola szubrektori állásához úgy jutott, hogy az igazgató, a boroszlói Elias Thomae visszatért hazájába. A gimnázium 1669 októberében búcsúzott tőle, s ezután lépett elő a korábbi konrektor, Johann Büringer rektorra, a szubrektor Christian Pihringer konrektorra, s így kapta meg Moller a harmadik tanári, vagyis a szubrektori állást. A távozó iskolaigazgatót még Moller barátai között sorolta fel Czvittinger, de a fiatal ember a megbecsültetés és a jó személyes kapcsolatok ellenére sem tudott Pozsonyban megmaradni. 1671-ben utazgatott (Érsekújvár, Győr, Komárom, Körmöc-, Selmec- és Besztercebánya), majd a nagy protestánsüldözés következett, amikor hat hónap alatt négyszer volt bécsi diplomáciai küldetésben. A helyzet rosszabbodtával aztán búcsú nélkül távozott a Habsburg fővárosból. Morva- és Csehországon át Nürnbergbe ment, és alkalmazást kért a szenátustól. Így lett 1674-ben az altdorfi egyetem bölcsészeti karán a történelem és a metafizika tanára. Állását haláláig töltötte be (1712. február 25.). Kétszer nősült: 1685-ben egy nürnbergi polgár egyetlen leányát, Anna Sybilla Braunt vette feleségül, majd ennek halála után Johann Christoph Wagenseil altdorfi jogászprofesszor lányát, a nála 27 évvel fiatalabb Helena Sybillát vette el (1692), aki az akkori Németországban a tudós nők között kapott előkelő helyet.¹⁵³

Úgy látszik, Moller második házasságával épült be teljesen az egyetem és Nürnberg művelt, szenátori rangú rétegébe. Megszerezte a comes palatinusi címet, tagja lett a Lipót által alapított Academia Naturae Curiosorumnak, a Collegium Historiae Imperiinek,

¹⁵² Czvittinger Moller-életrajza Moller jóváhagyásával („sua ipsius venia”) készült (*Specimen*, 257–275). Jó még Georg Andreas WILL bibliográfiája (*Nürnbergisches Gelehrten-Lexicon*, Nürnberg–Altdorf, 1755–1758, II, 640–649), aki Mollernél doktorált (RMK III, 4712), és tudta pl., hogy mestere Nagymegyeren tanult magyarul. Utolsó életrajzát tudtom szerint Heinrich KUNSTMANN írta (*Die Nürnberger Universität Altdorf und Böhmen*, Köln–Graz, 1963, 176–181). Életrajzom a három forrás kombinációjával készült.

¹⁵³ Elias Thomae búcsúztatása: RMK II, 1209 (propemptikon, melyet Büringer [Bühringer] János, a későbbi rektor írt), RMK II, 1212; az átalakult tanári kar üdvözlése: RMK II, 1208, 1211, 1213, 1219. A távozó igazgatót Czvittinger később Moller barátai közé sorolta: *Specimen*, 268. – Wagenseilről WILL idézett lexikonában: IV, 144–155; leányáról *uo.*, II, 649–651.

és feleségével együtt a padovai Societas Recuperatorumnak. Mint tudóst sokoldalú polihisztorként lehet jellemezni, akinek munkásságára igen találó Czvittinger kifejezése, a „polymathica eruditio”. Nürnbergi biográfusa megjegyezte róla, hogy egészen különös témákról tartott előadásokat, és példaként hozta a magyar, lengyel és orosz (moszkovita) metafizika címűt; annyira ment, hogy Spener levélben kifogásolta szélsőséges disszertáció-témáit. Fontosabb számunkra, hogy kapcsolatban állt Vincentius Placciuszal, a híres hamburgi bibliográfussal; még inkább, hogy számos disputációt írt literatúratörténeti kérdésekről (nyomdászat, könyvtár, német származású filológus orvosok), amire talán azért is vállalkozott vagy vállalkozhatott, mert apósától előörökölte az egyetemi könyvtár vezetését. Utóda, Johann David Koeler aztán új kiadásban jelentette meg egyik 1704-i munkáját a „Kunst- und Naturalienkammer”-ekről, amelyben a magyarországiak között megemlíttette a Rákóczi család és Weber János eperjesi orvos gyűjteményét. Disputációt írt Bonfiniről, amelyet aztán Czvittinger nem restellt szó szerint felhasználni. A *Specimen* szerzője ismerte a *De notitia autorum* c. kollégiumának kéziratát is.¹⁵⁴

Moller nem szakadt el magyarországi ismerőseitől és rokonaitól, s ha már munkája során elébe akadtak, nem kerülte el a magyarországi és erdélyi vonatkozású témákat. Soha nem hallgatta el a hazai protestánsüldözéssel kapcsolatos *Preßburger Kirchen- und Schul-Verlust* c. munkáját, amely tőle származó adat szerint nem két, hanem három kiadásban jelent meg (1673, 1678, 1684). Szerzőségét levélben tudatta barátjával, Vincentius Placciuszal, hogy ő aztán anonim- és pseudonym-lexikonában, a levelét szó szerint idézve leplezte le a Reinmundus Rimandus álnevet.¹⁵⁵ A magyarországi hallgatók közül természetes módon pártfogolta orvos-unokaöccsét, Moller Károly Ottót, aki négy évig nála lakott, majd Besztercebányára költözött, idővel Rákóczi Ferenc táborigorvosa lett, utóbb pedig Bél Mátyás köréhez tartozott.¹⁵⁶

A professzor híven tartotta kapcsolatait a Rayger családdal: ennek első magyarországi öse, Vilmos, nyilván az ellenreformáció elől menekülve vándorolt Bécsből Pozsonyba (1636), Károly már az akkori Magyarországon született (1641). Így indulhattak együtt Mollerral Wittenbergbe, de pályájuk hamarosan elvált. Rayger Károly a gazdag

¹⁵⁴ *Specimen*, 275. WILL, *i. m.*, II, 643–644. Placciuszt Czvittinger Moller barátai közé sorolta (*Specimen*, 268). Az 1704-i disszertáció: RMK III, 4441; az új kiadás: *Sylloge aliquot scriptorum de bene ordinanda et ornanda bibliotheca studio et opera Io. Davidis KOELERI*, Francofurti, 1728. A magyar vonatkozású adatok: 232–233. – Moller Bonfini-disputációja: RMK III, 4075; Czvittingernél: *Specimen*, 80–90. Az idézett előadás: *Collegium de notitia autorum* (*Specimen*, 192).

¹⁵⁵ A *Preßburger Kirchen- und Schul-Verlust* kiadásai: 1673 (RMK III, 2640), 1678 (RMK III, 2961); Vincentius PLACCIUS (*Theatrum anonymorum et pseudonymorum*, Hamburgi, 1708, 535, Nr. 2302). Moller 1690-ben kelt, hozzá intézett levelét idézve említ egy frankfurti 1684-i kiadást. Czvittinger Placciusra hivatkozva állítja Mollert szerzőnek (264), de a *Specimen* függeléként kiadott *Bibliothecában* (42) az álnév alatt hozza. Más vélemény a könyv szerzőjének kilétéről Karl-Heinz JÜGELTNÉL (*Hungarica: Auswahl-Katalog der Universitätsbibliothek Jena*, Weimar, 1961, 114). Czvittinger nem minden tételt vett át Placciusától, de az RMK III-ban sem található meg mindegyik.

¹⁵⁶ *Specimen*, 256–257.

orvosnövendékek útját járta: Leidenben, Párizsban, Montpellierben és Strasbourgban tanult, és ő is olasz körút után tért haza; idővel császári orvos, Magyarország főorvosa, az Academia Naturae Curiosorum tagja lett, aki bámulatos szorgalommal írta cikkeit a társaság folyóiratába. Legjelentősebb kultúrtörténeti tette egy Majna-Frankfurtban 1691-ben megjelent könyv, amelyet Spindler Pál, Ruland Márton és saját obszervációból állított össze. A kötet célja az előszó szerint (1689) annak bemutatása volt, hogy mit tettek és tesznek Magyarországon az orvostudományban: leírások akár a két Indiából is kerülhetnek hozzánk, csak éppen Magyarországról van nagyon kevés, s hírünk a világban nem más, mint hogy Hungaria a bevándorlók (advena) temetője, ami egyáltalán nem igaz. A kötet szemlélatomást a *Specimen* természettudományi előfutára – csak meglepő módon éppen Czvittinger nem említette meg munkájában.¹⁵⁷

A családi és személyes kapcsolatok persze ennek a könyvnek a létrejötténél sem hanyagolhatóak. Rayger anyai ágon rokona volt Spindlernek, Ruland megfigyelései unokájától jutottak hozzá.¹⁵⁸ Az apák fiatalkori kapcsolatát ismerve korántsem meglepő tehát, hogy az ifjabb Rayger Károly Altdorfba, apja régi barátjához ment tanulni, és nem is csalódott: Moller verset írt egy disputációjához (1695), a fiatalember 1698-ban ott is doktorált.¹⁵⁹

A neves pozsonyi családok közül a Weißbeck famíliát kell még említeni, mint amelynek tagjaival Moller kapcsolatot tartott, és mint amelynek tagjai valamiképpen kapcsolatban álltak Czvittinger vállalkozásával is. A család első tagja, Weißbeck János 1648-ban, 10 éves korában került Magyarországra; nyilván az ausztriai protestánsüldözés elől menekülve, megközelítőleg egy időben a Raygerekkel és a Mollerokkal. Pozsonyszentgyörgyön telepedett meg; 1659-ben másfél évre Wittenbergbe ment, majd házitanító lett, azután az akkor Vas megyei Királyfalván, végül Pozsonyban (1683) lett lelkész; neve az evangélikus egyháztörténetben Spinola uniós törekvéseivel kapcsolatban kerül szóba. Arról nevezetes még, hogy id. Rayger Károly könyvének egyik (B) változatát neki ajánlotta a majna-frankfurti kiadó. Királyfalván született János Ferdinánd nevű fia, aki Altdorfban is tanult; 1693-ban nemescsói, majd modori pap lett, három gyermek atyja. Altdorfí disszertációját (1689) apjának, mellette Mollernak, valamint

¹⁵⁷ Rayger Károly és Moller Pozsonyból eredeztethető kapcsolatához: RMK III, 2151. (Üdvözlő versek; a disszertáns Pihringer Keresztély, aki Moller subrektorsága alatt konrektor volt Pozsonyban.) – RAYGER könyve: RMK III, 3684 (Spindler neve alatt, leírása hiányos). A kiadó, a franciás nevű Philippus Fieretus Bécsben is nyomtatott (Josef BENZIG, *Die Buchdrucker des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Wiesbaden, ²1982).

¹⁵⁸ Spindler Pálnak és mellette Zillinger György Gottfriednak a pozsonyi Knogler János Kristóf orvostanhallgató ajánlotta disszertációját (Strasbourg, 1653, RMK III, 1846), maga Moller 1662-ben mások mellett egy bizonyos Spindler Kristófnak dedikálta wittenbergi disputációját (RMK III, 2172), és Moller tanulóútára, Pihringer Keresztély (RMK III, 2151) ugyancsak befoglalta nevét egy dedikációba (RMK III, 2228). – Spindler Pál Nürnbergben halt meg (SZINNYEI, XII, 1357. BÉL Mátyás, *Notitia*, I, 667).

¹⁵⁹ RMK III, 3926, 4077; *Specimen*, 313.

Magnus György Frigyes pozsonyi származású augsburgi rektornak és könyvtárosnak, Apelles Pálnak és Lang János Kristóf pozsonyi tanárnak ajánlotta.

Ez a család ugyancsak beletartozott az osztrák emigránsok csoportjába, amely mellesleg az altdorfi egyetem hazai körét alkotta. A pozsonyi születésű Magnus mint külföldön élő magyarországi bekerült a *Specimenbe*,¹⁶⁰ érdekes, hogy Apelles és Lang már nem: az előbbinek közben azért dedikált a fiatal Weißbeck, mert verset kapott tőle doktorátusára, és mások mellett neki és apjának szól egy anagramma-gyűjteménye; az utóbbi tanára volt Pozsonyban. A *Specimenben* nem kapott helyet egyetlen Weißbeck sem, noha közülük kettő végtére bejuthatott volna; különösen akkor, ha Czvittinger tud róla, hogy az ifjabb Burius János irodalomtörténeti levelének címzettje nem más, mint a második fiú, Johann Erich (Ehrenreich), aki pozsonyi konrektorként kezdte pályáját, és halberstadti generális szuperintendensként végezte. Neve a magyar irodalomtudomány történetében azzal vált híressé, hogy Rotarides Mihályt (állítólag) barátságtalanul fogadta, és az ifj. Burius János iratát sem mutatta meg neki.¹⁶¹

Moller tudományos tevékenységének és magyarországi kapcsolatainak adatai alapján arra lehet gondolni, hogy az altdorfi professzortól és itthoni ismerőseitől egyáltalán nem esett messze egy megírandó magyarországi írói lexikon gondolata: elvégre ebben a körben jött létre az első gyűjteményes kötet, amelynek szerzője az ország orvosi és természettudományos felfedezését kívánja szolgálni s ebben a hazai tudósok érdemét kiemelni, a Weißbeck család pedig kapcsolatban állt azzal a Buriusszal, akitől Czvittinger alighanem művének ötletét, anyaggyűjtéséhez az első impulzust kapta. Az a gyanúm azonban, hogy Moller és Czvittinger egymásra találásában az említettekén kívül egy egészen más tényező, az alkímia is szerepet játszott. Czvittinger az egyetlen biográfus ugyanis, aki megírta Mollerről, hogy fiatal korában egy francia patikus bevezette eme gondolatvilágba, s ugyanennek hódolt Johann Conrad Creiling tübingeni professzor is: az egyetlen az ottaniak közül, aki üdvözlő verset írt egykori diákjának műve, a *Specimen* elé.

Creiling (1673–1752) Baselban és Párizsban tanult matematikát, és harminc éves sem volt, amikor megkapta tübingeni katedráját. Egyetemének történetírója azt írta róla, hogy századának legnagyobb matematikusa lehetett volna, ha idejének és energiájának nagy részét nem a kémiának, mármint az alkímiának áldozza. Nem tartom kizárhatónak, hogy Creiling mint alkímista közvetített Moller és Czvittinger között, s ugyancsak a közös érdeklődés indította a *Specimen* elején álló üdvözlő vers megírására.¹⁶² Figyelemreméltóak az anyagi viszonyok is. Czvittinger Tübingenből adósságot hátrahagyva távozott, s ezt az összeget, mint említettem, az író anyja fizette ki (a magyarországi

¹⁶⁰ Johann Samuel KLEIN, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger*, I, Leipzig–Ofen, 1789, 426–449. WEISSBECK János Ferdinánd disszertációja: RMK III, 3546, az elnök Magnus Daniel Omeis volt; APELLES művei: RMK III, 3513. és 3551. MAGNUS György Frigyes Czvittingernél említett művei: RMK III, 2723, 3608 (*Specimen*, 229).

¹⁶¹ ItK, 1971, 56–58 [lásd a jelen kötetben: 61–63].

¹⁶² August Friedrich BÖK, *Geschichte der ... Eberhard-Carls-Universität zu Tübingen im Grundrisse*, Tübingen, 1774, 173–175.

Ostrolucky Pálnak). Az sem látszik kizártnak, hogy Altdorfban az alkimista Moller tartotta el Czvittingert, aki rendszeresen itt biztosan nem foglalkozott egyetemi tanulmányokkal. Az a helyzet ugyanis, hogy az akkor már 30 körül járó magyarországi fiatalember Moller halála (1712. február 15.) után az adósok börtönébe került, s innen elszökve tért vissza hazájába. A helyzet világos: Moller felesége férjének halála után nem támogatta tovább a magyarországi pártfogoltat, a gyermektelen asszony inkább egyik nőrokonát vette házába. Az utóbbit rögzítette legalábbis az a Christian Gottlieb Schwarz, aki 1711-ben még az utolsó előtti helyen írt a *Specimen*be epigrammát, de 1735-ben már az egyetem rektoraként búcsúztatta az özvegyet. Az adósok börtönét aztán az a Johann Jakob Baier írta le, aki első helyen köszöntötte költeménnyel a *Specimen* szerzőjét.¹⁶³

Az alkimista kapcsolat persze nem teheti kizártná, hogy az Altdorfba érkező Czvittinger az ifj. Burius Jánostól nyert intenciókkal érkezett áldozatkész pártfogójához, aki pontosan értette a feladatot, s mind ő maga, mind baráti köre támogatta is a fiatalembert. Eme kör számbavétele az elérhető forrásanyag hézagosa miatt teljes nem lehet ugyan, de mégis megkísérelhető, ha a *Specimen* üdvözlő verseinek szerzőit vesszük számba, kik közül kettő, Creiling és Christian Gottlieb Schwarz már amúgy is szóba került.

Johann Jakob Baier (1677–1735), az első epigramma szerzője, mindössze két évvel volt idősebb Czvittingernél. Apja a teológia professzora volt Jénában, majd Halléban. A fiú 1704-ben kapott orvosi katedrát Altdorfban, és az egyetem rektoraként ugyanaz a Christian Gottlieb Schwarz temettette, aki Moller özvegyét. Megjegyezte róla, hogy privátim Descartes-tal foglalkozott, akiről különben Moller is írt élete vége felé egyetemi disputációt. Művei közül Czvittinger azt vehette mintának, hogy írt a német orvosok érdemeiről (1704), később pedig összeállította az altdorfi orvosprofesszorok életrajzát. Innen érthető, hogy a magyarországi hallgató eljárt előadásaira, és tőle kapta meg Jordán Tamás *De aquis medicatis* c. kéziratos munkájának másolatát.¹⁶⁴ Testvére, Johann Wilhelm Baier (1675–1729), a negyedik üdvözlő vers írója, 1704-ben matematika- és fizikaprofesszorként került Altdorfba, de 1709-ben a teológiai fakultásra ment át. Ebben az évben jelent meg egy programértekezése a historia litterariáról, Czvittinger azonban nem ezt idézte, hanem a monumentum Ancyránról szóló disszertációját, természetesen a Verancsics Antalról szóló *Specimen*-cikkből, amelynek ez az értekezés az egyetlen forrása. A teológus Baier életét különben az a Gustav Georg Zeltner írta meg, aki a *Specimen* harmadik üdvözlő versét.¹⁶⁵

¹⁶³ *Rector Vniversitatis ... Christianus Gotlib Schvvarzivs ... ad pUBLICVM dedvctionis fvnebris officivm ... Helenae Sibyllae ... natalibvs Vvagenseiliae ... vidvae ... Danielis Gvilielmi Mollerii ... cives academicos invitat*, (Altdorfii, 1735). A város leírása és képe: Johann Jakob BAIER, *Wahrhafte und Gründliche Beschreibung der ... Universitäts-Stadt Altdorf*, Altdorf, 1714.

¹⁶⁴ WILL, *i. m.*, I, 57–62. – *Rector Vniversitatis ... Christianus Gotlib Schvvarzivs ... ad solennia exeqviarum ... Iohanni Iacobo Baiero ... cives academicos ... invitat*, Altdorfii, (1735). MOLLER Descartes-ról: RMK III, 4712. *Specimen*, 188.

¹⁶⁵ Gustavus Georgius ZELTNER, *Vitae theologorum Altorphinorum, Norimbergae et Altorphii*, 1722, 500–507. *Rector Vniversitatis ... Iohannes Baltasar Bernholdvs ... ad fvns ...*

A második epigramma írója, Christoph Sonntag ortodox teológus, aki a kar professor primariusaként került versével a második helyre. Vele csapott össze kollégája, Johann Michael Lang (1664–1731): ő viszont Moller alatt szerezte meg a filozófia magiszteri fokozatát, teológiából Jénában a két Baier testvér hallgatója volt (1688), Halléban licenciátus és doktor, 1697-ben altdorfi professzor lett. 1703-ban került összeütközésbe a hivatalos egyházzal, és a nürnbergi tanács gyakorlatilag elbocsátotta. Az ő testvére volt Jakob Ambrosius Lang, aki Altdorfban szerzett orvosi diplomával Selmec- és Besztercebányára ment praktizálni. 1695-ben nemességet szerzett, utóbb II. Rákóczi Ferenc udvari orvosa lett.¹⁶⁶

Lang és Sonntag afférja alighanem hosszú ideig szóbeszéd tárgya lett Altdorfban, és már csak azért is óvatosságra intett vallási ügyekben, mert Sonntag a haláláig helyén maradt: nyilvánvalóan hatott tehát azokra a nézetekre, amelyek Czvittinger könyvéből kifejezhetőek. Meg kell azonban mondani, hogy Moller pietista szimpatizáns volt: Czvittinger megírta pártfogójáról, hogy még egyetemi tanulmányai során megismerkedett Philipp Jakob Spenerrel, Moller pedig egyik művében azt jegyezte fel, hogy 1668 januárjában Pozsonyból írt neki, választ is kapott tőle.¹⁶⁷

Czvittingert magát vallási ügyekben az óvatos tolerancia jellemezte. Az igaz, hogy hitbeli különbség nélkül vette fel az írókat, hosszan méltatta Báthory Istvánt, aki Kolozsvárra telepítette a jezsuitákat, és ugyanakkor megvédte ellenük az evangélikusokat, de a lutheránuson kívül kritizálta is az egyes egyházakat, elsősorban a szentháromságtagadókat. Örült, hogy az egyiknek műve csak kéziratban maradt, keményen elítélte az antitrinitáriussá vált Dávid Ferencet, megdicsérte Régeni Mihályt, aki Drezdában az igaz (ortodox) hitre tért, szociniánus voltát kétségbe vonva próbálta mentegetni Dudith Andrást, és persze kemény szavakkal ítélte el az ellenreformációt. Ugyanakkor óvatosan nyilatkozott a katolikus–protestáns egyesítő törekvésekről, és egy Moller apósához, Johann Christoph Wagenseilhez intézett levélre támaszkodva fejtette ki kételyét.¹⁶⁸

Iohannis Gvilielmi Baieri ... prosequendum cives academicos invitata, (Altdorfii, 1729). *Specimen*, 398–399.

¹⁶⁶ ZELTNER, *i. m.*, 448–467; WILL, *i. m.*, III, 394–405, 405–406, 718–729 (Sonntag). – WILL, *i. m.*, II, 394–405 (J. M. Lang). Mollernál a magiszteri fokozatot 1687-ben szerezte meg (RMK III, 3425). WESZPRÉMI István, *Svevincta medicorum Hvmgariae et Transilvaniae biographia: Centuria prima*, Lipsiae, 1774, 90–91. A harmadik Lang-testvér katonai építéssel foglalkozott, a zalánkeméni csatában (1693) esett el (WILL, *i. m.*, II, 406).

¹⁶⁷ *Specimen*, 261; WILL hallgat róla. A Spener-levélváltás: *Programma, in forma dissertationis, de praeparatione abiturientium in Italiam*, Altdorfii, 1679, 15–16 (RMK III, 2963, az ajánlás címzettje Placcius. A könyvvel kapcsolatos vita: RMK III, 2164). Mikor végleg elhagyta hazáját, Majna-Frankfurtban felkereste Spenerert (*Specimen*, 261), kinek neve különben a Pater Pálról szóló *Specimen*-cikkből fordul még elő (297). A neki ajánlott könyv nem azonos az RMK III-ban leírttal (3349).

¹⁶⁸ *Specimen*, 33–37 (Báthory István); 25, 112–113, 309, 315 (antitrinitáriusok); 129 (Dudith); 32, 261 (ellenreformáció); 317–320 (vallássegysítés).

A vallási ügyek mellett Czvittinger a magyar politikával is altdorfi környezetének gondolkodása szerint foglalkozott. II. Rákóczi Ferenc nevét egyszer írta le, de – figyelmet elterelő módon és összefüggésben – annak bemutatására szánta, hogy a magyarok a keresztnévet a vezetéknev után teszik. A példák sora a következő: Bethlen Gábor, Apafi Mihály, Rákóczi Ferenc. Ismert persze külföldi röpiratot, ismerte Okolicsányi Pál névtelenül kiadott *Historia diplomaticáját* (1711); biztos továbbá, hogy környezetével együtt békét kívánt szülőföldjének.¹⁶⁹ Ez derül ki a *Specimen* Hont vármegyéhez intézett ajánlásából és a teológus Zeltner üdvözlő verséből, békepártinak látszik az alkimista Creiling, s az előszóban a háborúktól tépett Magyarországról beszélt Czvittinger is. Hungaria képét az altdorfi körben még az Attilától eredeztetett nemesi harciasság határozta meg, amelyről Moller is megemlékezett, amikor értekezést írt a beszercebányai rovaesőről, és ehhez a háborús képhez járult nála, morális és kulturális értékekre célozva, de minden politikai él nélkül, a lustaság, a tehetetlenség és más tulajdonságok felsorolása. Ez a kép prolongálódott a török háború 200 esztendeje alatt, és ehhez képest jelez új korszakot Czvittinger vállalkozása, amelynek célja annak bemutatása volt, hogy a tudományok és más értékek sem hiányoznak Magyarországról.¹⁷⁰ A pártfogók (üdvözlő versek írói) e döntőnek minősített változást a francia, olasz, német és belga előzmények felsorolásával igen látványosan ábrázolták.

A *Specimen* elején álló epigrammákból az deríthető még ki, hogy négynek a szerzője jogász volt. Wagenseil, Moller apósa, akit Czvittinger is hallgatott, azért nem volt közöttük, mert a kötet megjelenésekor már nem élt. A hallgató és az egykori tanár szoros kapcsolatát bizonyítja azonban, hogy Czvittinger a Moller-cikk megírásához az apósától két levelet kapott felhasználásra. – Az élő altdorfi juristák közül Heinrich Hildebrand (1668–1729) verse áll az első helyen. A szerzőt nagybátyja, Heinrich Linck professzor neveltette, 1697-ben kapott katedrát. Eberhard Spitz viszont, aki 1711-ben „juris utriusque licenciatus”-nak írta magát alá, abba a családba tartozott, amelynek egyik tagja, Felix Spitz (1641–1717) jogot tanított az egyetemen. Az utolsó jogász, akit még említeni kell, Georg Paul Röttenbeck névre hallgatott: veje volt annak a Johann Paul Felwingernek, aki levelet kapott Kolozsvárról Valentin Baumgarten unitárius lelkésztől és iskolaigazgatótól: ebből vette át a professzor tanítványa, Czvittinger, az erdélyi szász Töppelt Lőrinc elogiumát.¹⁷¹

¹⁶⁹ *Specimen*, 79; *Bibliographia*, 26, 40–41.

¹⁷⁰ A Rákóczi-szabadságharc, úgy látszik, hozzájárult a XVI–XVII. században kialakult háborús Magyarország-kép továbbéléséhez, de átalakulásához is. – MOLLER, *Meditatio, de insectis*, Francofvrti, 1673, 79–81 (RMK III, 2619); a források között Georgius Horn és Oláh Miklós, folytatás a 85-ön: „Subsecutis deinde temporibus magis magisque cum terra Hungarorum et animi exculti sunt, quamvis, nescio, quae mentibus eorum semper insita fuerit hodieque sit seu torporis, seu ineptitudinis, seu incuriae, seu alterius cujusdam nominis depravatio: cujus quidem rei prolixius afferri posset discursus, si nostrum id institutum pateretur.”

¹⁷¹ *Specimen*, 262, 270–274 (Wagenseil). – *Rector Vniversitatis ... Ioh. Georgivs Fichtnervs ... ad exequivas ... Henrici Hildebrandi ... cives academicos invitat*, (Altdorfii, 1729). – *Rector ... Christophorus Sonntagivs ... Felici Spitzio ... svpremv honorem ... indicit*, (Altdorfii, 1717). –

A professzorok eme népes karának bemutatása után kell nyomatékosan hangsúlyoznom, hogy Czvittinger Altdorfban sem foglalkozott rendszeresen egyetemi stúdiómokkal, és az előadások látogatása inkább jóindulat megszerzésére és fenntartására szolgáló gesztus volt nála, mint komoly tanulmányok jele. Maga írta meg, hogy látogatta Johann Jakob Baier orvosi előadásait. Eme kapcsolat eredménye talán, hogy Czvittinger javítva és német értelmezésekkel ellátva adta ki a növénynevek Clusius–Beythe-féle jegyzékét. Sokkal többet járhatott jogászörökben, bár saját megjegyzése szerint csak Moller apósát hallgatta az egyetemen. Czvittinger mint jogász érezte magát képesnek arra, hogy a magyar közjogi méltóságok nevét latinul vagy németül magyarázza a külföldi olvasónak (palatinus, protonotarius, comes perpetuus, vice-comes), hogy kifejtse, mi a tized és a kilenced, mikor pedig a soproni Lochner János András tübingeni disszertációját ismertette, elmondta, hogy a magyar közjogról új könyvre lenne szükség. Gondolt arra is, hogy a magyar nemességről kellene írni. Ezt Ritthaler (Rithaler) Mihály wittenbergi disszertációjának ismertetése során fejtette ki a *Specimenben*.¹⁷²

A könyv végére tett *Bibliothecából* kiderül különben, hogy Czvittinger kezében megfordultak magyar jogi könyvek. Részletesen ismertette a *Corpus Juris* 1696-i nagyszombati kiadását, leírt két pottendorfi jogi kiadványt, beszélt Kitionich (Kitonics) János jogi könyvének 1650-i lőcsei kiadásáról, amelyből tudomást szerzett a *Váradí Regstrumról*, megemlítette végül a pozsonyi Beigler János és egy osztrák vizsgázó strasbourgi disputációját. Tudott még Otrókosi Főrís Ferenc 1699-ben Nagyszombatban megjelent jogi könyvéről, amelyet valóban olvasott, a *Bibliotheca* jogi listáját pedig egy magyar bányajogi könyvvel zárta. Jogi érdeklődésével függ össze, hogy könyveinek halála után felvett jegyzékében kizárólag ilyen művek szerepelnek.¹⁷³

Czvittinger környezetének vázlatából a magyar irodalomtörténezt különösen az érdekelheti még, hogy az író mit tudott a kor, különösen Nürnberg és Altdorf német irodalmáról. A válasz az lehet, hogy elég sokat, és hogy Moller után ismereteit Moller apósának, Wagenseilnek, valamint Magnus Daniel Omeisnak, az egyetem poétikatanárának

Felwingerről: WILL, *i. m.*, I, 398–405; fellépett Albert Grawer mellett, vitakozott Valentin Baumgartennel: *Specimen*, 269, 387. – Georg Paul Röttenbeck 1710-ben meghalt, de Czvittinger még megkapta tőle az üdvözlő verset.

¹⁷² *Specimen*, 188. *Uo.*, 40, 45 (palatinus), 31 (protonotarius), 276 (comes perpetuus), 93 (vice-comes), 8–9 (tized, kilenced). – LOCHNER műve: RMK III, 2363; róla: *Specimen*, 228. és *Bibliotheca*, 40; új kiadását JÓNY János szerkesztette (Jena, 1716); RITTHALERÉ: RMK III, 2264, *Specimen*, 316–317. Ritthaler a wolfenbütteli könyvtár igazgatója lett. Róla: BORSA Gedeon, *Egy magyarországi könyvtáros Wolfenbüttelben*, MKsz, 1986, 274–282.

¹⁷³ *Bibliotheca*, 36–40. RMK III, 1845 (*Corpus Juris Hungarici*, 1696); RMK III, 2440, 2441 (Pottendorf, 1668); RMK II, 727, 728 (Kitionich); RMK III, 1777 (Beigler); RMK II, 1972 (Otrókosi Főrís); a *Continuatio corporis juris et systematis rerum metallicarum* c. könyv (1703) az RMK III, 4386. szerint bécsi kiadású, Czvittinger frankfurtit idéz (*Bibliotheca*, 40). 1711-ben Altdorfban DOBNER Sebestyén Ferdinánd magyar jogi könyvet jelentetett meg (RMK III, 4756), de Czvittinger erről már nem írhatott. – Czvittinger könyvtárának jegyzékét vagy 25 esztendővel ezelőtt Heckenast Gusztáv volt szíves rendelkezésemre bocsátani.

köszönhette. Mollernak annyiban, hogy tudnia kellett mesterének Georg Philipp Harsdörferrel írott életrajzáról, amely altdorfi tartózkodásának idején jelent meg nyomtatásban,¹⁷⁴ és alighanem ismernie kellett Harsdörfer *Specimen philologiae Germanicae*-jét is (Nürnberg, 1646), amelynek címe feltűnően hasonlít az övére. Az említetten kívül megfordulhatott még a kezén egy másik *Specimen*, amelyet Erdmann Neumeister írt: betűrendben tárgyalta benne a német költőket Opitztól Christian Weiséig. *Specimen* című könyv persze számos van, egy jogi tárgyút Otrókocsi Fóris is megjelentetett Nagyszombatban: nehéz azonban elhárítani azt a lehetőséget, hogy a magyarországi tudós német irodalommal foglalkozó latin művekből vette át a szót.¹⁷⁵

Wagenseilt, az apóst, azért hozom itt újból szóba, mert Nürnbergről írott könyvének függelékében a mesterdalnokokról értekezett. Czvittingerre azonban német költéssel foglalkozó tanárai és kortársai között alighanem Omeis tette a legnagyobb hatást. Ő volt a nürnbergi Pegnischer Blumenorden negyedik elnöke, akit még Sigmund von Birken, a Nádasdy-féle *Mausoleum* németre fordítója vett fel a társaságba.¹⁷⁶ Altdorfban kezdett tanulni, majd a bécsi porosz követ fiának nevelője lett (1668–1672), s ebben az időben megfordult Pozsonyban, Sopronban, Győrben, Komáromban, és feledhetetlen élményeket szerzett az 1670-es évek protestánsüldözéséről. 1674-ben megkapta a retorika, 1699-ben a poézis katedróját. Mint a szónoklattan tanára mondott beszédet I. József római királlyá koronázására, Szavojai Jenő zalánkeméni és zentai győzelmére, foglalkozott továbbá az altdorfi egyetem történetével. A német irodalomban poétikáját tartják legjelentősebb művének, amelyben azonban modern irányzatok még nem mutathatók ki.¹⁷⁷

Omeis két vonatkozásban segíthette Czvittinger irodalomtörténeti munkásságát. Hozzálatott először is a nürnbergi tudósok életének és műveinek listába szedéséhez. Christoph Sonntag (halotti beszédének írója) szerint (1708) nem jutott ugyan a végére, de Georg Andreas Will, a *Nürnbergisches Gelehrten Lexicon* szerzője hivatkozott négy ilyen tárgyú disputációjára. Írt ezen felül a német tudós nőkről: az előszóban azt mondta

¹⁷⁴ *Vitae cvrricvlyvm Georg. Philipp. Harsdorferi*, 1707 (RMK III, 4571). Példány nincsen belőle Magyarországon.

¹⁷⁵ Erdmann NEUMEISTER, *Specimen dissertationis historico criticae de poetis Germanis huius seculi praecipuis*, h. n., 1695, 2. kiad. 1706. OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, *Breve specimen introductionis in jurisprudentiam methodicam*, Tyrnaviae, 1699 (RMK II, 1972). A specimen szó értelmezése Czvittinger előszavában olvasható.

¹⁷⁶ RÓZSA György, *Magyar történetábrázolások a 17. században*, Bp., 1973, 49.

¹⁷⁷ Omeis régi életrajza: *Rector Vniuersitatis Altdorfinae, Christophorus Sonntagius ... cives academicos ad exequias ... Magni Danielis Omeisii ... humaniter invitat*, Altdorfii, (1708). WILL, i. m., III, 78–87. Poétikája: *Gründliche Anleitung zur teutschen accuraten Dicht-Kunst*; az egyetem történet: *Gloria academiae Altorfinae sive orationvm fascicvlvs vniuersitatis Noricae ortum, progressum et cuncta memorabilia, omniumque professorum, qui in quatuor ... facultatibus, a primis eam ornarunt incunabulis, vitas, mores ac scripta fideliter exhibens*, Altorfii, 1683.

ki, hogy ők is elérik, ha ugyan meg nem haladják a külföldieket.¹⁷⁸ Moller feleségéről szólva Czvittinger idézte is Omeis munkáját, csak nem a tényleges szerző, hanem a vizsgáló neve alatt, aki közben teológiai doktor és generális szuperintendens lett Németországban. Az ő mintájára alkotta meg aztán Czvittinger a tudós nő típusát Schumberg Tóbiás windsheimi iskolaigazgató lányában.¹⁷⁹

Ha mármost végigtekintünk a módfelett szövevényes altdorfi viszonyokon, az egyetem köré csoportosuló, polgári státusú értelmiség köz- és magánéletének sajátos kapcsolatrendszerét figyelhetjük meg. Jószerivel mindenki rokona vagy földije volt mindenkinek, a professzori státusok kézzől kézre szálltak, a házasságok egyszersmind a csoporthoz tartozást jelentették, s a távolabbi összefüggések is meglehetősen kötött természetűek. Az egyetem főleg Jénával és Tübingennel érintkezett; Wittenberggel alig, növekvőben volt viszont Halle jelentőségének felismerése. A pietizmus recepcióján túl voltak, de az ortodoxia befolyása még erős volt; elmúlt az arisztotelianizmus kora, befogadták Descartes filozófiáját: éppen Moller írt egy vitás kérdéstről disszertációt,¹⁸⁰ Altdorfban tudtak a vallásegysítő törekvésekről, de a jelek szerint, mint utaltam rá, nagy óvatossággal kezelték azokat. A bécsújhelyi püspöknek, Christoph Rogas de Spinolának Czvittinger nevét is hibásan vette fel (N. Roka), de ugyanakkor már hozzátartozott a tudósi hírnévhez kiváló jezsuiták barátságának megszerzése: Moller, mint szóba hoztam, Athanasius Kircherrel ismerkedett meg Rómában, Omeis Bohuslav Balbínna Prágában.¹⁸¹

Említésre érdemes ezek után, hogy Leibniz neve csupán a *Specimen Bibliographiájában*, jogi könyv szerzőjeként fordul elő, Morhofé, a legnagyobb német polihisztoré mindössze egy alkalommal, nem kerül szóba a német írói katalógus éppen általa felvetett gondolata, és a kompilatorikus német tudóskodás francia eredetű kritikája sem, amelyet egy nagyszombati kiadványban (1701) már nálunk is szóba hozott egy osztrák jezsuita.¹⁸² Pontosan megfelel ennek a mentalitásnak Czvittinger stílusa, amelyet mindehhez későbarokknak lehet minősíteni. Volt benne jó adag fontoskodás, kedvelte az anagrammákat és azok kifejtését, szerkesztőként írott verseiben hol a névre alludált,

¹⁷⁸ WILL, *i. m.*, *Vorrede*, B3 lev. – *Dissertatio de ervditis Germaniae mvlieribvs. Quam pro summis in philosophia honoribvs ... consequendis praeside ... Magno Daniele Omeisio ... in alma Altdorfina pvblica disqvitioni svbmittet Christophorvs Christianvs Haendelivs*, Altdorfii Noric., 1689.

¹⁷⁹ Moller feleségéről: *Specimen*, 262; Schumberg lánya: 337.

¹⁸⁰ *Argymentvm Cartesii pro existentia Dei probanda ex idea Dei innata desvmpm et ab objectionibvs liberatvm*, Altdorfii, 1710 (RMK III, 4712). Az altdorfi arisztotelianusokról: Daniel Georg MORHOF, *Polyhistor, in tres tomos, literarium, ... philosophicum et practicum, ... divisus*, Lubecae, 1708, II, 62–63, külön kiemelve Felwinger. Czvittinger D. G. Morhofot idézte (*i. m.*, *Continuatio*, 272), mikor Eszéki Istvánról írt (*Specimen*, 136). ESZÉKI műve: RMK III, 2365.

¹⁸¹ N. Roka: *Specimen*, 317–318.

¹⁸² Leibnizről: *Bibliotheca*, 67. – Franz WAGNER, *Dissertatio philologica. De vera eruditione*, Tyrnaviae, 1701 (RMK II, 2094), 108: „Lues Germanorum, compilare labore herculeo: rarus qui exquisitum quid, et admirabile dimittat ad exteros”.

mint a Pilárik családnál (Pilárik – pila), hol szójátékokat gyártott, s úgy látszik, a vers lényegének a rövid, nyelvileg hatásos összefoglalást és a tanítást tartotta.

Ugyanígy gondolkodott mestere, Moller, aki Meursiusról írott disputációjában a szerző nevére merő szórakozásból fél óra alatt ötven anagrammát szerkesztett, s a három elsőre három disztichont írt. Ezt tette különben Apelles Pál is, a Weißbeck család barátja, aki meg a Ponium szóra írt hét anagrammát, s ezekből szerkesztett össze egy verset Weißbeck János tiszteletére. Roppant jellemző ezek után, hogy Mollernak egyetlen könyve jelent meg szülővárosában: 1739-ben *Disce mori* címmel kiadták 100 disztichonját a jó meghalásról, amelyben minden vers az említett szavakkal kezdődik és végződik, s hozzátették egy bizonyos Antonius Steinhaverus *Vado moriját* (1739), melyben meg minden disztichon kezdődik az idézett szavakkal.¹⁸³ Talán ha nincs Czvittinger, a XVIII. századi Magyarország mindössze ennyit recipiál Moller életművéből. Ugyanakkor itthon új és nagy jövőjű vállalkozás a Magyarországgal foglalkozó műveknek a *Specimenben* függelékként kiadott bibliográfiája, melyre nyilván az államismereti iskola készítette, s nem kevésbé jelentős, hogy rövid áttekintést adott a szomszéd országok irodalmáról (Ausztria, Cseh- és Lengyelország, Velence, szlávok, törökök). Az idők jele az is, hogy *Bibliothecájában* a latin műveket még gondosan elválasztotta a vulgáris nyelvűektől, de azért az utóbbiakat is felvette.

Lexikonszerkesztői munkáját nyilván azzal kezdte, hogy a közkeletű művekből szó szerint kimásolta, majd saját betűrendjébe szedte a magyarországi szerzőkről szóló cikkeket. Forrást ajánlott már az id. Burius is, amikor rövid névjegyzéket szerkesztett a hazai tudósokról.¹⁸⁴ Egyetemes és nemzeti írói katalógus akkoriban még nem volt túlságosan sok, és ami megjelent, Czvittinger az altdorfi egyetemi könyvtárban könnyen elérhette. Kimásolta tehát Conrad Gesnernek Josias Simler és Johannes Frisius által kibővített művét, a Johann Jakob Baier üdvözlő versében is említett Melchior Adam könyvét a német teológusokról, lelkiismeretesen kiírta Ribadeneira, Alegambe és Sotwell jezsuita írói katalógusának minden témájába vágó címszavát, elővette Georg Matthias König Altdorfban megjelent *Bibliothecáját*, amelynek első üdvözlő verse Mollertól származik, Sandiustól átvette az antitrinitáriusokat, használta a katolikus szerzetesrendek biográfiai és bibliográfiai katalógusait, Henning Witte *Diarium biographicumát*, melynek segítői között Birken és Omeis, valamint Czvittinger borszlói tanára, Martin Hanke egyformán megtalálható, vagyis felhasznált minden segédkönyvet, amihez hozzáférhetett.¹⁸⁵ Így állt

¹⁸³ *Specimen*, 113, 184, 192, 347, 353, 392 (anagramma); 307 (Pilárik). Maga írt verset Bulyovszky Mihályra (94), Mollerra (268), Szilágyi Mihályra (378) és a kötet végére (408). Moller disputációja: RMK III, 3782, ebben 18–19, amely szerint „intra semihorulae circiter spatium” írta anagrammáit. A mű újabb kiadása: *Dissertatio de Joh. Mevrsio. Recvdi cvravit Fridericvs Roth-Scholtzivs, Norimbergae et Altdorfii*, 1732. – APELLES: RMK III, 3551; a vers: 136.

¹⁸⁴ *Micae*, 185–188; a forrás: Simler.

¹⁸⁵ *Bibliotheca institvta et collecta, primvm a Conrado Gesnero; deinde in Epitomen redacta, et nouorum librorvm accessione locupletata, tertio recognita, et in duplum post priores editiones aucta, per Iosiam Simlerum: iam vero postremo aliquot mille, cum priorum tum nouorum authorum opusculis, ex ... Viennensi Austriae Imperatoria Bibliotheca amplificata per Iohannem*

össze a törzsanyag, amelynek egyes cikkeit aztán alkalmanként több forrásból kompilálta.

A lexikont lexikonból írták, írják ma is. Szemrehányás nem érheti tehát Czvittingert, hogy cikkeinek java részét szóról szóra vette át forrásaiból, és már az is teljesítmény, ha valaki több forrásból szerkeszt össze egy írói biográfiát. Baj abból adódik, ha szerzők maradnak ki, különböző név alatt ugyanazok ismétlődnek, vagy hibás néven kerülnek a kötetbe. Szerzők kimaradására nem kevés példát lehet hozni. A Gesner–Simler–Frisius-féle *Bibliothecá*ból nem került át a magyarországi írók közé mások mellett Valentinus Cybelius, magyar nevén Hagymási Bálint és egy bizonyos Kolozsvári Imre, aki Zsigmond Ágost lengyel király házasságára adott ki beszédet (1553); eltérő néven kétszer fordul elő viszont ugyanaz a szerző: Dalmata Trypho – N. Trypho Dalmata, Christophorus Pannonius – Christophorus Preys, Matthaeus Sambar – Matthias Samsur, s az esetek azért különösek, mert van, hogy az idézett forrás ugyanaz.¹⁸⁶

Czvittinger rájött idővel, hogy Altdorfban lehetetlen magyarországi írói katalógust szerkeszteni, mert hazai kiadványok elvétele jutnak ki külföldre. Gondosan átnézte tehát honfitársainak kint megjelent műveit, különösen a friss kiadványokat. Olvasta – hogy csak a legfontosabbakat említsem – Schödel Márton és Behamb politikai műveit, Bethlen János erdélyi történetét, Bonfinit, Bongarsius, Haner György erdélyi egyháztörténetét, hivatkozott Nadányi *Florus*ára, Jongelinusra, Töppelt Lőrincre és egyáltalán mindenre, amihez hozzáférhetett.¹⁸⁷ Hamarosan észrevette azt is, hogy az esetlegesen bekeült, másodkézből származó adatok átvétele helyett jobb az autopszia: így nem lett volna

Frisium Tigurinum, Tigvri, 1583; Melchior ADAMUS, *Vitae Germanorum theologorum*, Francofurti, 1653; *Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu operum inchoatum a ... Petro Ribadeneire ... anno 1602. continuatum a ... Philippo Alegambe ... usque ad annum 1642. Recognitum, et productum ad annum Iubilaei 1675. a Nathanaele Sotvello...*, Romae, 1676; Georgius Matthias KÖNIG, *Bibliotheca vetus et nova*, Altdorfii, 1678; *Bibliotheca anti-trinitariorum, ... opus posthumum Christophori Ch. Sandii*, Freistadii, 1684; új kiadása: Varsó, 1967; Lucas WADDINGUS, *Scriptores Ordinis Minorum*, Romae, 1650; Henningus WITTE, *Diarium biographicum*, I–II, Gedani–Rigae, 1688–1691.

¹⁸⁶ GESNER–SIMLER–FRISIUS, *i. m.*, 808 (Cybelius), 214 (Emericus Colosvarinus). *Specimen*, 112, 342 (Dalmata Trypho, ill. N. Trypho Dalmata); 286–287, 308–309 (Christophorus Pannonius ill. Preys); 322, 331 (Sambar ill. Samsur).

¹⁸⁷ SCHÖDEL Márton, *Disquisitio historico-politica, de regno Hungariae: quam in ... Universitate Argentoratensi, patrocinante ... Matthia Berneggero ... publicae et amicabile censurae subjecit auctor*, Argentorati, 1630 (RMK III, 1460); az 1629-i, azonos szedésű kiadás: RMK III, 1440; RÉVAY Péter, *De monarchia et sacra corona regni Hvingariae centuriae septem ... Quas ... publicabat ... Franciscus de Nadasd ... Quibus accessit ... catalogus palatinorum et iudicum ejusdem regni, opera ... Gasparis Jongelini*, Francofurti, 1659 (RMK III, 2058); BETHLEN János, *Rerum Transylvaniae libri quatuor*, Amstelredami, 1664 (RMK III, 2238); *Rerum Hvingaricarum scriptores varii*, ed. Jacobus BONGARSUS, Francofurti, 1600 (RMK III, 943a, App. H. 653); HANER György, *Historia ecclesiarum Transylvanicarum*, Francofurti–Lipsiae, 1694 (RMK III, 3871); NADÁNYI János, *Florus Hungaricus*, Amstelodami, 1663 (RMK III, 2192); TÖPPELT (TÖPPELTINUS) Lőrinc, *Origines et occasus Transsylvanorum*, Lugduni, 1667 (RMK III, 2391).

Haller János *Hármas históriájából* történeti mű, nem kellett volna magát gyakran mentetgetni a hiányosságok miatt, és rá kellett döbbsennie, hogy helyzetében a hazaiakkal folytatott levelezés sokat segíthetne.¹⁸⁸

E fontos tanulságról már előszavában írt, és ezt értették úgy, hogy egyáltalán nem tudott korrespondeálni, ami nem felel meg egészen az igazságnak. Otrókoci Fóris Ferencről ugyanis hazai levelekből is szerzett információkat, és válaszolt neki maga a nemzetközileg jól ismert magyar konvertita is.¹⁸⁹ Helyenként kiemelte, amit saját szemével látott; amire hiteles forrást nem talált, abban vagy emlékezetére hagyatkozott, vagy be kellett vallania, hogy bizonyos dolgokról csak szóbeszédből értesülhetett.¹⁹⁰ Jobb híján, még Rákóczi-szimpatizáns létére is, leginkább bécsi kapcsolatokra hagyatkozhatott, de az írott forrás és a szóbeszéd itt is kiegészítette egymást. Nyilván a Habsburg-fővárosból került hozzá az 1707-ben elmondott Szent László-beszéd, és egy állítólagos szavahihető embertől értesült egy ma nem azonosítható másik bécsi kiadványról.¹⁹¹ Fő forrása azonban Daniel de Nessel *Sciagraphiája* volt, ahonnan a *Specimen Bibliothecájának* kéziratokról szóló részét átemelte. A magyarországiak között valószínűleg az első volt, aki hírt adhatott Anonymusról, a *Képes Krónikáról*, Vitéz János levelezéséről és számos XVI–XVII. századi aktáról.¹⁹² A hazai nyomtatványok elérhetlenségét mintegy pótolta aztán legalább egy német folyóirat anyagából.¹⁹³

Külön gondot okoztak Czvittingernek az egyetemi disputációk és disszertációk, amelyek a magyarországiak külföldi kiadványainak máig túlnyomó többségét teszik. A szerző azt írta az előszóban, hogy nem hagyja ki az egyetemi disputációkat, mert bízik benne, hogy a peregrinánsok otthon még szereznek érdemeket, vagyis hogy – szavai szerint – az „eruditorum classis” tagjává válnak. Megfogalmazásában világosan benne van, hogy az egyetemi disputációt nem tekintette önálló tudományos műnek, mert a szerző majdnem mindig az elnöklő professzor volt, és a hozzáértők szemében csak a későbbi, önálló munkásság reményét kelthette.¹⁹⁴ Czvittinger felfogását híven tükrözi,

¹⁸⁸ Haller Jánosról: *Specimen*, 166; *Bibliotheca*, 46. Az önmentetgetés: 16, 147, 160, 161, 178, 203, 229. Egy Kölnben készülő Istvánffy-kiadásról háromszor írt: *Specimen*, 36, 191; *Bibliotheca*, 36. A külföldi tartózkodás akadályairól pl. *Specimen*, 16; hézagos vagy személyes értesülések: 94–95, 147, 160–162, 224, 295. stb.

¹⁸⁹ Otrókoci Fóris áttéréséről: *Specimen*, 148–149; Czvittingerhez intézett válaszlevélről: *uo.*, 372–373 (Szentiványi Márton munkáiról tájékoztatta).

¹⁹⁰ *Specimen*, 49, 229; 222, 226.

¹⁹¹ *Specimen*, 251, a Szent László beszéd (RMK III, 4582); *Bibliotheca*, 43.

¹⁹² Daniel DE NESSEL, *Sciagraphia, sive prima delineatio et brevis notitia magni corporis historici, hactenus inediti, brevi tamen edendi*, Vindobonae, 1692, a *Bibliothecában* 50–51. A további kéziratok forrása a *Catalogus bibliothecae Thuanae* (1704) és Claudius Fabricius Peiresk. Más forrásból tudott Hermann Dávid történeti művéről, Szamosközy Istvánról, Frölich Dávid *Chronologia Pannoniae-járól*, Janus Pannonius *Annaleséről* (*Bibliotheca*, 52–53).

¹⁹³ *Specimen*, 162, 361.

¹⁹⁴ A *Specimen* előszavában, 4r: „una vel altera tantum Disputatione publice impressa nomen in Academia aliqua professor, non modo non neglexi, sed spe fretus uberiorum ex primitiis

hogy még Mollernál is külön katalógusba szedte a disputációkat, máskor meg kiemelte, hogy mely esetekben azonos a szerző a felelővel. Így történhetett, hogy a *Specimen*be, a mai bibliográfiákban meghonosodott szokástól eltérően, alig került címszóként disputáció-szerző, és a *Bibliothecában* számos magyarországi hallgató maradt elnökének neve alatt eldugva. Ez az eljárás teszi érthetővé, hogy még altdorfi disszertáns is kimaradt, márpedig Czvittinger a kiadványhoz nyilván hozzájutott volna – s igaz a másik oldal is: nem egy disputáció azért került szóba, mert számos elnök saját műveként, gyűjteményes kötetekben jelentette meg újból.¹⁹⁵

Czvittingert nem lehet azzal vádolni, hogy szántszándékkal és indokolatlanul dagasztotta a magyarországi írók számát. Még arra sem figyelt, hogy az ugyanazon nevű szerzőket elválassza egymástól. Így kerültek nála egy cikkbe apák és fiúk vagy lányok, az azonos nevéük, a népes családba tartozók, egyszer még az azonos vezetéknévűek is.¹⁹⁶ Ugyanakkor olyan szerzők nem kaptak cikket, mint pl. Kovacsóczy Farkas, Haller János, Schesaeus Keresztély, Szamosközy István és Wernher György,¹⁹⁷ akik pedig benne voltak a *Bibliothecában*.

Újból hangsúlyozni kívánom: a *Specimen* majdnem minden cikke másolat, kivonat vagy több forrásból szerkesztett kompiláció. Ami teljes egészében és biztosan Czvittinger saját fogalmazványa, mindössze öt van, és mindegyik Németországban élő magyarországiakról szól. A szerző mindegyiket ismerte, levelezett velük, vagy legalábbis hallott róluk, s ezért mindössze ennyi az, ami a *Specimen*ből máig forrásnak tekinthető. Szelezky Jakab csak 10 sort kapott közülük, de máig sem tudni róla többet; az a mondat, hogy mizantróp lett, Bod Péternek Czvittingerből készült szabad fordításában került a Szinnyeibe. Magnus György Frigyes Wittenbergben tanult, majd Augsburgban rektor lett, Czvittinger altdorfi tartózkodása alatt mehetett nyugdíjba: életéről máig a *Specimen* az egyetlen forrás.

Három lapot kapott az a Bulyovszky Mihály, akinek testvére, János, Nógrád megye alispánja lett, ő maga pedig több helyen tanár, feltaláló és orgonista. Czvittinger 1705-ben járt nála, s azon kevesek közé tartozik, akinek tiszteletére ő maga írt verset. Hasonló

ejusmodi Academicis fructuum in patriam redundandorum, eosdem suo quemque ordine collocavi.” Az első dán és svéd írói lexikonok szerzői szemrehányást kaptak a disszertációk felvételéért. (*Bibliotheca septentrionis ervditi sive syntagma tractatum de scriptoribus illius seorsim hactenus editorum*, ed. Johannes MOLLER, Lipsiae, 1699.)

¹⁹⁵ Az altdorfiak közül kimaradt Omeis disszertánsa, WEISSBECK János Ferdinánd (1689, RMK III, 3546); *Catalogus dissertationvm ... medicarvm*, Altdorfi, 1797. – A wittenbergi Schurzfleisch magyar disszertánsai a *Specimen*be nem kerültek be (*Bibliotheca*, 7, 47). Czvittinger forrása itt a professzor *Disputationes historico-civiles* c. kötete (Lipsiae, 1699). Három franekeri disszertáció forrása Ruandus Andala valamelyik kötete lehet.

¹⁹⁶ Apák és fiúk: Ács Mihály (*Specimen*, 13–15), Burius János (94–96), Dudith András (125–134), Radecius Bálint (309), Sinapius János (360–361); apa és lánya: Schumberg Tóbiás és Anna Mária (336–340); azonos nevű családtag: Pilárik István és Pilárik Jeremiás (307); rokon név: Armbruster Sámuel és János (25).

¹⁹⁷ Neveik a *Bibliothecában*: 20, 35, 46, 48.

elismeréssel és személyes kapcsolatok alapján írt Schumberg Tóbiásról: apja Sziléziából jött Magyarországra, fia már itt született; egyetemi tanulmányait Jénában és Wittenbergben végezte, és a windsheimi iskola rektora lett. Lánya, Anna Mária, tudott görögül és latinul, könyvet adott ki, és tagja lett a nürnbergi költői társaságnak: Czvittinger pontosan úgy írt róla, ahogy vagy húsz évvel korábban Omeis tette volna.

A nagy papi dinasztiák közül a Serpiliusokat örökítette meg. Nem volt nehéz dolga, mert a család egyik tagja Czvittinger idejében regensburgi szuperintendens volt, s tőle bőven kapott adatokat a família történetéhez. Rajtuk kívül a Pilárikok kaptak még megtisztelő helyet, és mint említettem, ugyancsak magától a szerkesztőtől egy epigrammát.¹⁹⁸

Az összegyűjtött anyagot aztán Czvittinger olyan reprezentatív külső alakban adta közre, amely jól megfelelt az akkori Magyarország ízlésének és mentalitásának. Nem szokás említeni, hogy a szerző a címlapon a magyar helyesírás szerint íratta a nevével (nem Zwittinger), utána kitévette, hogy „nobilis Hungarus”, és ugyanezt kiemelte az egyik üdvözlő vers szerzője. Mások azt hangsúlyozták a kötet elején, hogy mindenki hálával tartozik neki, aki az „ő vérükből” származik (vagyis magyarországi), Czvittinger pedig a haza díszévé válik könyvével.¹⁹⁹ Az akkori gondolkodást a legkevésbé sem zavarta, hogy a *Specimen*be foglalt írók mai értelemben legalább öt népből származnak, mert akkoriban még a szülőföldnek nevezett közös állam foglalta egységbe az írókat. Czvittinger a külön királyságot alkotó horvátokat, dalmátokat és az erdélyi fejedelemség szülőtteit is felvette könyvébe, és előszavában különbséget tett egy szorosabb és egy tágabb értelemben vehető Magyarország között. Horvátország idővel kiesett a XVIII. századi Hungaria-konceptióból, és a pesti egyetem egyik jogászprofesszora még zágrábi éveitől (1774) horvát írói katalógust adott ki,²⁰⁰ az a szűkebb értelmű Magyarország azonban, amelyet megalkotott, máig elfogadott a hazai történelmi kutatásban.

¹⁹⁸ *Specimen*, 372 (Szelezky Jakab); 91–94 (Bulyovszky Mihály); 336–340 (Schumberg); Omeis címét l. a 178. jegyzetben. – A Serpilius családról: *Specimen*, 340–360; értesüléseinek forrása: 359 („ante triennium”). *Uo.*, 303–307 (a Pilárik család).

¹⁹⁹ A konzervatív Christoph Sonntag versében: „Zvittingere sagax, stirpis praenobile germen Pannoniae”. Creilingnél: „Jam Zvittingerus, Davides nomine, doctus E Vestro natus sanguine civis adest.” Ugyanez Spitznél: „Hvngaricae gentis generosae scripta virorum Vivere perpetuum primus in orbe facis.” Heinrich Hildebrandnál: „Ipse tuae patriae gloria, fama, decus.”

²⁰⁰ *Specimen, Praefatio*, 4r: „Neque vero de Hungaris eruditione claris verba faciendo, illos solum intellectos velim, qui ex proprie et stricte sic dicta Hungaria natales suos arcessunt, sed sub latiore significatione libuit complecti reliquos pariter Hungariae regno, innexos at adscriptos populos, Dalmatas nempe, Croatas, Slavos atque Transylvanos cujuscunque religionis”. Adalbertus BARITS, *Scriptorum ex regno Sclavoniae a seculo XIV. usque ad XVII. inclusive collectio ... auditoribus oblata dum assertiones ex universo studio politico ex praelectionibus ... Adalberti Barits ... publice propugnandas susceperunt D. Mathias Kerchelich, et D. Joannes Szmendovich ... in Academia regia Zagrabensi, Varasdini, 1774.* Mintája az előszó szerint Czvittinger és Schier Xystus volt, aki Stájerország íróit dolgozta fel (*Specimen Styriae literatae*, Viennae, é. n.). A cím itt nyilvánvalóan Czvittingertől való.

A különbségeket a más és más országokból származó írók között korántsem mosta el. Hogy csak néhány példát hozzak: dalmata természetesen Tubero és származása miatt Verancsics Antal, külön kategóriát alkotnak a pannonok, mert tudott volt, hogy Szent Márton a tágabb értelemben vett Hungaria létrejötte előtt, a római korban élt szülőföldjén,²⁰¹ gondot okozott a *Specimen*be felvett három pápa: az írói lexikonban azért jutott nekik hely, mert magas méltóságukkal Magyarország dicsőségét öregbítették,²⁰² még nagyobb gondot két olasz, Bonfini és Ransano felvétele: eljárását azzal magyarázta, hogy az írói kiválóságot akarta megtisztelni vele. Ugyanakkor legalább egyszer sikerült kiaknázni a hun–magyar azonosság akkoriban általánosan elfogadott tételét Abaris felvételével, aki már Bonfini históriájába bekerült, és felvett Czvittinger egy magyarországi rabbit is.²⁰³

A szerző azzal tette a leglátványosabb gesztust a régi magyar állam és a nemesség felé, amikor könyvének első cikkét Szent Istvánnak szentelte, a továbbiakban pedig nagy nemesi családok kaptak fejezetet, jórészt teljesen függetlenül attól, hogy az egyes tagok írtak-e vagy sem. Címszó lett Báthory István lengyel királlyal az élen, Bátor Opostól kezdve, 13 további Báthory, cikket kapott Bethlen Gábor és Bethlen István, az I. mellett a II. Apafi Mihály, Thurzó János boroszlói püspök neve után még három más családtag: ők azok, akik az írók mellett nélkülözhetetlen mecénási szerepet is betöltöttek. Kiemelt címszót érdemelt még Mátyás király és a kardinálisok (Pázmány, Fráter György), a két Esterházy (Miklós és Pál) és Nádasdy Tamás, de ami evangélikus szerzőtől a legtöbb, a Szent Márton-cikk után a nemzeti dicsőség öregbítésére külön listába került tíz magyar szent, magyarázatot kapott a *Patrona Hungariae* fogalma és az a tény, hogy a magyar pénzeken Mária képe látható.²⁰⁴

Egy írói lexikon magában véve nem alkalmas a Magyarország ellen felhozott kulturális vádpontok egyenkénti cáfolására és az erények kiemelésére, de Czvittinger, ahol tehetette, a maga kinti lehetőségei között kitért rájuk. Először is azzal, hogy a szövegébe felvett német idézeteket az előszótól kezdve végig latinra fordította. Ebben nemcsak az lehetett benne, hogy a *Speciment* hazai és külföldi közönségnek egyformán szánta szerzője, és a magyarországiak inkább tudtak latinul, mint németül, hanem talán az is, hogy hazájának lakói az ő korában is kiváló latinisták. Hogy ez a propagandisztikus fogások közé tartozik, elég világos a bizonyíték: Czvittingernek a francia szövegeket már eszébe sem jutott lefordítani, noha nem egyet idézett, és értenie is kellett a nyelvet, mert egyes

²⁰¹ *Specimen*, 392 (Tubero), 398 (Verancsics), 91 (Brodarics), 168–178 (Jeromos, aki „Slavus, secundum alios Pannonius”), 232–240 (Szent Márton). A horvát szenteket azért nem vette fel, mert külön könyvet írtak róluk (Johannes Tomko).

²⁰² *Specimen*, 96–97, 97, 185–186. Nem vette fel viszont a pannon császárokat, akiket pedig egyik forrásában olvasnia kellett (Philippus Andreas OLDENBURGER, *Thesavri rerum publicarum pars quarta*, Genevae, 1675, 464).

²⁰³ *Specimen*, 80–90, 311–313; már csak a *Bibliographia* tétele lett Galeotto (31). Abaris: 11, a rabbi: 26.

²⁰⁴ A magyar szentek: *Specimen*, 241–244.

magyar hangok kiejtését a franciára hivatkozva magyarázta.²⁰⁵ A vezető réteg közösségi tudatának a XVII–XVIII. század fordulójára jellemző, erősen átmeneti szakaszában vállalta még a propugnaculum Christianitatis eszméjét, kiaknázza Mátyás hírnevét, és alighanem a haza dicsőségéhez tartozónak vélte, hogy kinn tartózkodása idején Németországban állítólag újból ki akarták adni Istvánffy történeti munkáját.²⁰⁶

A selmezbányai származású Czvittinger teljesen tisztában volt szülőhazájának többnyelvűségével. A hazai nyelvek ismeretét erényként mutatta be, s mikor Károlyi Gáspárról szólva a magyar bibliafordításokat ismertette, kötelességének érezte, hogy a többi magyarországi nép nyelvén kiadottakat is leírja. A *Specimen* végén a magyar kiejtési táblázat csupán azt a célt szolgálta, hogy az írói lexikon magyar neveinek helyes olvasására próbálja olvasóit megtanítani. Ide tartozik még a vezeték- és keresztnév már említett sorrendje mellett a kettős magyar vezetéknevek kérdése: ennek az a lényege, hogy az első szó a születési hellyel azonos; a példák Szegedi Kis István, Tótfalusi Kis Miklós és Újfalvi Katona Imre. Czvittinger úgy vélekedett, hogy a nevek a második szó szerint sorolandók a betűrendbe. Így került a helyére Katona és Fóris, de már, az elvvel ellentétben, szülőhelye szerint Szegedi Kis István.

Szó esik azonban a magyar nyelv műveléséről is, mégpedig a Szenci Molnár Albert által felfedezett Bencédi Székely Istvánnal²⁰⁷ kapcsolatban: korántsem a XVIII. század végére kialakuló nyelvi tendencia jegyében, hanem főleg a nemesség (a vezető réteg) nevelésének céljából. Eme nyelvművelés távolabbi célját a német és a francia irodalom állapotának elérésében látta Czvittinger, a hozzá vezető utat pedig grammatikák és latin–magyar szótárak szerkesztésében. Azzal tisztában volt, hogy a magyar nyelvű irodalom terjedésével – szavai szerint – az „egyszerű nép” (plebeji), az „egész magyar nép” (gens Hungarorum universa) jut immár nem vallásos olvasmányokhoz, de népen ő még első-sorban a nemességet és a papságból kiváló világi (laicizálódó) tudós értelmiséget értette: Czvittinger még egészében véve az „úri” magyar nyelv fogalomkörében gondolkodott.

A *Specimen* eme lapjai szembetűnően magukon viselik a szerző sajátos szerkesztési módját, hiszen e rész éppúgy több forrást tükröző kompiláció, mint az írói lexikon egésze. – A téma szóba hozásának helyét az határozta meg, hogy Szenci szerint Székely István adta ki az első magyar nyelvű nyomtatott könyvet, s a cikk elején álló citátum is tőle való. A másodiknak forrása az erdélyi szász Töppelt (Toppeltinus) Lőrinc hazájának népeiről írott könyve, csak hogy Czvittinger nem az eredetit használta, hanem a Behamb könyvében fellelhető passzust vette át. Ez azt tartalmazza, hogy a magyaroknak

²⁰⁵ *Specimen, Praefatio*; a fordítások pl. 163–164, 191. – A francia szövegek: 87, 122, 158, 241, 328; a magyar kiejtés szabályai a *Bibliotheca* végén állnak. Tudnia kellett valamit héberül is (*Specimen*, 24).

²⁰⁶ *Specimen*, 35, 293, 294; 102–110 (Mátyás); 187; 36, 191; l. még a 188. jegyzetet (Istvánffy).

²⁰⁷ A többnyelvűség: *Specimen*, 25, 91–92, 195–199 (bibliafordítások); 148 (névadás); 367–373 (a Bencédi Székely-cikk). A nyelvművelésről szóló lapok magyar fordítását DÉRI T. Balázs készítette el: *A magyar kritika évszázadai*, I, *Rendszerek*, írta CSETRI Lajos, TARNAI Andor, Bp., 1981, 228–231.

a kereszténység felvétele előtt nem volt írásuk, az ő korában pedig „néhány énekecskén és vallásos cselekményeken használatos kisebb magyarázaton kívül” semmit sem írnak, és kívánatos lenne, ha „legalább koruk tragikus eseményeit jegyeznék föl”. Harmadik helyen Révay Péternek ama mondatai állnak rövidített formában, amelyek teljes terjedelemben a *Specimen* előszavában olvashatók. A forrás csak Schödel Behamb által is kiadott prooemiuma lehet. Ugyaninnen való végül egy Euripidész-idézet bevezetése és folytatása, amely Schödelnél még citátum Tacitus *Germaniájának* Andreas Althamer által készített kommentárjából, a *Specimen* azonban a szerző saját fogalmazványának tünteti fel.²⁰⁸

Ez a Behamb könyvéből összeállított rész bevezetőül szolgál: a felületes szemlélőnek a hazai latinság elleni támadáshoz és az anyanyelv ápolásának programjához – a figyelmesebb olvasónak arra, hogy a nagy európai példákhoz (német, francia, spanyol) hasonlóan a magyarok se vessék meg anyanyelvüket, és történelmet, valamint „más nemes művészetekkel foglalkozó könyveket” (artium optimarum libros) írjanak anyanyelvükön. Nyilvánvaló, hogy eme program még nem magyar nyelvű szépirodalomra buzdít a szó XIX. századi értelmében, mert e fogalom akkor még az egységes irodalom keretében nem is létezett, még kevésbé „népkönyvek” vagy „népfelvilágosító” könyvek kiadására: még akkor sem, ha a latint idegen nyelvnek (peregrina lingua) minősíti a szerző, ha az anyanyelv művelését szóújítással (a latin kifejezések magyarral való helyettesítésével), szótárral és nyelvtannal, vagyis száz évvel későbből ismert módszerekkel akarja előmozdítani; egyszerűen azért nem, mert a nép („nemes és minden időben szabadságszerető”) és a nyelv jelzőinek sora („választékos, férfias, nagyszerű és hősi”) a nemesi mentalitáshoz igazodik, s ha a szerző számol is vele, hogy a magyar nyelvű történelemkönyveket az „egyszerű nép”, az „egész nép” olvassa is majd, hatása szerinte az lesz, hogy serkentést kap az erényre, figyelmeztetést a bűnök ellen, példát a „dicsőséges életvitelhez, hogy az elődök nyomába” lépjen.

Ez lenne hát a magyar nyelvű történelmi és más könyvek kiadásának haszna, melyek közönségéről szólva azt is feltételezte Czvittinger, hogy ugyanazt többször elolvassák, és mindenfelé fel is olvassák majd: olyan elképzelés ez, ami az akkori vallásos irodalom közönségének szokásrendszerén alapul. A nemzetközinek, s ezen át magyarnak nevezhető programban kétségtelenül vannak persze német beütések. A latin szövegek fordítása mellett egyazon lélegzettel a németeké is előjön, s a latinról helyesen gondolkodó népek között is a németek és a franciák jönnek részletesebben szóba; az utóbbiak már eljutottak „a választékosság legmagasabb csúcsára”, a németek a nyelv csiszolásával és a grammatika kidolgozásával azt a fokot látszanak elérni, melyre a görögök és a rómaiak jutottak.

²⁰⁸ *Novae grammaticae Ungaricae ... Libri duo*, Hanau, 1610 (RMK I, 422), ajánlás; SZENCI MOLNÁR Albert *Költői művei*, kiad. STOLL Béla, Bp., 1971, 475 (RMKT XVII/6). TÖPPELT könyve: RMK III, 2391; a citátum Behambnál a külön lapszámozással induló *Observationes*-ben (136).

A történeti tárgyú anyanyelvi irodalom eme nyomatékos hangsúlyozásában lehetett szerepe Mollernak is, aki a historikusokról szóló disszertáció-sorozatában minden szerzőnél szóba hozta a meglévő és lehetséges anyanyelvi fordításokat,²⁰⁹ és persze hathatott az altdorfi kör más tagja is: egyáltalán nem lehetetlen, hogy Czvittinger az idézetek utáni részt is kompilálta, átmásolta vagy németből fordította. Az viszont biztos, hogy már Háportoni Forró Pál Curtius-fordításáról szóló lexikoncikkében javasolta a jobb latin szerzők magyar fordítását – ott az ifjúság számára. Ugyanez a szerző és könyve a latin–magyar fordítások példájaként szóba került a Székely-cikk végén is, de már az előbbi közönség említése nélkül. Mellette Balog György magyar Cornelius Neposa (1701) és Cicero-levelei (1694) szerepelnek még, de hozzátehetem, hogy az irányzat képviselőjeként itt állhatna Dálnoki Benkő Márton Florusa (1702) is, melyről az altdorfi Czvittingernek nem volt tudomása.²¹⁰ Azt meg még csak nem is sejthette, hogy a Cornelius Nepos-fordítás előszavát Balog Háportoni Forróéból szerkesztette össze:²¹¹ a későreneszánsz és a későbarokk „úri” Magyarországnak nyelve és irodalma kapcsolódott ezúttal látványosan össze.

Ha már most azt kérdezzük, hogy Czvittinger gondolkodását és lexikonszerkesztői munkáját hogyan segítette a külföldi tartózkodás, a nyelvi program mellett mindenképp a *Specimen* céljának világos megfogalmazására és látványos megvalósítására utalhatunk. Ebben feltétlenül nagy szerepet játszott a szerző környezete, amelyben mint bemutattam, kétségtelenül több ember akadt, aki világosan értette a feladatot és a tényleges tennivalókat, mint az egész akkori Magyarországon együttvéve. A kinti hatás meggyőző példájaként említem: feltétlenül más lett volna itthon még a könyv címe is. A „Specimen” szó ugyanis, mint már volt róla szó, Harsdörfer és Neumeister örökségeként szállhatott át Czvittingerre. Az már új adat, hogy a „Hungaria literata” pontos mása a svédoknál található, „Svecia literata”, „Holmia literata” formában. Czvittinger, úgy látszik, már fogalommal vált címét vette át aztán a magyarországi származású Schier Xystus ágostonrendi szerzetes, aki *Styria literata* címmel Stájerország íróit szedte kötetbe.²¹²

Kellett azonban befogadásra érett recipiens is. Magyarországon már vagy két évszázada foglalkoztak filológiai alapossággal a hazai latin humanista örökséggel, az egyházi irodalomban a korábbi publikációk gyűjtésével és értékelésével, s a XVII. század közepe tájától az is divatba jött, hogy az írók előszavaikban rendszeresen írtak műveik céljáról és forrásairól, a kidolgozás módjáról és további terveikről. A *Specimen* magyarországi kultúrát védő tendenciájának előzménye viszont nem más, mint a hazai elmaradottság először egyházi körökben megfogalmazódó érzékelése, majd a külföldiek kultú-

²⁰⁹ Csak példaként idézhetek néhányat: Curtius (RMK III, 3235), Valerius Maximus (RMK III, 3279), Justinus (RMK III, 3278).

²¹⁰ RMK I, 485; 1633, 1458, 1649. Baranyai Decsi János Sallustius-fordításáról nem tudott Czvittinger (RMNy 786).

²¹¹ *A magyar kritika évszázadai*, I, 193–195; ItK, 1990, 446–447.

²¹² L. a 200. jegyzetet. Joannes SCHEFFERUS, *Svecia literata*, Holmiae, 1680; Hamburgi, 1698; *Holmia literata*, 1701, 1704, 1707; *Bibliotheca septentrionis ervditi sive syntagma tractatum de scriptoribus illius seorsim editorum*, ed. Joannes MOLLER, Lipsiae, 1699.

rát érintő megjegyzéseinek újfajta minősítése. A gondolkodás átalakulását jelző eme előzmények hozzávetőlegesen a XVII. század közepére, a kulturális becsület védelmének kezdetei az utolsó évtizedekre tehetők.

Azt kell még megjegyezni itt, hogy eme védekezés bizonyos történeti helyzetekben és meghatározott régiókban általános volt: az ifj. Burius János nem is restelt franciák ellen védekező német iratot saját hazájának védelmében helyenként szóról szóra felhasználni és a sémát mindenestől befogadni. Ez a Rajnától keletre és Európa északi részén egészen speciális és meglehetősen nemzetek feletti tematika volt aztán az, amelynek a középén és a peremvidékeken kialakult változatát Czvittinger hosszú kinti tartózkodása alatt minden itthoni elődjénél és kortársánál jobban megtanulhatta, a magyar változatot környezetének hatására példás világossággal megfogalmazta, és megírta az irodalmi tudományos életben akkor már gyakorlatilag is szükségessé vált magyarországi írói lexikont.²¹³

Azt, hogy Czvittinger a *Specimemmel* elég pontosan illeszkedett az európai „közép” és a „peremvidékek” országai akkoriban megjelenő írói lexikonjainak sorozatába, és ugyanakkor a hazai hagyományokat vitte tovább, egy közhely néhány irodalomtörténeti műben előforduló idézésével tudom bemutatni: fontos toposz ez, mert a maga helyén az országok kulturális védekezésének legfontosabb argumentuma. A Révay Pétertől származó idézetre gondolok, amely első olvasásra eredetinek és magyarnak látszik, pontosabban a hazai későreneszánsz tradíció feléledésének (mint Háportoni Forró és Balog György kapcsolatának esetében), a közvetlen szöveg-hagyományozás tekintetében viszont Schödel Mártontól való, és a maga helyén annak bizonyítására szolgál, hogy a magyarok háborúik és puritán erkölcsük miatt nem foglalkoztak írással, történetírással sem. Valójában korántsem eredeti gondolat azonban, mert hasonló vagy teljesen azonos tartalmú és megfogalmazású nyilatkozatok évszázadokig előfordulnak igen különböző tájakon megírt történeti munkákban és Czvittingerével nagyjából egykorúnak vehető írói lexikonok bevezetéseiben.

Kezdjük a sort magának Révay Péternek szavaival, amelyeket elég gyakran idéztek és lenyomtattak a XVII. században: „Inde ego saepe conqueri, et infelicitatem gentis nostrae Hungaricae accusare soleo, quod licet Majores nostri, ingenio viribus ac armis exceluerint, pauci tamen reperti sunt, qui res patrias literis mandassent, contenti forsitan virtute, quae laudata patrare novit, laudari negligit, nec prosperam suorum gestorum memoriam relinquerint posteris, ignari prorsus contemptu famae contemni virtutes, suum cuique decus posteritas rependere solet, Heroasque honor annalium aeternus, non brevis et plebeja praedicatio colit et consecrat.”²¹⁴

²¹³ Az előzményekről: ItK, 1971, 44–74 [lásd a jelen kötetben: 44–83].

²¹⁴ A szöveg előfordulásai: RÉVAY Péter, *De sacrae coronae Hvmgariae ortv*, Avgustae Vindelicorvm, 1613 (RMK III, 1118); SCHÖDEL Márton, *Disquisitio historico-politica, de regno Hungariae*, Argentorati, 1629 (RMK III, 1440, az 1630-as évszámmal ellátott kiadás: RMK III, 1460); 1652-ben megjelent Bécsben Nádasdy Ferenc kiadásában (RMK III, 1795); BEHAMB János Ferdinánd, *Notitia Hungariae antiquomodernae Berneggeriana*, Argentorati, 1676 (RMK III, 2773). A szerzőről: BÓNIS György, *Révay Péter*, Bp., 1981. – Az európai peremzónáról KOSÁRY

Az első lengyel írói lexikon szerzője, Simon Starowolski (Starovolscius) ugyanezt a gondolatot így mondta el előszavában: „Nostri Sarmatae priscis illis temporibus, plus Marti seruiere, quam Mineruae, vti et omne genus Scytharum, ac propterea etiam quae gessere, obliuionis puluere conspersa videmus; quod nemo fuerit, qui calamo perstricta transmitteret posteris.”²¹⁵

Albertus Bartholinusnak, az első dán írói lexikon szerzőjének művét testvére, Thomas Bartholinus adta ki és látta el előszóval. Ebben olvashatók az alábbi sorok: „De patria justae querelae supersunt. Majores enim nostri rebus praeclare gerendis magis, quam scribendis, intenti, parum solliciti erant ut posteriores scirent, quales fuerint.”²¹⁶

Az első svéd írói lexikont a német származású Johannes Scheffer szerkesztette, aki az előszóban a következőt írta: „Negari ... non potest, plures semper hic repertos, qui praeclara faciendo, quam scribendo Patriam illustrem reddere maluerint. Neque fieri aliter potuisse videtur in hoc Svetiae per saecula non pauca, et praesertim mox post divulgatam religionem Christianam statu prorsus turbulento. Inuadentibus nimirum undique ab una parte Finnonibus, Aesthonibusque, ab altera Danis aut Norvagis, quid supererat, quam ut ad arma confugerent, atque prius de salute et libertate, quam fama eruditionis essent solliciti.”²¹⁷

Hibátlannak látszó védekezés mindegyik, mely tartalmilag pontosan megfelel Révay Péter véleményének. Elég különösnek hat ezek után, hogy pontosan ugyanez az indokolás megtalálható az egyházi irodalomban is. A ferencrendi Bernardinus Aquilanus – saját szavai szerint – inkább megírta szerzetének történetét a maga (retorikai értelmű) rusztikus módján, mint hogy hagyja feledésbe merülni: „volui veritatem pandere stilo rustico ad posteriorum consolationem atque informationem, quam tot et tanta perpetua memoria digna damnoso silentio transeant, potius volens de praesumptione, quam de inutili silentio redargui.”²¹⁸

Aubertus Miraeus (Le Mire), a premontreiek történetírója, Révay Péternél pontosan egy esztendővel (1612) előbb ezt írta le rendje történetének előszavában: „quod bellicosis olim gentibus, idem Norbertinae huic familiae aduersus carnem, Mundum, Diabolum, itemque haereses ac corruptos hominum mores iam inde ab origine admodum decertanti, vsu venisse videtur; vt praeclaros res gerere, quam scribere gloriosius existimarit.”²¹⁹

Az idézetekből világos, hogy az egyházi és a világi történetírásban egyaránt használatos közhelyről van szó; megállapítható továbbá, hogy a toposz használata a XVII–

Domokos írt (*Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., 1980, 24–69; Uő., *Újjáépítés és polgárosodás, 1711–1867*, Bp., 1990, 11–26).

²¹⁵ Simon STAROVOLSCIUS (STAROWOLSKI), *Scriptorum Polonicorum EKATONTAS; seu centum illustrium Poloniae scriptorum elogium et vitae*, Francofurti, 1625, előszó.

²¹⁶ Albertus BARTHOLINUS, *De scriptoribus Danorum, liber posthumus*, auctior editus a fratre Thoma BARTHOLINO, Hafniae, 1666.

²¹⁷ *Svecia literata*, Holmiae, 1680.

²¹⁸ Kiad. Leonardus LEMMENS, Romae, 1902, előszó.

²¹⁹ Aubertus MIRAEUS, *Ordinis Praemonstratensis chronicon*, Coloniae Agrippinae, 1613, előszó.

XVIII. században erősen nemzeti és ezen át nemesi színezetű. Éppen ezért különösen érdekes, hogy id. Burius János szerint hasonló a helyzet Magyarország evangélikus egyháztörténeti irodalmában is, és a felfedezett hiányosságokat Révay Péter szavainak egyházasításával így igyekezett magyarázni: „dubio procul et illud deplorandum fatum dilectae patriae nostrae, inter velitationes satanae alternatim existentis, fluxit, quod de initiis ac progressu reformatae ecclesiae lutherano-evangelicae vel parum aut nihil scriptum, vel si a vigilantioribus et operosis (uti nullus ambigo) conscriptum, injuria temporum aut socordia nonnullorum interiit. Habuerunt ecclesiae nostrae et scholae in Pannonia eruditione ac pietate viros insignes; sed bella ac pressurae absumserunt, compresseruntque etiam luce dignissima. Accedebat apud multos et paupertas, bonae mentis soror, obicem ponens invulgandis scriptis. Et fere eadem, qua ecclesias nostras, querimonia, uti licet, quam ... Petrus de Réva commentario de corona Hungariae indidit, qua ego, pace ejus sic utor: »Inde (et) ego saepe conqueri et infelicitatem ecclesiae nostrae deplorare soleo, quod licet majores nostri ingenio (eruditione, pietate) excelluerint, pauci tamen reperti sunt, qui res patrias literis mandassent, contenti forsitan virtute, quae laudata facere novit, laudari negligit, nec prosperam suorum gestorum memoriam relinquunt posteris, ignari prorsus, contentu famae contemni virtutes.«²²⁰

Világos lehet az is, hogy az egyháztörténet-író „szeretett hazája” állapotát az „ördög incselkedésével” hozta kapcsolatba; nem beszélt persze az emberek harciasságáról, de a háborúk pusztító hatását már eszébe sem jutott tagadni, s ilyenképpen Révay Péter, valamint a lengyel, a dán és a svéd írói lexikonok erősen nemesi és nemzeti gondolkodását követi. Olyan egyértelműen hasonlóak ugyanis a három írói lexikonban felhozott indokok, hogy talán még azt is le lehet írni, hogy amit a finnek és az észtek, a dánok és a norvégok jelentettek egykor a svédeknek, azt szokás a magyaroknál tatárral és törökkel helyettesíteni.

E toposz nemesi színezetű használatához képest határozottan más természetű Jakob Friedrich Reimmann támadása a magyarok ellen, amelyet Czvittinger az előszavában idéz, és benne a „kard” és a „ló” birtokosai, vagyis a nemesek kapják a műveletlenség bélyegét. A magyarországi lexikonszerkesztő egy német szerzőtől származó idézettel a hazaiak latitudására utalva válaszolt, s ezt az érvet másutt is megerősítette művében. Nagyon bölcsen járt el, s ő, aki nemességet modernizáló nyelvfejlesztési programot vázolt fel, pontosan tudhatta, hogy miről is van szó voltaképpen. Ha pedig elég figyelmesen, talán barátaival is konzultálva vizsgálja a szöveget, rájöhetett volna, hogy a magyarokat támadó Reimmann-locus sem más közkeletű toposznál, amelyet a lengyeleket védő Starowolski maga is megfogalmazott, és így a *Specimen* előszavában a magyarországiak kultúrájáról folyó egész vita formailag nem más, mint ősi, időnként átértelmezett közhelyek harca. (Czvittinger ismerte is Starowolski könyvét.)²²¹

²²⁰ *Micae*, VII–VIII.

²²¹ TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita*, Bp., 1969, 85–90. – Starowolski előszavában megvan az a gondolat, hogy a nemesek hanyagolták el tetteik megőrkítését: „quisque Megistarum nostrorum malit sumptus ad canes, equos, vestes, seruos, vina aut aromata spendere,

A kétségtelenül létező északi hatások és párhuzamok között meg kell említeni, hogy a dánoknál Bartholinus kereszténység előtti emlékekre (saxis cippisque memoriam suam propagare) és költőkre hivatkozott (quos scaldeos vocant), de azt is megállapította, hogy ezek a külföldiekhez nem jutottak el. Értesülhetett Czvittinger arról is, hogy Scheffer *Svecia literatáját* azzal támadták a svédek, hogy éppen a dicsőséges őstörténet maradt ki belőle. Johannes Moller, az északi népek irodalomtörténeti műveinek kiadója azonban korántsem szimpatizált e támadókkal, s Olaus Rudbecket azzal ítélte el, hogy Kelet dicsőségét Észak soha nem fogja kisajátítani magának. Talán ezzel magyarázható, hogy Czvittinger meg Otrókocsi Fóris Ferenc *Origines*ének őstörténeti fejtegetéseit ítélte el, és a róla szóló cikk végén, a szerkezetileg szentesített elogium helyén lehozta a Leibniz-követő Georg Eccard élesen elítélő kritikáját. Teljesen egyetérthetett viszont dán és svéd pályatársaival a könyvkiadás és a könyvkereskedelem hiányosságainak megítélésében, különösen Thomas Bartholinusszal a római szerzők anyanyelvi fordításának ügyében,²²² s tanulhatott (tanult) abból is, hogy Johannes Moller sokallotta a lexikonokban a disszertációkat.

Ha már most a külföldön dolgozó magyarországi és a környezet kapcsolatát vesszük szemügyre, meg lehet állapítani, hogy a fiatalember tudomásul vette és elfogadta az altdorfi állapotot és a nevek említésével is igyekezett a jóindulatot megtartani. A kör határait tisztelte: elítélte ugyan egy Wagenseiltől kapott levél alapján Spinola bécsújhelyi püspök vallásügyesítő törekvéseit, de tudomásul vette Otrókocsi Fóris megtérését, aki saját példáján mutatta be a protestánsok és a katolikus egyház uniójának lehetőségét, és beszámolt az eperjesi Bayer János filozófiájáról, aki antiarisztotelianus és antiskolasztikus volt, és Bacont valamint Comeniust követte.²²³ Különösen hálás lehetett az altdorfi egyetem könyvtárának használatáért, de más kérdés, hogy a *Specimen* szerzője kevés kivételtől eltekintve inkább szövegeket másolt és kompilált, mint kutatott, mert nem ritkán bizony elég felületesen dolgozott. Néhány szembeszökő hibát (kétszer felvett szerzőket és mellőzött írókat) már említettem. Most előhozhatok rossz (rosszul javított) néven szereplőt,²²⁴ hibás keresztnevűt,²²⁵ idézhetek olyan félreértett címet,²²⁶ amelyben a szerző neve (Miles Mátyás) a szó latin jelentését (katona) kapta, és azt is, hogy Thu-

quam in ea, quae aeternum per gentes et aetates nomen suum propagarent.” Ugyanezt mondta Jakob Friedrich Reimann, és Czvittinger ez ellen védekezett előszavában: „die Ungarn haben jederzeit ein solches naturel gehabt, daß Sie mehr auf ein gewandtes Pferd und einen blancken Säbel als ein curieuses Buch gehalten.” Starowolski idézése a *Specimen*ben: 184.

²²² Thomas BARTHOLINUS, *De libris legendis dissertationes*, Hagae–Comitum, 1711, 61–62.

²²³ Czvittinger ezt írta: „ab Aristotelica ... sive scholastica philosophia plane abhorruit” (*Specimen*, 50).

²²⁴ Guil. CROVAEUS, *Elenchus scriptorum in sacram scripturam*, Londini, 1672, 322: Stephanus I. Ztetsi, Czvittingernél Sztetsi, ma TĚTSI István, műve: RMK III, 1688. Crovaeustól való különben Pannonius Coelius (*Specimen*, 287), ma Gyöngyösi Gergely.

²²⁵ Kövesdi Pál helytelenül Mihály nála (*Specimen*, 219).

²²⁶ *Bibliographia*, 18, 24.

róczy Jánosnak azért tulajdonított egy *Soliloquium* című művet, mert forrását, Schödel Mártont értette fatálisan félre.²²⁷

Elég valószínű viszont, hogy mikor a Németalföldön tanuló magyarországiak Czvittinger felfogása szerint is felvehető kiadványait hiába keressük, gyakran a könyvtár állományát okolhatjuk. Úgy látszik azonban, Czvittinger bizonyos hiányosságokra maga is rájött. Ezért beszélt az előszóban arról, hogy nem tudott levelezni honfitársaival, de ez, mint említettem, nem egészen igaz. A nagyobbik baj az, hogy még a kinti magyarországiak közül is csak a közvetlen környékbeliekkel vette fel a kapcsolatot, és nagyon későn, csak 1710 elején írt a Wittenbergben élő Cassai Michaelis Györgynek, aki pedig az egyetem bölcsészeti karának tanára volt, és ugyancsak foglalkozott a hazaiak irodalmi munkásságának gyűjtésével.

Czvittingernek mindössze egy levele ismeretes,²²⁸ Michaelis Györgynek egy sem, noha az előbbi biztosan kétszer, az utóbbi legalább egyszer írt. Az előbbi egyetlen ma ismert, sorrendben második levelében három wittenbergi professzornak közvetített ismételt üdvözlést, az utóbbi egyedül az egykori wittenbergi hallgatónak, Schumberg Tóbiásnak küldött; Czvittinger egy sor magyarországi íróról és Schurzfleisch kutatásairól érdeklődött; ezen kívül Röschelnek, a soproni származású tanárnak üdvözlését és kérdéseinek listáját küldte el, de nem kapott információt, mert még műveit is hiányosan vette fel a *Specimen*-be. Az embernek az a benyomása, hogy Czvittinger, munkájának befejezéséhez közeledve vagy már végére is jutva, csak meghatározott anyagot várt a wittenbergiektől, és csak az ismert professzorok munkásságára tartott igényt: bizonyos távolsgártartás még a legudvariasabb fordulatok mögött is sejthető, és ki tudja, miért, Cassai Michaelis György neve kimaradt a *Specimen*-ből.

Az elzárkózásnak ezzel a nyilván egyszer még bővebben kifejthető gondolatával lehet befejezni Czvittinger Dávid, a külföldön dolgozó magyarországi tudós pályaképét, mely a hazai értelmiség- és tudománytörténet szempontjából is rejt magában említésre érdemes tanulságot. – Közhely, de elmondásra mégis érdemes, hogy a XVII. századi magyarországi alkotó értelmiség szinte kivétel nélkül azoknak egy részéből állt össze, akik külföldi egyetemeken tanultak. Ők ismerték az újabb kinti tendenciákat, s ezekben alakult ki az a képesség, mellyel a külföldi fejleményeket kellőképpen felmérni tudták, és a hazai valóság bizonyos elemeinek felfedezésére és a modern irányzatok bevezetésére is képesek bizonyultak. Külön vizsgálendő kérdés már most, hogy műveiket hol és kinek írták. Úgy látom, hogy egyes műveknek hazai, másoknak európai közönségre irányzását az itthoni literátorok már a XVII. század közepén felfedezték. Czvittinger műve ebből a szempontból azért figyelemre méltó, mert a *Specimen* mindkét publikumot megcélózta, és korántsem sikertelenül. Magyarország és a külföld viszonyával függ az-

²²⁷ *Specimen*, 394; a félreértés forrása csak Schödel (A4) vagy Behamb (10) lehet.

²²⁸ A berlini Humboldt Egyetem Hungarológiai Szemináriumának kéziratgyűjteményében, Ms. 10, ff. 216–217.

tán össze, hogy a külföldi hatásról alighanem többet tudunk, mint a közvetlen hazai folytatókról.²²⁹

Odakinn dolgozni már Czvittinger korában is határozottan jó volt, mert a háttér egyértelműen kiműveltnak látszott, az elsőrendű források bőségesen álltak rendelkezésre, megtanulhatónak bizonyult a technika. Annak azonban, aki magyar történeti anyagon dolgozott, leküzdhetetlen nehézségekbe kellett ütköznie. Külön figyelmet érdemel aztán a szerző környezete: nem más ez, mint egy akkoriban elég jelentéktelen német egyetem professzorainak zárt érdekközössége, mely korántsem a tudomány optimális kívánalmának megfelelően határolódott körül. Ez a körülmény tehette nehézé, hogy Czvittinger más tudós körökkel és másutt csoportosuló magyarországiakkal építsen ki kapcsolatokat. Az anyaggyűjtés nehézségeit nap mint nap tapasztalva tisztában volt könyvének hiányosságaival, és előszavában azt kérte, hogy az ő címére, Selmezbányára, vagy a *Specimen* nyomdászának Altdorfba küldjenek pótlásokat az olvasók.

Elvárásnak megfelelő szép ajánlat, amelyből semmi nem lett. Czvittinger mai tudomásunk szerint soha nem dolgozott tovább témáján, egyetlen idevágó levelet nem kapott és nem is írt, az ő hatására bibliográfiai adatgyűjtésbe kezdő honfitársaival semmiféle kapcsolata nem volt. Röviden szólva mindennel felhagyott, de a mások kiegészítései sem jelentek meg nyomtatásban vagy egy félszázadig. E vázlatos, de mégis hosszúra nyúlt áttekintést azzal lehet befejezni, hogy a *Specimen* 1711-ben itthon biztosan nem jelenhetett volna meg; szerzője nem volt átütő egyéniség és különösebben nagy formátumú kutató, semmiképpen nem egy második Szenci Molnár Albert; nagyon jó, hogy az altdorfi kör támogatásával a *Specimen* létrejöhett, és sajnálatos, hogy az itthoni viszonyok miatt az első írói lexikon folytatására elég későn kerülhetett sor.

(Megjelent: ItK, 1993, 16–38.)

²²⁹ VERŐ Leó, *Czvittinger és az Allgemeines Gelehrten-Lexikon*, EPhK, 1907, 412–416; TURÓCZI-TROSTLER József, *Czvittinger Specimenének német visszhangja*, MNyr, 1930, 134–143; SZENT-IVÁNYI Béla, *Czvittinger „Specimen”-ének első ismertetője*, ItK, 1963, 477–478.

Bél Mátyás (1684–1749)

Féltucatnyi tudományszakban vallják, hogy a XVIII. század első felének Bél Mátyás a legjelentősebb magyarországi tudósa; azt is tudják azonban, hogy életműve új – modern szempontok szerinti – földolgozásra vár, és sajnálattal hangoztatott általános vélemény, hogy érdemei és történeti jelentősége nincs jelen az újabb magyar köztudatban. Az utolsó magyar nyelvű összefoglaló munka 1879-ben jelent meg róla, csak nagy könyvtárakban elérhető nyomtatott műveit jó, ha nemzedékenként átolvassa valaki, hátrahagyott kéziratai a XVIII. századra visszanyúló próbálkozások ellenére kiadatlanok, s csak a viszonylag újabb keletű gazdasági és helytörténeti, valamint néprajzi érdeklődésnek köszönhető, hogy egyes megyék általa szerkesztett leírásai közül legalább néhányat fordításban megjelentettek. A hagyományos hír és név elégnek bizonyult kisebb-nagyobb adatközlésekre, alkalmi megemlékezésekre, de száz éve nem futotta már az egész pálya áttekintésére. Nyomós okoknak kell indokolniuk a hiányt, s ezek a XVIII. századi viszonyokat és a későbbi tudományos közleményeket szemügyre véve elég pontosan megállapíthatók.

Az egyik ok az, hogy Bél igen sokat, de jórészt latinul, s ezen a nyelven is meglehetősen bonyolultan írt: ugyan ki vállalkozott volna a kultúra deákos hagyományainak lassú háttérbe szorulása idején egy tudós több ezer lapnyi nyomtatott és kéziratot munkáinak átolvasására? A másik az, hogy a hátrahagyott életmű túlságosan sokoldalú ahhoz, hogy egyetlen kutató a teológiától az alkímiáig terjedő munkásságot áttekintse és szakszerűen megítélje. Megértését hosszú évtizedekig akadályozták végül a kor, a XVIII. század első felének ma nehezen magyarázható történeti viszonyai: hogyan értelmezze a XX. század embere azt a szerzőt, aki a latinon, a művelődés akkori nyelvén kívül magyarul, szlovákul és németül egyformán beszélt, írt és jelentetett meg műveket, aki nyelvi alapon és munkáinak tárgya által része lett a magyar és a szlovák irodalom történetének, de benne lehet egy magyarországi német kultúrtörténetben is, mert kerek harminc esztendőn keresztül a pozsonyi német evangélikusok papjaként, németül prédikált.

Ma már tudjuk, hogy Bél Mátyás mint történeti alak és jelenség soknyelvűségével és latin művelődési nyelvvel, társadalmi helyzetével és bámulatba ejtő sokoldalúságával a közép- és kelet-európai, ezen a térségen belül pedig a magyarországi polihisztor tudós legtisztább és legeredményesebb képviselője, akinek munkásságában elég sok a már nehezen érthető, régies elem, és várakozáson fölül sok benne az új, amit csábító feladat kiemelni és elhelyezni a magyarországi és a magyar kultúra egy adott szakaszában. Abban, amelyben élt, és amelyben rendíthetetlennek látszott még a régi, feudális Hungaria, de éppen e nagy tudós életművéből kivehetően megindult már a jóval későbbi, polgári törekvésekkel jellemezhető Magyarország kialakulása. Bél Mátyás pályája és

hazai utókora iskolapéldája lehet e korhoz kötött, nemzetközileg jól ismert tudóstípus sikerének, bukásának és újbóli fölfedezésének: a fő feladat éppen az, hogy ezt mint európai jelenséget és mint e jelenség hazai változatát, az adott történeti körülményeknek megfelelően próbáljuk megérteni, megértetni és megítélni.

Bél Mátyás 1684. március 24-én született az akkori Zólyom megyében, Ocsován. A helység a *Notitia*ban olvasható leírás szerint mezőváros volt, amely elvesztette rangját; egy fél századdal későbbi lexikon egyszerű szlovák falunak mondja, amelynek egyetlen nevezetessége, hogy két evangélikus literátor született benne, Pilárik István (1615) és Bél Mátyás; földesura a herceg Esterházy család, temploma (akkor már) katolikus. A tudós szülőfalujának leírásában maga adta meg születésének idejét – egyáltalán nem szokatlan módon: kortársai között Pápai Páriz Ferenc latin–magyar szótárában (1708) a Comidava szónál ezt írta: „Dés városa Erdélyben, ahol a könyv autora született.” Bél ugyancsak Mátyás nevű apját egy XVIII. század közepi kéziratos életrajz jó módú polgárnak mondja, anyját Cseszneki Erzsébetnek hívták. Hogy családját Funtiknak nevezték, tudtom szerint egy 1729-ben, álnéven megjelent pietista-ellenes röpiratban bukkan föl először; ugyanitt található, hogy apja „paraszt és mészáros” volt (innen tehát a font mértékegységre utaló elnevezés); s ugyanitt hangzik el az a sóhaj, hogy jobb lett volna, ha ő maga is paraszt és mészáros marad.

A tudós származásával és hazai iskoláztatásával kapcsolatban az látszik lényegesnek, hogy idősebb Bél Mátyás nem tartozhatott minden tekintetben az egyszerű parasztok rendjébe. Ezt abból gondolhatjuk, hogy tehetséges fiát taníttatta, vagy legalábbis hagyta, hogy taníttassák. A fiatal Bél már diákkorában kapcsolatba került az evangélikus köznemességgel és értelmiséggel. Iskoláit Losoncon, Kálnón és Alsósztrégován, majd Besztercebányán és Pozsonyban folytatta. Az első három Nógrád megyei faluban szabadon működtek a köznemesek által fönntartott evangélikus iskolák, mert uraik ellen nem érvényesülhettek a protestánsok vallásgyakorlatát korlátozó intézkedések; ezért is alapítottak az értelmiség részvételével tanintézeteket birtokaikon. Bél a kálnói savanyúvíz ízeire még a *Notitia* írásakor is emlékezett, följegyezte tanítójának nevét, utóbb (1729) Szécsénykovácsiban együtt fürdőzött Ráday Pállal. Nógrád megye iránti különös vonzalma ebből a korból származtatható. Besztercebányán két neves papi dinasztia tagjai, az ocsovai születésű Pilárik János és ifjabb Burius János lettek tanárai. Mindkettőnek megvannak a magyarországi viszonylatban kellőképpen még nem értékelt érdemei a tudományok akkoriban fölgyorsuló világiasodási folyamatában: az elsőnek az iskolai történelemtanításban, a másodiknak az egyháztörténetből kiinduló magyarországi irodalomtörténet-írásban; ez utóbbi arról nevezetes még, hogy a pietizmus szószólója volt, s a Rákóczi-szabadságharc idején tartott rózsahegy evangélikus zsinaton (1707) összeütközött az uralkodó ortodoxiával. Bél 1700–1702-ben Veszprémben és Pápán tartózkodott, utóbb visszatért Besztercebányára, hogy 1704-ben a porosz uralom alatt levő Halléba induljon.

Október 12-én érkezett az akkori legjobb német egyetemre, 20-án iratkozott be a teológia hallgatójának. Étkezni a „legócsóbb asztalhoz” járt: meleg ételt napjában egyszer kapott, különben „még száraz kenyérrrel sem” győzte magát, „elhallgatván immár a

zsiros levét” – noha tanárának, Burius Jánosnak August Hermann Franckéhoz, a hallei úgynevezett „felvilágosult pietizmus” vezéralakjához intézett ajánlólevelével utazott ki. 1705 decemberétől kapott aztán ingyen kosztot a Francke alapította árvaházban: „azholott mindennap hatvannégy szegény diákoknak vékony ebédecskéje vagyon, melylyel mindazáltal táplálja az Úristen testemet... Csak az Úristen rajtam elkezdett munkáját végben vigye, és tegyen méltóvá az ő szőleiben néha lelki haszonnal munkálkodni” – írta itthoni pártfogójának. 1705-ben küldte haza a pietista Halléból azt a levelét, amelyben nem kívánta, hogy egy bizonyos „Mihály deák ökegyelme a balgatag Arisztotelész filozófiájának tanulása körül ifjúságának virágát vesztegesse”, mert hasznosabb dolog is van, mint a filozófusok „szörnyűséges” terminológiája, amelynek, mint írta, „magam is majd semmi hasznát nem érzem”.

Bél Mátyás a besztecebányai évek után szilárd pietista meggyőződéssel érkezett Németországba. A mozgalomban az evangélikus egyházon belüli vallásos élet reformálásának lehetőségét és módját látta, mert véleménye szerint kihűlt az imádság hevülete, eltűnt az elmélkedés édessége, ellankadt a prédikálás lendülete, és a mély vallásosság helyét száraz skolasztikus viták foglalták el. A pietisták a lelkipásztorkodás új formáival lazították az ortodox egyházi életet; szakítottak a neo-skolasztikával – innen Bél Arisztotelész-kritikája –, filozófusuk az ugyancsak Hallében tanító Christian Wolff lett, Leibniz popularizálója, a német korai felvilágosodás korának tipikus képviselője. Berlinben egyenesen a fejedelmi hatalom, a felvilágosult abszolútizmus és a merkantilizmus filozófusaként tartották számon: messze volt még az idő (1723), amikor ateizmus vádjával királyi parancsra, negyvennyolc órás határidővel utasították ki Poroszországból, és még messzebb diadalmas visszatérésének éve (1740).

A fiatal teológus Hallében Francke kegyeltjeként erősödött meg pietizmusában, és keveredett egyszersmind igen korán olyan ellentétekbe, melyek aztán élete végéig elkísérték. A nehezen áttekinthető torzsalkodásokról nem felesleges, nem is elhamarkodott talán megjegyezni, hogy a pietizmus önmagában, az áramlat minden vonzó vonása mellett sem azonosítható a XVII. századi tudományos forradalom minden eredményének támogatásával és terjesztésével; nem igaz az a tétel sem, hogy Bélnél későbbi ellenfelei kivétel nélkül ellenségei a modernizálódásnak és a polgári haladásnak. Megállapítható viszont, hogy Bélnél Mátyás húsz-huszonegy éves korában mérhetetlen elszántsággal kívánta harcba vetni magát, mert rendíthetetlenül bízott önmagában és ügyének igazságában: „én ... nagyobb szerencsémnek tartom, hogy Francke uramat hallgathatom, mintha az egész ország-világ kincsei enyimek volnának. És ha úgy lesz is, hogy promócióm hazámbul nem adatik, vajon nem Istené-e menny és föld? Ó, gyarlóság! Bizony hiszem az Istent, hogy meg nem szégyenülök a gonosz időben, és a drágaságban meg nem éhezem... Akinek pedig tetszik ártatlan híremet-nevemem hamisul kisebbíteni és gyalázní, abban ha meg nem akar térni, csak járjon el; mert az Úr, aki az árváknak atyjok ... világgosságra hozza ártatlanságomat ... és bégyugja szájokat a hazugoknak.”

Az idézett levelek címzettje Clement Márton besztecebányai szenátor volt, a város jegyzője, rövid ideig bírása (1708); városa követeként részt vett a szécsényi országgyűlésen, és ő volt az, aki 1705-ben, Rákóczi Ferenc szabadságharcának idején a Mária

mennybemenetelének tiszteletére emelt templomot két társával átvette az evangélikusok számára. Bél persze Besztercebánya leírásában erről egyetlen szót sem szól; arról sem, hogy hallei disszertációját első helyen éppen azoknak ajánlotta, akik a templomot átvették; még kevésbé arról, hogy ő maga az iskolai konrektorság mellett a Szent Erzsébet templom papja lett, s hogy a kurucok utáni időkben mindkét templomot vissza kellett adni a katolikusoknak. A fiatalember ugyanis, aki pártfogójának nem minden ifjonti hevület nélkül lelkesedett a pietizmusért és Franckéért, disszertációjának megírása után egy esztendővel, 1708 májusában hazatért Magyarországra, s minthogy a rózsashegyi evangélikus zsinat elítélte a pietizmust, jól előkészítette útját.

Az 1707 augusztusában kelt disszertációt húsz gazdag besztercebányai német és szlovák polgárnak, valamint Zólyom megye evangélikus egyházi vezetőinek dedikálta, ajánlólevelében félreérthetetlenül célzott a Rákóczi-szabadságharc alatti vallási intézkedésekre, mikor a békét „a régi szabadság” megtartásával kívánta. Hangsúlyozta még, hogy munkájának minden tétele teljes összhangban van az ortodox teológiával, s hogy állításának nagyobb nyomatéka legyen, az utolsó hat lapra professzora, Breithaupt levelet iktatta, melyben a teológus a pietizmus vádjá ellen védi tanítványát. Itthoni pártfogói tárt karokkal fogadták: Pilárik István selmecebányai lelkész pappá ordinálta, az iskolában Pilárik János mellett elfoglalta a konrektori tiszteletet. Írják, hogy tábori papnak kommandálták, mert három nyelven tudott prédikálni, de ebből már semmi nem lett; abból sem, hogy a kurucok kivonulása után, 1709 januárjában Heisternél följelentették, mert tisztázni tudta magát. 1711-ben az ifjabb Burius Jánossal, a város német papjával egyetemben a pietizmus vádjá ellen kellett védekeznie: ez viszont abban nem gátolta, hogy 1713-ban tanítványainak használatára pietista vallási könyvet jelentessen meg Halléban.

A besztercebányai értelmiség tekintélyes beltagjává igazában akkor léphetett elő, mikor a helybeli patikus, Hermann András Zsuzsánna nevű leányát feleségül vette. Sőt, gora lett ugyanis az ugyancsak Hermann András nevű, nála fiatalabb, később igen jó hírű orvosnak, aki tudományos munkájában segítette, s talán a gyógyszerészfamília tette lehetővé, hogy Moller Károly Ottó besztercebányai orvost is pártfogói közé számíthassa, kinek nagybátyja az altdorfi egyetemen tanított, ő maga II. Rákóczi Ferenc tábori orvosa volt, a „magyar Hippokratész” melléknevet érdemelte ki, és medikusok egész sorát készítette elő külföldi tanulmányokra.

Egy XVIII. századi író – talán Bél nagyságát emelendő – azt állította, hogy a besztercebányai iskola a fiatal tanár hivatalba lépésekor Augiasz istállója volt. Nem gondolta azonban meg: a tudós Besztercebányán ugyanazon Pilárik János vezetése alatt végezte el a filozófiai tanfolyamot, akinek 1708-ban konrektora, 1712-ben utóda lett; éppen azé, aki valamikor 1700 táján magyar történelmet tanított az iskolában. Még a katekizmusok módján kérdés–felelet formájában, az idősebb Burius János evangélikus egyháztörténetét használva írta meg, de a XVI–XVII. század fordulóján meginduló politikai irodalom termékeire is támaszkodott. Az ifjabb Buriusnak, az egyháztörténet-író fiának egykor kapcsolata volt Czvittinger Dáviddal, az első magyarországi irodalmi lexikon szerzőjével, hasonló vállalkozásra maga is készült egy időben, a Selmecebányán paposkodó Pilárik István pedig bizonyosan ismerte az ottani rektor, Parschitius Kristóf munkássá-

gát, aki nyomtatásban jelentette meg (1702) a magyar vezérek és királyok táblázatát, kéziratban magyar történelmet és földrajzot hagyott maga után, melyek közül a megyék leírását Bél bizonyosan ismerte. Eme tudományos törekvéseknek, inkább kéziratban, mint nyomtatott műveknek ismeretében, magyarországi forrásból, már Bél sikeres munkásságának láttán kelt szárnyra egy pietista-ellenes német röpirat állításai között az a hír, hogy Bél eme Parschitius szemérmetlen plagizátora.

Az igen jó hagyományok mellett persze magának Bélnek érdeme, hogy néhány esztendő alatt jó nevű tanár lett Besztercebányán. Hírének és eredményes munkájának tulajdonítható, hogy az ország akkori fővárosába, Pozsonyba hívták meg (1714) az evangélikus iskola vezetésére, amelynek aztán hivatalba lépésekor új reformtervet írt és fogadtatott el. További elismerés jele, hogy rektorból öt esztendő alatt pappá választották, vagyis az akkoriban természetes módon – előléptették. Mint a latin nyelvtan előszavából kivehető, sikerének titka először is az volt, hogy a latint tudatosan és rendszeresen tanította az anyanyelv segítségével. A régi korok művelődési nyelvének oktatásához az anyanyelvet ősidők óta használták nálunk is, másutt is, annak meg írásos bizonyítéka van, hogy a XVII. század legelején egy református iskolában magyarul is foglalmaztatnak. Bél újítása az volt, hogy a latin nyelvtant anyanyelven kezdte el tanítani, és az anyanyelv – magyarországi viszonylatban az anyanyelvek – kiművelésére különös gondot fordított. Latin grammatikáját végül mégis latinul kényszerült ugyan kiadni, de a hagyományos nyelv választása egyedül azon múlt, hogy minden magyarországi nyelven anyagi okokból sem sikerülhetett, s közvetítőként maradt meg a művelődés hagyományos és közös nyelve, a latin. A latintanulás segédkönyve azonban, Cellarius munkácskája többnyelvűen látott napvilágot. (Ezt a kis könyvet vette át utóbb Maróthi György, mikor a debreceni iskolát reformálta.) Kétségtelenül jelentős vállalkozás, ha nem is egyedülálló: Comenius tankönyvei ugyancsak megjelentek többnyelvű kiadásban, ami pedig a vulgáris nyelveket illeti, Pápai Páriz Ferenc latin–magyar szótára mellé (1708) Tsétsi János sárospataki tanár megírta a magyar nyelv helyesírási szabályait.

Latintanításának más jellemvonásait mai szóval bizvást a barokk utáni klasszicizálás kezdetének lehet tartani. Tanárkollégáinak elsősorban az szúrt szemet, hogy a megszokott tankönyveket száműzte iskoláiból, s a nagytekintélyű Comeniust a rossz latinság kártékony terjesztőjeként minősítette. Bél azt felelte bírálóinak – nem először a latin művelődési nyelv hosszú időszaka során –, hogy ő a régi és megszokott helyett az ősit, a romlott helyett az eredetit választotta eszményképül. Bővebb kifejtést érdemel majd egyszer, hogy az ekkor még jórészt deákos kultúrájú Magyarországon a Franciaországból kiinduló klasszicizmusra, a század „francia kihívására” a latinság letéteményesei latin stílusreformmal válaszoltak, s nemzetközi vonatkozásai miatt még inkább kifejtésre vár, hogy Bél korában a németek is latinul és németül egyidejűleg védekeztek: a magyar szerző nem is tett mást, mint hogy a korai német felvilágosodás latin irodalmának képviselőit, többek közt a még ma is névnek számító Daniel Georg Morhofot vette mintának, a távolabbi elődök közül pedig azt a G. J. Vossist, aki a francia klasszika elméletének kialakulását is befolyásolta.

A nemzetközileg valószínűleg még tágabb térben is fölmérhető törekvés célja a kor fogalmai szerinti tiszta latinság volt, amely az ókori szerzőknek most már a középkorokban sem csupán nyelvi megértését foglalta magába a majdani írás- és beszédbeli fölhasználhatóság érdekében, hanem az alapos filológiai és történeti stúdiumokat is. Bél régiségtant adott elő iskoláiban, s ha a nemzeti nyelvek kiművelésének programját ugyancsak figyelembe vesszük, irányzatát azon a történeti helyen képzelhetjük el, ahonnan a latin művelése lassanként klasszika-filológiává, az anyanyelveké nyelvi programmá alakult. Bél a francia nyelv németországi térhódításának és az ellenében kifejlődő irányzatnak láttán elég pontosan fölmérhette e hátteret: emiatt vezette be a francia nyelvet rendkívüli tárgyként pozsonyi iskolájában, és valószínű, hogy a németek francia divat elleni reakciójának hatása nála, hogy a magyar latinizmusokat a német gallomániával vetette össze.

Latin stílusát a maga korában sokan csodálhatták, nem kevesen ellenszenvesnek találhatták, esetleg nevetségesnek; abban azonban régen is, most is egyetérthetünk, hogy szóhasználata és központozása olyan egyedülálló volt, hogy itthon folytathatlannak bizonyult. Emellett a szó szoros értelmében keresett: mert valóban a legnagyobb latin szótárakat kell föllapozni egy-egy kifejezése pontos értelmének megállapítására, s a nyomozás során derül ki, hogy egy-egy fordulata valamelyik jó íróból dokumentálható ugyan, de az egész római irodalomban alig néhányszor vagy éppen egyszer fordul elő. Bél nem egyszer kitért saját stílusának védelmére. A leglényegesebb, amit elmond róla, hogy kerülni akarja a mesterkélt beszédet, az átvitt értelmű szavakat, s azt állítja, hogy a dolgok természetét kívánja kifejezni. A barokk után mindhárom vonás kétségtelenül a korai klasszicizmusé – amely azonban a barokk képhalmozásnál és dagálynál nem kevésbé keresett.

Klasszicizálásáról el kell mondani végül, hogy ebben sem a legelső, de mégis ő az, akitől a korszakot számítani lehet. G. J. Vossius retorikáját már 1696-ban kinyomtatta Tótfalusi Kis Miklós, a könyvet Dálnoki Benkő Márton rendezte sajtó alá, Erdélyben ugyanebben az időszakban jelentek meg az első franciául tudó literátusok, akik nyelvműveléssel is foglalkoztak: Bélhez hasonlóan a tudományban, az iskolai gyakorlatból kiindulva törték át az egyházi írásbeliség kereteit, a népnyelv használatában pedig megvetették a későbbi népfelvilágosító irodalom alapjait.

A nyelvi viszonyokkal összefüggő ősi szokás volt a régi Magyarországon, hogy a diákok a hazai fő nyelvek (magyar, szlovák, német) elsajátítása céljából egyre-másra váltogatták iskoláikat: a szükséglet és a presztízs egyformán közrejátszott abban, hogy a magyarok – szülői kívánságra – a felvidéki városokat, az itteni protestánsok meg Patakot, Debrecent és a kisebb iskolákat látogatták – Bél tapasztalata szerint nem túl nagy eredménnyel, mert ha jutottak is valamire, sokan a szűkebb környezet konyhanyelvének szintjén maradtak meg. A pozsonyi rektor azért írta latinul német grammatikáját, hogy e vándordiákok a művelt német nyelvet sajátítsák el.

Hazai német nyelvtanként ez a vállalkozás sem egészen egyedülálló. Erdélyben Bakos János adott ki egy helyesírási szabályzatot az ifjúság használatára (1678), a szépségi Buchholtz György helyesírási, retorikai és poétikai kézikönyvet írt (1709). Bél

abban különbözik közelebbi és távolabbi elődeitől, hogy a hazai nem-németeket akarta németre tanítani, s eszébe sem jutottak még a Habsburgok német tartományai; a német grammatikusok között viszont abban páratlan a maga nemében, hogy a helyes kiejtéssel foglalkozik könyvében. A kis kötet mint latinul írott német nyelvtan, összesen négy kiadásban jelent meg; 1730-tól már nem a hazaiak némettanulása, hanem a német–magyar kapcsolatok ápolása érdekében.

E változásnak pontosan megfelel, hogy az eredetileg kizárólag hazai népek belső használatára szánt német grammatika után jó tíz esztendővel, és annak második kiadásával majdnem egy időben Bél olyan magyar nyelvtant írt, amely külföldiek, közelebről az Osztrák Ház alattvalóinak számára készült, akik „rokoni kapcsolat, hivatali vagy más körülmények” miatt kerültek Magyarországra, s érintkezniük kellett „született magyarokkal”. Itt már nem német–magyar, hanem inkább osztrák–magyar kapcsolatokról van szó, s az új körülmények jele, hogy a könyvecske Pozsonyban ötször jelent meg 1774-ig, és az első kiadás után két évre (1731) a kolozsvári jezsuiták is átvették. A magyar nyelvtan előszavában olvasható az a mai olvasónak meglepően naiv elképzelés, amely szerint a magyar–német nyelvi kapcsolatok a teljes kölcsönösség jegyében alakulnak majd: „ahogyan az ... Osztrák Ház ... uralkodása alatt Magyarország kellős közepén beszélnek a német nyelvet, ugyanígy beszéljék majd egyszer a magyart a két nemzet közötti igen hasznos kapcsolat miatt Németország belsejében.” Hogy aztán Bél teljesen zavarba ejtse késői utókorát, ezt írja – immár magyar nyelven – előszavának végére: „Áldja s egyesítse Isten a német és a magyar nemzetet!”

A ma elég sajátosaknak látszó, régít és újat egyaránt magába foglaló, de történetileg minden részletben hitelesíthető gondolatok Bél tudományos munkásságában ugyancsak megtalálhatók. A Besztercebányára hazatérő ambiciózus fiatalember a tudományokban annak a körnek a kezdeményezéseit folytatta tovább, amely négy évvel korábban Halléba küldte, s 1708-ban a legnagyobb várakozással fogadta vissza. Első kötetében, a *Két könyvben* (1713) megjelent tervezet nem más ugyanis, mint az ifjabb Burius Jánostól kezdeményezett, Czvittinger Dávidtól részben megvalósított irodalomtörténet-írás erősen történeti és nyelvészeti irányú továbbfejlesztése, melyhez az akkor még élő egykori protestáns gályarab, utóbb katolizált és Nagyszombatban lakó Otrókoci Fóris Ferenc *A magyarok eredete* című könyvével (1692–93) adta az alaphangot. Tőle (és Komáromi Csipkés Györgytől) származik a rovásírásnak valamiféle ősi kultúra emlékeként való tárgyalása, a magyar nyelv keleti, azaz hébernek vélt elemeinek módszeres földolgozási terve; még az a gondolat is, hogy a magyart föl lehet használni a héber Biblia vitatott helyeinek interpretálására. Új lett volna a magyar nyelv görög, latin, német és szláv jövevényszavainak valamint nyelvjárásainak leírása; az egyháztörténeti és iskolai örökség világi, önállósult változatának látszik a nyelvtanoké, a szótáraké, a közmondásoké és a magyar bibliafordításoké, megint új a költészet tárgyköre.

A plánumból mindössze az I. könyv 3. fejezete, a rovásírás tárgyalása jelent meg nyomtatásban (1718). A kötet vitathatatlan érdemei közé tartozik, hogy ebben látható először egy (Kaposi Sámuel gyulafehérvári professzortól származó) rovásírásos ábécé; különös érdekessége, hogy Bél már tudott a finnugor rokonságról, de ezt – számos utó-

dához hasonlóan – a hun-magyarok szkíta eredetével igyekezett egyeztetni, tárgyalta a szkíták kínai kapcsolatait, és a mieinkhez hasonlóan nemzeti mítosz ápolásán és fejlesztésén fáradozó északi germánok rúna-írását is igyekezett bekapcsolni kombinációiba.

Épp a könyv megjelenésének évében jelentette meg a későbbi *Notitia* tervezetének első vázlatát, amely aztán élete végéig meghatározta tudományos munkásságát. A teljes Magyarország természeti, földrajzi, történeti és politikai leírását magába foglaló munka alap gondolatát a magyar kutatás az 1920-as évek óta a német államismereti iskola hazai visszhangjának tartja. A vállalkozás külföldi kapcsolatait illetőleg alighanem helyes a megállapítás; úgy teljes azonban, ha a recepció itthoni előfeltételeit is számba vesszük. A hazai természeti jelenségek megfigyelésének, leírásának és megjelentetésének története nagy vonalakban úgy jellemezhető, hogy előbb a XVI–XVII. század fordulóján a tizenöt éves háború katonáorvosai tettek nem csekély szolgálatot; a tárgy iránti hazai érdeklődés jele a németek eredetével foglalkozó Frölich Dávid munkássága, aki megmászta a Magas-Tátrát, még inkább a pozsonyi Spindler Pálé, akinek megfigyeléseit idősebb Rayger Károly 1691-ben jelentette meg nyomtatásban. Újabb lendületet és részben talán példát a főlzabadtó háborúk s az utánuk megjelenő külföldi utazók és katonatisztek adtak. Ekkortájt kezdtek ugyanis a hazai orvosok nagyobb számban magyarországi betegségekről és természeti produktumokról disszertációkat írni a külföldi egyetemeken, s ennek az áramlatnak sodrában szerkesztette meg Czvittinger Dávid a magyarországi írók katalógusának manapság keveset emlegetett függelékeként az országgal foglalkozó szakirodalom első bibliográfiáját.

A jórészt protestáns, főleg evangélikus értelmiség persze nem mehetett sokra megfelelő társadalmi háttér, az adott körülmények között a nemesség egy részének támogatása nélkül. E háttér a hagyományoknak megfelelően először főként az evangélikusokat, az elnyomottság közös állapotának megfelelően általában a protestánsokat jelenti, majd a kultúra és az egyházak hagyományos kapcsolatának föllazulásával vallásilag mindinkább kevertté vált: a tudomány haladásába és a gazdasági fejlődésbe vetett hit, a ténylegesen közös érdek itt is áttörte a régi korlátokat; Bél, a tudós is túltette magát a megrögzött előítéleteken, mikor kapcsolatba lépett a pápai nunciussal, és kutatott a bécsi udvari könyvtárban. Az új irányzattal esik egybe a tudományban egyebek között Komáromi János Péternek a soproni borrhól írott disszertációja (1715), melyben lapok szólnak az exportról, és ugyanide tartozik Bél sógoráé, Hermann Andrásé, aki meg az általa itthon fölfedezett Glauber-só kivitelét tervezte (1721). Ide sorolható továbbá a magyarországi gyógyfürdők tudományos fölfedezése, melynek úttörői között a két tudós ugyancsak megtalálható.

A *Notitia* tervének megvalósulása, sőt Bél munkásságának egész utolsó negyedszázada ebben az összefüggésben szemlélendő. Három fázisát ismerjük: a már említett 1718-i tervezetet, az egész vállalkozást bemutatni hivatott *Prodromust* (1723) és a megvalósult köteteket. Magyarország leírása 1718-ban és 1723-ban három nagy részre, a régi, a középső és az új Magyarországra oszlik. A régi a szkíták, majd a hunok, az avarak történetét, valamint a magyarok vándorlását foglalja magába; mindkét változatban terjedelmesen, a másodikban még részletesebben és tagoltabban, mint az elsőben. A középső Magyarország az első tervezetben a pogány kortól a jelenig terjed; szakaszai

a pogány és a keresztény időszak, ezen belül a nemzeti és az idegen királyok uralkodásának kora. Bél leírása szerint ebben a hétszáz évben élte meg az ország fénykorát, majd bukását, hogy végül az Osztrák Ház mentse meg a teljes pusztulástól. 1723-ban a középső Magyarországból már csak a királyok genealógiája maradt meg, a korszak kezdete a kereszténység fölvételével esik egybe. 1718-ban bőséges fejezetek szólnak Magyarországra általános földrajzról és politikai viszonyairól, a vármegyék leírásai a speciális részben kapnak helyet, a *Prodromus*-ban az általános földrajzi részbe ékelődik be Szepes megye példaként közölt leírása. Az 1718-as terv és az 1723-ban megjelent *Prodromus* közt mindent összevéve az a lényeges különbség, hogy a második kiadványból jóformán kiesett a középső Magyarország, amely a hazai történelmet foglalta volna magába. E történeti részek Szepes megye leírásának bizonyossága szerint már akkor a megyék leírásába csúsztak át, de megmaradtak az összes szkíta fejezetek, az 1713-i terv egyes kész vagy félig-meddig elkészült fejezetei; az új Magyarországnak kapott volna helyet a népek és a nyelvek leírása, a parasztság ismertetése, 1723-ban a mezőgazdaság földolgozása.

E nagyvonalú, a tudományok rendszerének megfelelően kidolgozott vállalkozás idővel a praktikumnak, s úgy látszik, a hazai közgondolkodásnak is elfogadhatóbb megvalósításokká alakult át. Az elbeszélő források nagy része vagy az *Adparatus* füzeteiben került a nyilvánosság elé, vagy az osztrák Johann Georg Schwandtner *Scriptores rerum Hungaricarum* (Magyar történetírók) című vállalkozásában. Ez utóbbiban jelent meg Anonymus gestája: nem volt ennél a XVIII. század közepétől népszerűbb történeti könyv, s ha nem ismerik, nem valószínű, hogy Árpád lesz a honfoglalási eposzok hőse. Bél nem restelt azonban másutt sem forrásokat közölni: okleveleket például Pozsony történetében, a turóci prépostságnál, de számos kisebb helynél is, egész verses művet a budai Korvin-könyvtár ismertetésénél. A terv összevonása miatt kényszerült arra is, hogy az egyes megyék mezőgazdaságának és lakosságának leírásában folyton a korábban elmondottakra hivatkozzék. Ugyanakkor nem mondott le egészen korábbi terveiről. Elkészítette tehát a magyarországi mezőgazdaság máig kiadatlan leírását, amelyre a *Notitia* köteteiben mint kész munkára hivatkozott, ugyanítt kerültek szóba más kéziratban levő vagy készülő művek: egy kiadvány a magyar nemesi családok oklevelekkel megalapozott genealógiájáról, és nem adta föl végleg másik tervét, az ország természeti viszonyainak összefüggő leírását. Úgy látszik, az egyes családok *Notitiában* közölt lezármazási táblája és a fürdőleírások e tervezett, nagyobb munkák részei.

Könnyen belátható, hogy ekkora munkát egyetlen ember nem végezhetett el, pontosan tudta ezt maga a szerző is. 1713 óta nem is írt programot vagy előszót, ahol nem esik szó előmunkálatok hiányáról, elheverő kéziratokról és megfelelő munkatársak kereséséről. Az egykorú (és mai) viszonyokat ismerve azt mondhatnánk, hogy jó, ha Bél szerkesztőként győzhette volna a munkát, s vannak is jelek, melyek azt bizonyítják, hogy a szerző ezt a feladatot szívesen szánta volna magának. Bél tudományszervező szándéka munkájának természetével függ össze, és pontosan az 1713-i tervezettől eredeztethető. A szükséglet mellett még föl kutatásra váró külföldi példák játszottak közre abban a tudós társasági tervzetben, amely 1718-ban, a hun-szkíta irodalomról írott dolgozatban kapta első formáját, a másodikikat a (nem minden tekintetben világos) 1735-iben. A cél

Magyarország történetének és természeti adottságainak kutatása lett volna. Az előbbinek előfeltétele persze a levéltári kutatás. Nem számított ez új gondolatnak ebben az időben, mert már folyt a jezsuita Hevenes Gábor által 1690 körül kezdeményezett forrásgyűjtés; hogy általában milyen nehézségek akadályozták az ilyen munkát, elég talán arra utalni, hogy Bél egy 1336-ban keltezett oklevélből kihagyta a helyneveket, mert attól tartott, hogy még az ő korában is birtokpert támaszthat közlésükkel. A természeti megfigyeléseket az akadályozta, hogy az utazót kémnek nézhették – talán nem is teljesen alaptalanul.

A jogi viszonyokból és a katonai megfontolásokból származó akadályokon kívül maga Bél is nehezítette a tudományszervezést, mert hol nyíltan, hol meg burkoltan arra célzott, hogy a földolgozandó témákat ki kell jelölni, kereken kimondva az igazságot: mindent az ő vállalkozásának rendelni alá. A tudós eljárásából valószínűsíthető ez a talán merész és nem éppen hízelgő kijelentés. Matolay János megírta a *Prodromus* sopperoni borról szóló fejezetét, amely kitűnő – és magyarra csak a legnagyobb nehézségek árán volna lefordítható. Bél azt állítja munkatársáról, hogy „értekezésünket [a sajátját] második szakasszal gyarapította”, de a valóság az, hogy a pozsonyi pap a maga latinságára fogalmazta át a dolgozatot, és kiegészítette a tudóskodó első résszel. A föltételezett általános eljárást még valószínűbbé teszi, hogy a *Notitiát* fogalmazó szerző alig néhány helyen említ segítőt; még olyanokat sem hoz szóba, akiket korábban előre beharangozott. Ez a – mondjuk ki – tudósi önzés vagy talán literátori gög abban is megnyilvánult, hogy száműzte köréből mindazokat, akik más vállalkozásba kezdtek vagy egyben-másban nem értettek vele egyet.

E magatartást lehet jellemgyengeségnek mondani, de lehet magyarázni azzal is, hogy Bél munkája miatt társadalmi rangot és elismerést követelt magának, ha nem is mindig a legszerencsésebb módon. Városleírásaiban a legtöbb megbecsülést a szenátori réteg kapta, nagy igyekezettel ápolta a magas kormányhivatalokhoz fűződő kapcsolatait, nemkülönben a külföldieket. Pompóz portréja már kortársainak szemet szűrt, s egy kancelláriai titkár verset írt ellene. A disztichonokra egy külföldön élő s ott magas egyházi méltóságba jutott szepességi honfitárs válaszolt: a kép arra figyelmeztet szerinte, mekkora ő és mennyivel tartozik neki a haza. Az igazat megvallva az ábrázolt alak semmivel nem pompázatosabb annál, mint amilyet egy középszerű német egyetem ma már rég elfelejtett professzora akkoriban minden botránkoztatás nélkül megengedhetett magának. Bél a patrícius-polgári környezet és a hivatalnokok mellett azoknak a köznemeseknek körében érezte leginkább otthon magát, akiknek falvait és iskoláit fiatal korában látogatta. Valóban egy Ráday Pálhoz hasonló nagyságrendű és műveltségű köznemes szólhatott leginkább hozzá Nógrád megye leírásához (1727), a magyarországi mezőgazdaságról írott munkához, s a hozzá hasonlóak lehettek leginkább, akik az 1740–41-i országgyűlés idején naponta fölkeresték a tudós papot pozsonyi lakásán – tudományos és valláspolitikai, talán gazdasági kérdésekről is disputálva vele.

A támogatók köre és ennek anyagi ereje távolról sem volt azonban elegendő Bél monumentális köteteinek kiadására, a kulturális élet itthoni szervezete nem bizonyulhatott alkalmasnak ilyen feladatokra. Ezen a helyzeten akár Károlyi Sándor mecénáskodása sem segíthetett volna, aki megkapta a maga megyéjének, Szatmárnak leírását. Egye-

dül az udvarra lehetett számítani, s az evangélikus Bél megragadta a lehetőséget. Már az 1723-i országgyűlésre kiadott *Prodromus* III. Károlynak ajánlva jelent meg, ugyanígy a *Notitia* három első kötete; a negyedik Mária Teréziának, de azzal a megjegyzéssel, hogy a vállalkozás a királynő apjának auspiciuma alatt indult. Az *Adparatus* egyes füzeteinek elején magyar főurakhoz intézett dedikációk vannak, s csak a tankönyvek elején található a köznemesség fiainak hosszú sora. A pozsonyi evangélikus pap sikerének titka ezúttal is abban kereshető, hogy azt csinálta hihetetlen ambícióval, szervezőképességgel és terjedelemben, ami már az udvart is érdekelni kezdte, s amibe jezsuita kortársak is beleszálltak a XVIII. század legelejétől, csak éppen – kivételektől eltekintve – kevesebb szakértelemmel és időszerű műveltséggel.

Bél egész munkásságában – mindent összevéve – legalább annyi a néhány évtizedre visszanyúló, jórészt elszórt, alkalmi kezdeményezések iránti fogékonyság és a rendszerezési képesség, mint az eredetiség és az önálló kezdeményezés. Összefoglaló és újító egyszerre; úgy azonban, hogy módszerével és szempontjaival századának végéig ható iskolát teremtett. Úgy látszik, akkoriban még magyarázatra szorult, hogy egy pap nem egyházi munkásságot fejt ki; Bél ezért látta jónak elmagyarázni, hogy az egyházi szolgálattal nem ellentétes a világi tudományok művelése, s ő a természet megismertetésén át Isten nagyobb dicsőségét hirdeti. Ugyanígy foglalkoznia kellett az ország és a tudomány kapcsolatával: azt hangoztatta, hogy a kutatás hasznára és dicsőségére válik hazájának. Hasznára azért, hogy az adottságok föltárása gazdasági előnyökkel jár, dicsőségére azzal, hogy hazájának hírét-nevét növeli a világban.

Az utóbbi mondatot a magyarországi viszonylagos elmaradottság fölismerésének kell érteni: olyan gondolatkör ez, ami különböző érzelmi töltéssel naponta a legkülönbözőbb összefüggésekben vetődik föl, anélkül azonban, hogy e fogalomkör történetét közelebbről ismernénk. Amit kutatások hiányában Béllal kapcsolatban el lehet mondani róla, röviden úgy fogalmazható meg, hogy a XVIII. század első felének tudósát a maga társadalmi helyzetében nem valamiféle kisebbségi érzés nyomasztotta miatta, hanem a magyar viszonyokat illető, elég sablonos, közhelyekből összerótt elmarasztaló vélemények és a tényleges hiányok elég hosszú listájának összeállítására, főként pedig munkára serkentették. Kutatásainak végső célját Bél gyakran fejezte ki a nehezen lefordítható latin *illustrare* igével: a szóhasználatban benne van még az olasz Flavio Biondo *Italia illustratájának* és seregnyi utánczójának irányzata, magyar vonatkozásban fölidézi a XVII. század egyik nagyra becsült és elég kevésbé ismert magyar tudósának, Komáromi Csipkés Györgynek nevét és magyar nyelvtanának címét (*Hungaria illustrata*), de benne rejlik a patrióta cél és a leírás mellett a *megvilágítás* érteleme is, már csak karnyújtásnyi távolságra a felvilágosítástól, azaz a felvilágosodástól.

Bél származásának és vallásának is része van abban, hogy munkásságában hiánytalanul fejeződik ki a régi Magyarország többnyelvűsége, mely állásfoglalásként foglalja magába a régi Regnum magyar, szlovák és német lakosságának teljes egyenjogúságát, a nyelvek tiszteletét és kiművelésüknek szándékát. A magyarról vallott nézeteiről már elég szó esett, a németről is nyelvtanával kapcsolatban; kiegészítésül azt kell még itt megemlíteni, hogy élete végén tagja lett a monarchia első tudós társaságának, amelyben Gott-

sched is helyet kapott. A szlovák s általában a szláv nyelvekről összefoglalóan Pavel Doležal nyelvtanának előszavában nyilatkozott.

A teljes egyenlőséget valló fölfogásnak persze megvannak a történeti előzményei. Mindenekelőtt az az ősi, középkorra visszanyúló, majd a reformációval még tovább kiterjedő szokás, hogy a papnak a templomban anyanyelven kellett szólni a hívekhez, azután az a törekvés, hogy egy-egy tisztségviselő több hazai nyelv alapos elsajátításával igyekezett alkalmazási és érvényesülési lehetőségeit növelni, s benne van természetesen az is, hogy a földesúrnak mindegy volt, milyen nyelven beszélnek jobbágyai, és az is, hogy szokásszerűen és a mindennapi szükséglet miatt meg is tanulta nyelveiket. Bél fölfogásának újdonsága az iskolai tapasztalatból és az egyházi gyakorlatból következően egyfelől a nyelvek kiművelésének szándéka, másfelől az a nézet, hogy az egyes népek különböző korokban jöttek ugyan, de az elfogadott és adottnak vett államrenden belül jogaik és a közös hazai iránti köteleességeik ettől függetlenül egyenlők: nincs igazuk tehát azoknak, akik a későbbi fogalmak szerinti nemzetiségeket későbbi betolakodóknak nevezik, de azoknak sem, akik az ősiség címén előjogokat követelnek maguknak.

Ha valaki föltette volna Bél Mátyásnak azt az akkoriban teljesen anakronisztikus kérdést, hogy milyen nemzetiségű, vagy meg sem értette volna, vagy azt feleli, hogy Hungarus, mert hiszen egész munkásságát a Regnum Hungariae szolgálatának szentelte. E történeti viszonyokat híven tükröző válasz persze magába foglalja a társadalmi rend teljes elismerését, s egyebek között azt, hogy e három népen kívül a többitől nem sokat tud mondani; benne van azonban a három nép parasztságának tárgyilagos leírása is, a gazdálkodástól a viseletig és szokásokig. Elismerést érdemel tehát nála az – például számos helyen a szlovák paraszt –, aki nem éppen bőven termő földjének jövedelmét ipari munkával és kereskedéssel egészíti ki, és megrovást egy másik – történetesen a magyar –, aki lusta, szokásai nem mindenben felelnek meg az akkori egészségügyi nézeteknek, és nem is gazdálkodik helyesen. A leglényegesebb velük kapcsolatban a gazdasági, a nemesi és polgári rétegeknél pedig a kulturális haladás. A pozsonyi polgár szemrehányást kap, mert nem taníttatja gyermekét, elismerést érdemel a nógrádi köznemes, aki Bél szerint már fölismerte a kultúra jelentőségét, és dicséretet kap a főúr, aki fácnost rendez be, új típusú kertet műveltet, és könyvtárat alapít.

Bél Mátyás mai ismereteink szerint leginkább azért nevezhető a XVIII. század első felében a legnagyobb hazai tudósnak és a latintanítás reformja miatt a legjobb pedagógusnak, mert munkásságában egyesített és továbbfejlesztett minden modern törekvést, az ismereteket rendszerezte, a korábbiakat kiegészítette, és törekvéseit a *Notitia* befejezetlensége ellenére is sikerre vitte. Olyan magyarországi, akit a jelenből visszatekintve kétféle néppel megbecsüléssel emlegethet, s aki a legsikeresebben készítette elő kortársai között a magyarországi felvilágosodás korszakát.

(Megjelent: BÉL Mátyás, *Hungariából Magyarország felé*, vál., kiad., bev., jegyz. TARNAI Andor, ford. DÉRI Balázs, DONÁTH Regina, TARNAI Andor, Bp., Szépirodalmi, 1984 [Magyar Ritkaságok], 5–33.)

Bél Mátyás ismeretlen művei (Részlet)

4. Bélnek van egy kézirati munkája, amelyet a hagyatékáról készített jegyzékek nem emlegetnek, nincsen szó róla a szerzőről írott tanulmányokban sem.²³⁰ A német nyelvű mű az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában van; címe: *Deductio genealogica familiae Sinapinae*. Bél neve nincsen rajta, de az írásból kétségtelen, hogy az ő munkája. Jelzete: Quart. Germ. 38.

A Sinapius család története azért nem szerepelt eddig Bél munkái között, mert nem a hagyatékban maradt utána; nyomtatásban sem jelent meg, tehát senki sem kereshette. Az Országos Széchényi Könyvtárba Jankovich Miklós gyűjteményével került, ő meg ajándékba kapta Glosius Sámueltól, Pest megye főorvosától. Glosiusról csak annyit jegyzünk meg, hogy tagja volt annak az akadémiának, amelyet Bessenyei György akart Pesten felállítani Orczy Lőrinc elnökle alatt, s már gyűléseztek is a tagjai Beleznay Miklós házában.²³¹ Hozzá családi kapcsolatok útján jutott a kézirat. Glosius doktor apai nagyanyja ugyanis Sinapius Mária volt, Sinapius Dániel lőcsei evangélikus pap leánya. A leszármazást Jankovich feljegyzéséből és a kéziratban levő genealógiai tábláról tudjuk (f. 20). Lehet, hogy a késői utód már nem tudta, hogy a Sinapiusok történetét Bél Mátyás írta meg, vagy nem említette a tárgy iránt fogékony Jankovichnak, s a kézirat máig szerző nélküli maradt.

Bél maga is beletartozott a Sinapius-atyafiságba. Feleségének, Hermann Zsuzsánnának anyja tudniillik a már említett Sinapius Dániel egyik lánya volt, aki ugyancsak a Zsuzsánna névre hallgatott. Így érthető, hogy Bél Sinapius Jánost, a liegnitzi rektort, felesége testvérét „adfinis noster”-nek nevezi.

A családtörténet ezek szerint Bél kutatásain kívül a családi hagyományon alapul. A munka 1480-nal kezdődik, és Dániellel, a lőcsei pappal fejeződik be, felsorolva persze ennek három fiát is. Legtöbbet a család magyarországi ágával foglalkozik, de számon tartja a külföldi rokonságot is. A munka értékes forrás lehet azok számára, akik a XVII. századi Magyarország művelődésével foglalkoznak. Értékesnek ígérkezik azok

²³⁰ Kéziratainak jegyzékét l. HAAN Lajos (*Bél Mátyás*, Bp., 1879, 59–65) és MARKUSOVSKY Sámuel (*A pozsonyi ág. hitv. evang. Lyceum története*, Pozsony, 1896, 691–692) munkáiban. Azokról a kéziratokról, melyeket Bél özvegye Batthyány Józsefnek eladott, Miller Jakab Ferdinánd készített leírást (OSZK, Quart. Lat. 63, I. köt., ff. 3–26).

²³¹ CSÁSZÁR Elemér, *Bessenyei akadémiai törekvései*, Bp., 1910.

számára is, akik a régi magyar nyomtatványok újabb bibliográfiáját készítik elő. Bél tudniillik a Sinapius család tagjainak egész sereg olyan munkáját sorolja fel, amelyet Szabó Károly nem ír le.

(Megjelent: MKsz, 1955, 123–128, az itt közölt részlet a 127–128. lapon.)

[Rotarides Mihály]

Czvittinger munkájának folytatója és továbbfejlesztője volt a Gömör megyei Rotarides Mihály (1715–1747). 1736–1738-ban Sopronban tanult, utána Wittenbergbe ment. Kutatási terve már itthon kialakult; az irodalomtörténeti anyag rendszeres gyűjtéséhez is már Sopronban hozzákezdett. Munkáját németországi tartózkodása alatt lázas buzgalommal folytatta, s 1745-ben Altonában megjelentette tervezett nagy művének (*Historiae Hungaricae antiqui, medii et recentioris aevi lineamenta*) bevezető fejezetét, a *Prolegomenát*. Többre azonban már nem futotta erejéből: a megfeszített munka, a nélkülözés és a tüdőbaj Wittenbergben sírba vitték.

A megjelent fejezet két részből áll: az egyikben a historia litteraria tárgyát és saját nagy művének tervezetét ismertette, a másikban sorra vette azokat az írókat, akik tárgykörébe vágó műveket adtak ki. Rotarides az egész hazai irodalom történetét kívánta áttekinteni; tudomány és szépirodalom között ő sem tett különbséget és nem volt tekintettel a szóba kerülő művek nyelvére sem. Tösgyökeres magyarnak tartotta ugyan magát, de állami keretben gondolkozott, és befoglalta munkájába azoknak a népeknek az irodalmát is, amelyeket a magyarsággal rokonoknak vagy vele történetileg összekapcsoltak tartott. Barátja volt az anyanyelv irodalmi alkalmazásának, de az ilyen könyveknek csak felvilágosító, tudományterjesztő szerepet szánt; az igazi tudományt változatlanul latinul kellett művelni szerinte.

Nagy művét négy részre készült osztani. Az elsőben az írástörténettel foglalkozott volna, a másodikban történetileg szándékozott áttekinteni a magyarországi tudományok eredetét, fejlődését, a fontosabb szerzőket, könyveket és intézményeket, a harmadikban iskolatörténetet, az utolsóban írói lexikont adott volna. A *Prolegomenának* a korábbi szakirodalmat áttekintő része elkeseredett vitairattá formálódott a hazaiak vallási elfogultsága és a külföldiek magyar kultúrát becsmérlő kijelentései ellen. Rotarides elengedhetetlen követelménynek tekintette a teljes vallási toleranciát. A magyar nemzeti jellemről tett megjegyzéseiben pedig egyetlen vonás sem maradt már a nemesi harciasság alapján alkotott nemzetképből, ehelyett – meglepő módon – Magyarország lakosságának romlatlan egyszerűségéről beszélt. Rotarides Mihály historia litterariája befejezetlen voltában is jelentős állomás a hazai tudományosság történetében. Az egyháztörténet-írásból kiinduló tudomány- és irodalomtörténet-írás az ő koncepciójában jutott el a történeti rendszerezés igényéig, és a felekezeti szempont teljes mellőzéséhez.

*

A magyarországi protestáns tudományosságnak az egyháztörténet, de különösen az irodalomtörténet-írás terén elért – szerény, de úttörő – kezdeményezései a századforduló körüli évtizedek legértékesebb teljesítményei közé tartoznak. A jóval kedvezőbb körülmények között dolgozó jezsuita tudósok olykor talán pontosabbak, forrásaikkal szemben kritikusabbak voltak, az adatgyűjtést és feldolgozást rendkívül nehéz körülmények között folytató protestáns értelmiségiek – noha a viszonylag elmaradott német példaképeket követték – elvileg mégis magasabb szintre tudtak felemelkedni. Rotarides szemlélete és koncepciója méltóképpen tetőzte be az egyházi tudományosságból a világi és polgári tudományhoz vezető fejlődés egyik ágát. A másikon az államismereti iskola terebélyesedett ki, Bél Mátyással az élen.

(Megjelent: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964 [A Magyar Irodalom Története, 2], 463–464.)

Bod Péter

A késő-barokk évtizedek legnagyobb magyar tudósa az erdélyi Bod Péter (1712–1769) volt, akinek munkásságában a protestánsok 1700 körül kibontakozó egyház- és irodalomtörténeti irányzata teljesedett ki. Szegény székely nemesi családból származott. Tanulmányait 1724-től a nagyenyedi református kollégiumban végezte, 1740–1743-ban a leideni egyetem hallgatója volt. Hazatérése után pártfogója, Bethlen Kata udvari papja lett, majd 1749-től haláláig a jól jövedelmező magyarigeni eklézsiában lelkészkedett.

Szenci Molnár Albert és Pápai Páriz Ferenc példájára Bod Péter elsősorban a magyar reformátusság, illetve Erdély múltjának, kulturális hagyatékának tanulmányozására, emlékeinek gyűjtésére és feldolgozására szentelte életét. Ebből a célból páratlan gyűjtőmunkát végzett: minden keze ügyébe került magyar könyvet áttanulmányozott, kéziratos hagyatékokat vizsgált át, idehaza és külföldön nagyszámban másolt le sírfeliratokat, széles körű levelezést folytatott, bizánci, osztrák, német, cseh, sziléziai, lengyel historikusokat forgatott. Munkássága során látóköre egyre inkább kitágult: Erdélyről egész Magyarországra, a református hagyományról a teljes magyar kultúrára szélesedett, világi és nemzeti irányban fejlődött. Ezért jelentősen túl is haladt valamennyi elődjén és közvetlenül előkészítette szuperintendense fiának, Aranka Györgynek és társainak, az erdélyi felvilágosodás és nemzeti kulturális mozgalom vezetőinek fellépését; Ráday Gedeonnal való kapcsolata révén pedig a hasonló magyarországi kezdeményezéseknek nyújtott ösztönzést. Tudós társaság felállításának sürgetésével szintén a következő korszak fontos törekvéseinek az előfutára lett.

A vallási tolerancia híve, még Kálvint is elítélte Servet megégetése miatt, a katolikus inkvizíció hatásának tulajdonítva eljárását; jól ismerte a német pietizmust; s tudomásul vette, hogy korában az erdélyi református főiskolákon Christian Wolff filozófiája kezd „mindenütt az első polcra ülni”. Elsősorban tudós volt, de egyetlen szépirodalmi jellegű könyve, a [...] *Szent Hilarius* (1760) tanúsítja, hogy volt érzéke a rokokó világi-as moralizálása iránt, és nem hiányzott stíluskészsége sem, hogy ezt magyarul megszóltassa. Fáradhatatlanul írt egész életében: nyomtatásban megjelent, kéziratban maradt, illetve elveszett művei, személyes feljegyzései kisebb könyvtáryira rúgnak. Az alábbiakban csak a fontosabbak kerülnek említésre.

Tudományos munkássága rendkívül sokoldalú: a teológiát, egyházjogot, egyháztörténetet, államismeretet, világi történetet, nyelvtudományt és irodalomtörténetet egyaránt felölelte. Szoros értelemben vett egyházi művei közé tartozik *A szentírás értelmére vezérlő magyar leksikon* (Kolozsvár, 1746), mely a bibliai fogalmak szimbolikus értelmét magyarázta; *A szent Bibliának históriája* (Szeben, 1748), mely a bibliai könyvek történetét dolgozta fel; valamint az Újtestamentum egyik könyvére írt kommentárja

(*Szent Judás Lebbeus apostol levelének magyarázata*, Szeben, 1749). Jellemző, hogy ezek is többnyire filológiai és történeti jellegű munkák, illetve jól használható kézikönyvek, akárcsak jogi művei (*Synopsis iuris connubialis*, Szeben, 1763; *Judiciaria fori ecclesiastici praxis*, Szeben, 1767), melyekkel a református házassági jogot és az egyházi peres eljárást kodifikálta több mint egy évszázados érvénnyel.

Egyháztörténeti műveivel Pápai Páriz Ferenc és Debreceni Ember Pál irányzatát folytatta. Még fiatalkorában magyarra fordította ez utóbbi munkájának végéről Kocsi Csergő Bálint latin iratát *Kősziklán épült ház ostroma* címmel. Később magyar nyelven egyetemes, latinul pedig magyar egyháztörténetet írt. Az előbbit valószínűleg 1753-ban fejezte be s 1760-ban Bázelen jelentette meg *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza* címmel. A gazdag forrásanyagot felölelő *Historia Hungarorum ecclesiastica* jórészt már 1756-ban készen állt, de csak a XIX. század végén látott napvilágot (Leiden, 1888–1890). E nagy mű melléktermékeként jött létre az erdélyi unitáriusok kiadatlanul maradt latin nyelvű története (*Historia unitariorum in Transsylvania*), és az erdélyi református püspökök életrajzainak magyar nyelvű gyűjteménye (*Smirnai Szent Polikárpus*, Nagyenyed, 1766). „Senki sérelmére, gyalázatjára nem szándékoztam csak egy szót is ejteni; hanem az Isten dicsőségét ebben is terjeszteni és a jó embereknek jó emlékezeteket fenntartani” – hangsúlyozta ennek előszavában.

A világi történelemben Bod az államismereti iskolát követte. Kéziratból ismeretes egy tervezete, amely szerint bibliográfiai bevezetés után Erdély földrajzi, történeti, politikai, egyház- és iskolaügyi leírására készült. Ebbe a tárgykörbe tartozik kéziratban maradt művei közül az erdélyi románok története (*Brevis Valachorum Transylvaniam incolentium historia*, 1764), valamint a székelyekkel foglalkozó *Siculia Hunno-Dacica*; nagyszabású programját azonban nem tudta megvalósítani. Erdély sokoldalú ismertetésének munkáját – az államismereti irányzat elkészített termékeként – Bod halála után Benkő József (1740–1814) végezte el *Transylvania* (Bécs, 1778) című kétkötetes rendszerezésében.

Bod tudományos munkájának szerves részét alkotta – Szenci Molnár, Apácai Csere és Pápai Páriz erőfeszítéseivel hasonlóan – a magyar nyelv művelésére, fejlesztésére való törekvés. Magyar nyelvű egyháztörténetében szóvá tette, hogy csak „a mi magyar nemzetünk volt még eddig olyan szegény, melynek eklézsiái dolgokat előadó históriája a maga nyelvén nem találtatnék”, saját tapasztalataiból tudta azonban, hogy a magyar szókincs nem elégséges minden fogalom, szakterminus kifejezésére. Ezért elismerően adózott a „boldog emlékezetű Apácai Csere János fáradságának, aki majd mindenféle tudományokhoz tartozó szókat magyarul adott elő, melyben ötlet vagy senki, vagy igen kevesen követték.” Az általa javasolt társaságnak egyik feladatául éppen Apácai kezdeményezésének – eredményesebb – folytatását szánta, valamint egy új magyar nyelvűtan kidolgozását. Bár e tervek egyelőre nem váltak valóra, Bod saját erejéből legalább annyit tett, hogy megújította és kibővítette Pápai Páriz szótárát (Szeben, 1767).

Munkásságának legfontosabb ága a literatúratörténet. Ez irányú tevékenységét Bethlen Kata könyvtáráról 1747-ben, majd 1752-ben készített jegyzékével alapozta meg, amelyekből egyes részletek később szó szerint átkerültek irodalmi lexikonába.

Könyvészeti ismereteit először *A szent Bibliának históriájában* hasznosította; ennek utolsó fejezetében a magyar bibliafordítások és -kiadások történetét dolgozta fel. A literatúratörténet körébe vágnak azok a kiadványai, melyekben forrásértékű szövegeket bocsátott közre. A *Hungarus tymbaules* (Nagyenyed, 1764, 1766) két füzetébe építáriumokat gyűjtött össze, hogy emléket állítson velük a régi magyarok erényeinek, köztük az irodalmi érdemeknek is. A közölt szövegek legnagyobb része verses epigramma; sok közöttük a sírkövek nyomán közölt szöveg – ezek között van Balassi fiának, Jánosnak Bod által 1743-ban lemásolt boroszlói sírfelirata is –, de nem kevés származik nagynevű költőktől: Janus Pannoniustól, Oláh Miklóstól, Bocatiustól, Rimay Jánostól, Pápai Páriz Ferencről. Ez utóbbinak Tótfalusi Kis Miklós halálára írt versét szintén kiadta előszóval és jegyzetekkel ellátva (*Erdélyi Féniks*, Nagyenyed, 1767), saját koráig folytatva benne Pápai Páriz nyomdászattörténetét. Korán megkezdte egyes jelesebb írók, tudósok életének megírását: már az 1750-es évek elején elkészült Balsarati Vitus János, Geleji Katona István és Pápai Páriz Ferenc életrajzával; behatóan tanulmányozta Szenci Molnár hagyatékát, hatalmas anyagot gyűjtött egy róla szóló monografikus munkához (*Gellius Molnarianus*) és az ő életét is összefoglalta (*Redivivus Albertus Molnár Szentziensis*); egyik kéziratban maradt művében pedig a magyar és erdélyi történetírókat ismertette (*De scriptoribus rerum Transsylvanicarum*).

E kisebb gyűjtései, kiadványai azonban mind csak előmunkálatai, illetve melléktermékei nagy irodalomtörténeti vállalkozásának, melynek terveiről első ízben egy 1753-ban írt levele értesít. E szerint eredetileg *Dacia Literata* címmel Erdély XVI–XVIII. századi íróinak feldolgozására készült. Czvittinger mintájára lexikont akart kiadni; s műve abban is hasonlított volna elődjéhez, hogy a műveltebb népek literatúratörténetére hivatkozott, és könyvével az Erdély barbárságáról elterjedt vádat óhajtotta megcáfolni. E terve azonban átalakult, minthogy időközben a magyarországi írókra is kiterjesztette gyűjtését. Így keletkezett a háromkötetes, 282 címszót magában foglaló *Literata Panno-Dacica* című kézirat, mely azután alapjává vált magyar nyelvű írói lexikonának, a több mint 500 hazai literátust ismertető *Magyar Athenas*nak (Szeben, 1766). A cím megválasztásában egy hasonló fogalmazású belga írói lexikon címlapja (1628) lebegett Bod szeme előtt; az „Athenae”-ből képzett Athenas (= egyetemi város) az egész ország tudós világát akarja jelenteni.

„Szándékoztam ezen írásom által ... hazájoknak hasznokra s ékesítésére és Isten dicsőségének terjesztésére élt jó embereknek ... emlékezetet ... megújítani” – írta az előszóban. Vallása miatt nem hagyott ki senkit a „tudósok társaságokból”, ha mégis reformátusok szerepelnek nála legnagyobb számban, az csak annak a következménye, hogy elsősorban református forrásanyag alapján dolgozott. Forráshelyei között fontos hely illeti meg Bethlen Kata, Ráday Gedeon és testvére, Ráday Eszter könyvtárait, e céltudatosan fejlesztett magyar könyvgyűjteményeket, melyek kiegészítésében ő maga is segédkezett a tulajdonosoknak. A *Magyar Athenas*ban felhalmozott anyagnak éppen ez a gyűjtési mód biztosít mindmáig forrásértéket: számos könyvről ugyanis egyedül az ő leírásából tudunk, mert azóta sok minden elveszett, amit Bod még a kezében forgathatott. Munkájának a korábbiakénál nagyobb megbízhatóságát az is biztosítja, hogy a

szerző csak azokat az írókat vette fel lexikonába, akiről maga tudott, és működésükről tulajdon szemével győződött meg; sem Czvittingert, sem Rotaridest nem kivonatolta saját adatainak kiegészítésére.

A *Magyar Athenas* legfőbb újdonsága az egyházas felfogástól való erős eltávolodás és a nemzeti szempont előtérbe kerülése. Bod munkájának Erdélyről az egész Magyarországra való kiszélesítése és latin helyett magyar nyelvű kiadása a nyelvi-nemzeti közösség eszméjéhez való közeledést jelzi. Ő már a más nemzetiségű írók és a közös magyar haza viszonyát is szükségesnek tartotta megmagyarázni előszavában: „Vagynak ezen magyar tudósok seregekben némelyek erdélyi szász és magyarországi tót nemzetből valók is: de azok mind olyanok, akiktől nem lehet sajnállani a magyar nevezetet. Ugyanis azok magok is magyaroknak vallották az idegen országokban magokat; írásaik által is nagy ékességére voltak a magyar nemzetnek, idegen országbeliektől is magyaroknak tartatnak. Megmutatták azt, szorgalmatos fáradságokkal, hogy ők méltán megérdemlik, hogy hazafiainak neveztessenek.”

Bod Péter irodalomtörténeti munkásságával közvetlenül a polgári nemzetfogalom küszöbéig érkezett el. Ezt érezte meg a *Magyar Athenasban* a szlovák Wallaszky Pál, mikor nemzeti elfogultságot vetett a szerző szemére, s ezért jegyezte meg róla a szász Seivert János, hogy az erdélyi német nyelvű írókat „átutazó idegen” módjára tárgyalja. A könyv református színezete mégis nem annyira a nyelvi nacionalizmus úttörőit, mint inkább azokat serkentette a folytatásra, akik maguk is az egyházi nyelvhasználaton át jutottak el a nemzeti nyelv kultuszához. Szerencsi Nagy István (1728–1789) győri református pap új források felhasználásával ismét sajtó alá rendezte, de ez a változat nyomtatásban nem jelent meg; tőle függetlenül dolgozott a lexikon kibővítésén a kolozsvári Szathmári Pap Mihály (1737–1812).

(Megjelent: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964 [A Magyar Irodalom Története, 2], 562–566.)

A historia litteraria felbomlása

Mikor Czvittinger és Rotarides az előző periódusban a literatúratörténetet önálló szaktudományként megalapították, származásra, a művek nyelvére és tárgyára való tekintet nélkül foglalták össze az ország irodalmi életének adatait. Ilyen egyetemes igényű feldolgozások a barokk kor végén sem hiányoztak, a nemzeti, illetve szak szerinti differenciálódás azonban feltartóztathatatlannal megindult.

A kor összefoglaló írói lexikonát a piarista Horányi Elek (1736–1809) szerkesztette. Rendi tanulmányai során járt Olaszországban, jó nemzetközi kapcsolatokat szerzett; itthon az eklektikus filozófia fő képviselői közé tartozott. Osztozott a nemesség szemléletében: nemesi olvasók számára adta ki [...] moralizáló szentenciagyűjteményét (1774), magyarra fordította a Nádasdy-féle *Mausoleumot* (*Magyarországnak ... koporsó-épülete*, Buda, 1779), később, a nemesi mozgalom sodrában pedig kitagadta II. Józsefet a magyar uralkodók közül (*De sacra corona Hungariae*, Pest, 1790). Magyar literatúratörténeti elképzeléseiről először egy tervezetben számolt be (*Prodromus Hungariae literatae*, Velence, 1770), majd három kötetben publikálta nagy írói lexikonát *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum* (Bécs, 1775–1777) címmel. Hogy a különböző vallások és szerzetesrendek íróit felkutassa, széles körű levelezést folytatott; Kollár Ádám Ferenc csakúgy segítette, mint Orczy Lőrinc vagy Ráday Gedeon. Anyagát higgadtan, a felekezeti elfogultság jelei nélkül szerkesztette össze és fogalmazta meg klasszicizáló latin stílusban. A megújuló magyar irodalom jelenségeit ezután is figyelemmel kísérte, sőt a felgyülemlett anyag láttán elhatározta művének új, bővített kiadásban való megjelentetését. A *Nova memoriából* (Pest, 1792) azonban csak az első kötetet adta ki; ebben olvasható egyebek között Batsányi János első elismerő méltatása. Élete végén a piarista rend íróinak egyetemes lexikonát publikálta (*Scriptores Piarum Scholarum*, I–II, Buda, 1808–1809).

Magyarország első folyamatos előadású irodalomtörténetét Wallaszky Pál (1742–1824) szlovák evangélikus pap írta, aki előbb Werbőczy Istvánról egy vékony füzetet (*De Stephano Werbőczio*, Lipcse, 1768), a Máttyás-kori irodalomról pedig egy monográfiát (*Tentamen historiae litterariae sub rege ... Mathia Corvino*, Lipcse, 1769) jelentetett meg. Nagy irodalomtörténeti rendszerezése, a *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria* először 1785-ben (Pozsony–Lipcse), másodszer – erősen megbővítve – 1808-ban (Buda) látott napvilágot. Könyvének tagolásával a hagyományossá váló irodalomtörténeti periodizáció alapját vetette meg: a mohácsi vészig terjedő első fő rész első szakasza az őskort, vagyis a hun–szkíta rovásírás kérdését tárgyalja, a második a középkort,

a XI–XV. századot; az „irodalom újjászületésével”, azaz a reformációval kezdődő másik nagy periódust pedig 1776 osztja két korszakra. Az egyes korokon belül Wallaszky századonként haladt előre; beszámolt az irodalom mecénásairól, azután témakörök szerint csoportosított írói névjegyzéket adott. A teológusokat vallások szerint bontotta fel, utánuk a jogászokat, az orvosokat, a filozófusokat és matematikusokat, a történészeket, végül a szónokokat, költőket és filológusokat vette sorra. Ezek után záradékol következt a könyvtár-, nyomdász- és iskolatörténet, a historia litteraria elmaradhatatlan alkotórészei. Ahogyan Bod Péter a *Magyar Athenas*ban a feudális Hungarus-fogalomtól lassanként távolodni kezdett a magyar nyelvi nacionalizmus irányába, úgy közeledett Wallaszky a szlovák nemzeti gondolat felé. Tárgyilagos hangja csak akkor melegszik fel, ha szlovák íróról beszélhet, például Hruskovitz Sámuelről, a „szlovák Gellertről”; a XVIII. században már nem is sorolja mind fel a nagyszámú magyar költőt; a „magyar Gellert”, Szőnyi Benjámin háromsoros lábjegyzetbe szorul nála. Ahol pedig magyar nemzeti elfogultsággal találkozott, mint Bél Mátyásnak a rovásírással kapcsolatos fejtegetéseiben, ott éles kritikát alkalmazott.

A *Conspectus* első kiadásának évében jelent meg a régi Magyarország első, bizonyos mértékben nemzetinek minősíthető irodalomtörténeti összefoglalása az erdélyi szász Seivert János tollából, s a pozsonyi Windisch Károly Gottlieb előszavával (*Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften*, Pozsony, 1785).

A Hungarus-tudat felbomlása mellett az erős szakszerűsödés is előkészítette a régi irodalomfogalom átalakulását, és az esztétikai szempontú, voltaképpeni irodalomtörténet kialakulását. A specializálódás korszakok és témakörök szerint indult meg. A magyarországi művelődés korábbi szakaszai közül a reneszánsz állt az érdeklődés középpontjában. Wallaszky Pál korai munkái mellett Fabri Pál Mátyás könyvtáráról (*De augusta Budensi bibliotheca commentatio*, Lipcse, 1756), az osztrák Schier Xystus pedig a pozsonyi akadémiáról (*Memoria academiae Istropolitanae*, Bécs, 1774) és a Corvináról (*Dissertatio de regiae Budensis bibliothecae Mathiae Corvini ortu*, Bécs, 1776) értekezett. A témakörök szerint kutatók közül az erdélyi szász Haner György Jeremiás Magyarország és Erdély történetíróit dolgozta fel időrendben (*De scriptoribus rerum Hungaricarum et Transilvanicarum*, I–II, Bécs, 1774; Szeben, 1798), Csomos János a magyar jogtudomány történetét tekintette át egy beszédben (*Oratio inauguralis, in qua ortus, progressus, fataque jurisprudentiae Transsilvanico-Hungaricae ... delineantur*, Kolozsvár, 1758).

A legjelentősebb szakirányú literatúratörténeti munkát Weszprémi István (1723–1799) végezte a magyarországi orvosok életrajzának feldolgozásával. Svájci, hollandiai és angliai tanulmányok után orvostudományi diplomával tért haza, és eleinte népfelvilágosító könyveket adott ki. A magyarországi orvosok életrajzait, a *Succincta medicorum Hungariae et Transylvaniae biographia* négy kötetét (Lipcse, 1774–1787) százas csoportokban (centuria) kezdte kibocsátani. A szorosan a tárgyhoz nem tartozó adatok tömege azonban már a második centuriában szétfeszítette a szerkezetet, és a *Biographia*

egyre inkább művelődéstörténeti adattárrá változott, melyben igen különböző tárgyú, főleg református vonatkozású ismeretanyag zsúfolódott össze. Weszprémi voltaképpen nem is fejezte be művét, mert az utolsó kötetben még hosszú listán sorolja fel a megírandó személyek névsorát.

(Megjelent: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964 [A Magyar Irodalom Története, 2], 566–568.)

[A magyar nyelvű irodalom történetének első áttekintői]

Az irodalomtörténet (historia litteraria) eddig nyelvre és tárgyra való tekintet nélkül az ország egész literatúráját foglalta magában. Wallaszky Pál műve, a *Conspectus reipublicae litterariae* (1785, 1808) még ezt az álláspontot képviselte. A magyarnyelvűség harcosait azonban a múltból a nemzeti nyelv és irodalom sorsa foglalkoztatta, és az elavult szemléletű könyv nem elégíthette ki. Megindult tehát a magyar nyelvű művek felkutatása és bibliográfiai leírása. A törekvés első kimagasló képviselője Sándor István (1750–1815) volt. *Sokféle* című vállalkozása tizenkét kötetében (1791–1808) különböző tárgyú cikkeket adott ki, köztük irodalomtörténeteket is (a *Halotti beszédről*, Komjáti Benedek Szent Pál-fordításáról, Pesti Gáborról stb.); bibliográfiai szempontból a harmadik kötet a legjelentősebb, ahol százöt XVI. századi magyar nyomtatvány címét közölte. 1803-ban Győrben kiadott *Magyar Könyvesház* című munkáját teljesen a régi magyar könyveknek szentelte: a XVI. századból itt százkilencvennyolc, 1711-ig több mint ezer címet tudott felmutatni.

[...]

A magyar nyelv és irodalom történetének első, igen vázlatos áttekintését Segesvári István írta V. Derham *Physico-theologia, azaz az Isten lételemének és tulajdonságainak a teremtés munkáiból való megmutatása* (Bécs, 1793) című munkája magyar fordításának Teleki Józsefhez szóló ajánlásában. A szerző abból indult ki, hogy a magyar nyelv majdnem ezer éve Európába került Észak-Ázsiából, de olyan kevés a magyar könyv, mintha a honfoglalás tegnap történt volna; ennek az az oka, hogy „a magyar nyelv soha még ez ideig ... a maga virágjában nem lehetett”. Ezután sorra veszi a történelem századait, és jellemzi a magyarnyelvűség állapotát: megrója Szent Istvánt, de még Mátyást is, hogy elhanyagolták az anyanyelvet, fellendülést csak a reformáció korától lát. Éppúgy regisztrál tehát, mint Wallaszky; a különbség csak az, hogy Segesvári már örömet lel a magyar nyelvű anyag gazdagodásában.

*

Az irodalomtörténet-írás Segesvári István első kísérlete után a magyar nyelvű anyagot a nyelvtan és stilsztika kíséretében, a nyelvművelő mozgalom szolgálatába állítva mutatta be. Révai Miklós 1805-ből származó áttekintésének *A magyar deáki történet* címet adta; a „deákság” szón literatúrát, irodalmat, magyar irodalomon „a magyar nemzetnek írástudását” értette, „kiváltképpen annak az ő hazai nyelvén”. Irodalomtörténetét négy részből akarta összeállítani: az első a magyar nyelvtant, a második a magyar nyelvű írott emlékek ismertetését tartalmazta volna; ezután *Magyar szép toll* címmel egy

stilisztikát tervezett, befejezésnek a *Magyar beszédnek példáit*, egy antológiát szánt. Mivel a nyelvtant külön adta ki, a deáki történet elején „a magyar nyelvnek és deákságnak viszontagságait” írta meg, vagyis mindkettőnek eredetét, előmenetelét, bővebben kitérve a nyelv eredetére és rokonságára. Az irodalomtörténeti részt a hunokkal kezdi (akiket ő is azonosít a magyarokkal), és a mohácsi vészig halad, ezt tekinti korszakhatárnak. A magyar történelem századainak anyagát műfajok szerint csoportosítja. Ítéleteiben nyelvi és tartalmi szempontokat vesz figyelembe, s olykor moralizál: Csáti Demeter éneke szerinte „tréfálódó”, Apáti Ferenc verséhez azt a megjegyzést fűzi, hogy „eléggé láthatjuk benne: már akkor is mi romlott erkölcsök hatalmaztak el szegény hazánkon”.

Révai félbemaradt kísérlete után a korra jellemző irodalomtörténetet Pápay Sámuel (1770–1827) írta meg. Kisfaludy Sándor és Pázmándi Horvát Endre baráti köréhez tartozott; a nyelvújítási harcban Kazinczy ellenfele, de a kapcsolatot mindig fenntartotta a széphalmi vezérrel. Könyvét, *A magyar literatura esméretét* (Veszprém, 1808) az ifjúságnak szánta, hogy az belőle „az igazi nyelvtudományt” és az „írásbeli szép előadást” megtanulja, s jó úton induljon a literátori pályára. Az irodalomtörténeti anyag kerete tehát ugyanaz, mint Révainál. Literatúrán Pápay széles értelemben „könyvekből s írásolvasás által szerzett tudományt” értett, és két részre osztotta: nemzeti nála a magyar, idegen a nem magyar nyelvű, mint például „magyar hazánkban a deák”. Az irodalom célja a felvilágosodás nézeteinek megfelelően az oktatás, vagyis lelkünk, testünk és „polgári állapotunk” tökéletesebbé tétele, s éppen emiatt kötelesek azt előmozdítani a nemzetek; mivel pedig oktatni hazai nyelven lehet a legeredményesebben, a nemzeti literatúrát kell pártfogolni. Pápay Sámuel igen világosan foglalja össze, amit a nyelvvelés érdekében elődei és kortársai Bessenyeitől Teleki Lászlóig elmondtak. Ezután tér át a szorosabb értelemben vett literatúra fogalmának meghatározására: lényegének a „nyelvvel való szép előadást” tartja, s olyan új tudománynak nevezi, „mely a magyar nyelvnek s írástudásnak mind természeti, mind történeti állapotját az írásbeli előadás minden nemeire való alkalmaztatással adja elő”. A mű három részre oszlik: az első „a magyar nyelv eredetéről s természeti tulajdonságairól” szól, és a könyv kétharmadát teszi ki; a másodikban „a magyar literatúrának régi s mostani állapotjáról”, vagyis a voltaképpeni irodalomtörténetéről ír; a harmadik rész stilisztikai tankönyvnek készült („írásbeli szép előadásról példákkal világosítva”), de ezt már nem írta meg.

A könyv irodalomtörténetet tárgyaló egyharmadát szakaszokra bontotta. A történeti rész (első szakasz) három korszakra („időkerület”-re) tagolódik. Az első a reformációig (1530) tart, a következő II. József-ig, s ennek évtizedétől kezd a harmadikat. Az írástudás kezdetét a kereszténység felvételétől számítja. A XIII. századtól a magyar nyelvemlékekkel foglalkozik, késői megjelenésüket „hazánk viszontagsági”-val magyarázza. Az 1530-cal kezdődő korszakot századokra bontja. A XVI. században örömmel állapítja meg, hogy „munkába vétetett a magyar filológia”, a retorika és a poézis; ami az akkor ismert anyagból ezekbe a kategóriákba nem fért bele, azt egyházi és világi ágra bontva tárgyalja. A XVII. században „még jobban szaporodtak a magyar írók”, de a XVIII. század első felében „literatúránk szenderegni látszott”: az írók „ha nem kevesedtek is, de ... nem is szaporodtak”. Fellendülést csak „Mária Terézia országlásának vége felé” lát,

döntő fordulatot pedig II. József korában, amikor „jobban kezdett közöttünk terjedni az esméreteknek világossága”. Itt már örömmel számol be a magyar nyelvű újságírás megindulásáról, a „Tudós Társasági készületek”-ről, a pályatételekről és a magyar játékszínről. Az irodalomtörténeti rész második szakasza „a magyar literatura terjedtségéről” szól, amin az anyanyelven megjelent könyvek szakbibliográfiája értendő. A harmadik szakasznak az a tárgya, hogyan lehet a magyar literatúrát előmozdítani.

(Megjelent: *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*, szerk. PÁNDI Pál, Bp., Akadémiai, 1965 [A Magyar Irodalom Története, 3], 83, 201–202.)

Az összehasonlító irodalomtörténet-írás és a tudománytörténet Közép-Európában a XVI–XVIII. században

Előadásomban azoknak a népeknek az irodalomtörténetéről és irodalomtörténet-írásáról szeretném kifejezni álláspontomat, melyeknél a reneszánsz és a barokk korszakos jelentőségű volt, a reformáció és az ellenreformáció több-kevesebb intenzitással lezajlott, de amelyeknél a XVI–XVII. század fordulóján a kevésbé fejlett polgárság miatt nem különült el egymástól a nemzeti és a latin nyelvű irodalom története, a szaktudományok és a szépirodalom, mint ahogy az a legfejlettebb nemzeti kultúrák esetében megtörtént. Az irodalmi fejlődés visszamaradottsága miatt itt csak a XVIII. század elején születtek meg azok az irodalmi reformmozgalmak, amelyek az elterjedt szóhasználat szerint megújították az irodalmat és létrehozták a voltaképpeni nemzeti irodalmakat.

A nemzeti irodalomtörténet-írás alapjait errefelé a romantikusok teremtették meg. Legfontosabb téziseiket a kutatók általában az egész polgári korszakban biztos alapnak tekintették. Amikor tehát a polgári irodalomtörténet-írást bíráljuk, véleményem szerint igen fontos lenne, hogy tüzetesen foglalkozzunk a romantika örökségével. Ide tartozik a nacionalizmus különböző formáinak és sajátosságainak, továbbá a nemzetkarakter mi-benlétének, illetve más olyan kérdéseknek a vizsgálata, amelyek a romantika felől magyarázhatók meg a legsikeresebben. Engedjék meg, hogy ezúttal két problémát emeljek ki a romantika álláspontjából, melyek irodalomtörténeteink anyagával és felépítésével kapcsolatosak.

Arról van szó, hogy romantikusaink koruk irodalom-felfogásának megfelelően csak az anyanyelven írt szépirodalmi műveket tekintették irodalomtörténeti szempontból vizsgálatra érdemesnek. Amikor megteremtették a nemzeti irodalomtörténet koncepcióját, tudományáguk alapanyagát természetesen ezen alapelvek szerint akarták összeállítani. Törekvéseik azonban az említett közép-európai fejlődés sajátosságai miatt nem jártak teljes sikerrel. Műveikben ez belső ellentmondáshoz vezetett. A feudális korszakban az anyanyelven írt irodalmi termékek egy részéből éppen az irodalmi karakter hiányzik, tudományos dolgokkal foglalkoznak vagy olyan régi poétikai szabályok alapján alkották meg őket, amelyek az irodalomtörténeti feldolgozás idején már nem voltak érvényben. Így az anyanyelven írt anyag jelentős része nem fért be az említett irodalomtörténeti koncepció keretei közé.

Ezzel egyidejűleg a romantikusok latin művek egész sorát kellett hogy beemeljék a nemzeti irodalomtörténetbe, hiszen ezek nélkül a fennmaradó anyanyelvi anyag is hiányos, csonka és történetileg értelmezhetetlen lett volna. Közép-Európában nemcsak a reneszánsz irodalom volt elsődlegesen latin jelenség, hanem gyakran a barokk is, sőt,

még a klasszicizmus első műveit is latinul írták. Errefelé leginkább a latin fejlődött az új törekvések közvetítőjévé. A már említett történelmi körülmények miatt egyet kell értenünk elődeink eljárásával; a további feladat tehát az, hogy az alapanyagukat felülvizsgáljuk és a kutatást módszeresen átalakítsuk.

A reneszánsz idején a tudományos szerzők is gondosan csiszolt stílussal éltek, ennélfogva műveik méltatása nem ütközik különösebb nehézségbe. A barokk kor tudósa hátat fordít a retorikának és az irodalmi formáknak, igyekszik az ismeretanyagot objektív formában nyújtani, ezért munkája leginkább csak tartalmilag volt megragadható. Elődeink mégis megemlítették a híres szerzők nevét, részben a hazai nyelven született művek kiegészítéséül, részben azzal a szándékkal, hogy szemléltessék az anyanyelven írt nem irodalmi produktumok háttérét és hangsúlyozzák a kísérletek jelentőségét. Mi sem hagyhatjuk figyelmen kívül ezeket. A polgári tudományosság ugyanis törvényszerűen alakult ki hamarabb, mint a polgári szépirodalom; tudós körökben merül fel először az anyanyelv használatának szorgalmazása, még ha eleinte csupán a tudományos felvilágosítás céljából is. Az új tudomány készítette elő az utat az irodalmi újjászületésnek.

A feudális korszak irodalomtörténet-írásának így tehát egy olyan átfogó alapanyagot kellett feldolgoznia – s ez a feladat számunkra is adódik –, amely nyelve, tárgya és formája szerint – a romantikus felfogásból kiindulva – alig tekinthető nemzeti irodalomnak. A mai felfogás értelmében ez a tudománytörténet területére tartozik. Ennek a nem irodalmi alapanyagának a léte irodalomtörténeteinket két csoportra osztja. A régi, feudális irodalomtörténet tartalmazza az összes nyomtatott írásos emléket, az új főképpen a szépirodalmat. Sem az idegen nyelvű, sem a tudományos írásműveket nem lehet figyelmen kívül hagyni. Annál inkább adódik a szükségszerűség, hogy ezt az anyagot a polgári romantikusok tévedéseitől megszabadítva szervesen beépítsük kutatásainkba. A beható foglalkozás a nem szépirodalmi elemekkel elősegítené az ez idáig kevésbé megragadható anyanyelvű irodalom kezelését és megkönnyítené az irodalmi megújulás folyamatának megértését.

Ezek után adódik a kérdés, hogy a nemzeti irodalomtörténet keretein belül milyen mélységben kell feltárni a nem irodalmi és az idegen nyelvű anyagot. Fennáll a veszélye annak, hogy elmosódhat szaktudományunk és a tudománytörténet határa, s a nemzeti irodalom történetét a nemzeti kultúrával azonosítva újra némely romantikusok hibájába esnénk. Azt hiszem, akkor járunk el helyesen, ha a régiben az új csíráját vizsgáljuk és rögzítjük. Az irodalom kihalásra ítélt latin ága csak annyiban lehet érdekes számunkra, amennyiben termékeny hatással volt az anyanyelven írt irodalomra és kiegészítette azt; a tudománytörténet viszont annyiban, amennyiben előkészítette a szépirodalom megújulását. Így le tudunk határolni a tudományok történetéből egy területet, amely közvetlen érintkezésben áll az irodalomtörténettel, és meg tudunk alapozni egy olyan eljárást, melynek segítségével a tudománytörténeti anyagot alkalmassá lehet tenni az irodalomtörténeti használatra, anélkül, hogy illetéktelenül beavatkoznánk a tudománytörténet hatókörébe.

Mindenekelőtt kívánatos a latin retorikák és poétikák feldolgozása, mivel a hazai nyelven író szerzőink ezeket tanulták és alkalmazták a nemzeti nyelvre. Különösen ki-

vánatos az imitáció-tan bevonása, amely mindkét nyelvterületen szabályként szolgált. Az irodalomtörténet-írás története kínálkozik egy másik kutatási területként. Itt válik nyilvánvalóvá, hogy elődeink mit tekintettek irodalomnak. A Közép-Európát hosszú időn át jellemző többnyelvűség szükségessé teszi, hogy behatóbban foglalkozzunk az anyanyelv használatát az irodalomban szorgalmazó törekvésekkel, a grammatikák, a szótárak és az összehasonlító nyelvtudomány történetével, mindenekelőtt annyiban, amennyiben ezek kifejezésre juttatták a nemzeti nyelv tudatát és előkészítették az irodalmi megújulást. A nemzeti öntudat maga a történelmi munkákban jut kifejezésre a legérthetőbben. Ezért a történetírás történetét is be kell vonnunk vizsgálódásainkba, amely egyébként stílusával és történelmi témakincsével ugyancsak hozzájárult a nemzeti irodalom kiforrásához.

Javaslatom az, hogy tekintsük egy összehasonlító vizsgálódás tárgyának ezt a nem egészen irodalmi, de irodalomtörténeteink számára nélkülözhetetlen anyagot éppúgy, mint a szűkebb értelemben vett irodalmat. A kutatások során a reneszánsz nyilvánvalóan el fog válni a barokk korszakától. Az utóbbiban egy általános német tájékozódás körvonalai bontakoznak ki. Ennek okát abban látjuk, hogy az ismert „német mizéria” jellemvonásai megegyeznek a kelet-európaiéval. Csak abban van különbség, hogy a német polgárság és a birodalmi egyetemek a XVII–XVIII. században fontos műveltségteremtő szerepet szántak az Európa keleti felében élő németeknek. Különösen szembevetendő ez az irodalomtörténet-írás történetében. A régi típusú irodalomtörténet-írás, a „*historia litteraria*” tűzhelye ugyanis Németországban volt. Itt versengtek a közép-európai népek éppúgy, mint a dánok és a svédek az elismerésért, hogy megtarthassák rangjukat a visszamaradott Európa tudományában. Ilyen és hasonló német befolyások alapozták meg Európának ezen a részén a német irodalom tekintélyét, kiváltképpen Herder jól ismert közép-európai hatását.

Herder jelentőségének megítélése azonban már az újabb időszak összehasonlító irodalomtörténet-írásának feladata. Nekem csak az volt a szándékom, hogy a közép-európai összehasonlító irodalomtudomány kiegészítéséül javasoljam az összehasonlító tudománytörténet művelését. Remélem, hogy a közép-európai összehasonlító irodalomtörténet ezen kutatásai segítségével lesznek egy határozottabb arcú kiforrásának, és hozzájárulnak a régebbi és újabb irodalom közti szakadék eltüntetéséhez.

(Németül megjelent: *Die vergleichende Literaturgeschichte und Wissenschaftsgeschichte in Mitteleuropa im 16–18. Jahrhundert*, ALitt, 1962, 338–341. Magyarra a jelen kötet számára fordította HEGEDŰS Béla.)

Tarnai Andor munkássága (Bibliográfia)

Az időszaki kiadványokra az *Új magyar irodalmi lexikon*ban alkalmazott rövidítésekkel hivatkozunk.

Szövegkiadások

- „*Tépjétek le a sötétség bilincseit*”: *XVIII. századi magyar röpiratok a feudális egyházzól*, szerk., bev. KATÓ István, kiad. TARNAI Andor, Bp., Hungária, 1950, 148 l. *Ism.*: [FALUDY György] (f. gy.), *Nszava*, 1950/132; GIMES Miklós, *SzabN*, 1950/117, 11; *He.*, *TársSz*, 1950, 658; (o. m.), *KisÚ*, 1950/128; SZAUDER József, *It*, 1950/2, 125–126.
- BATSÁNYI János *Összes művei*, I–III, kiad. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1953–1961; IV, szerk. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, kiad. ZSINDELY Endre, Bp., Akadémiai, 1967, 591, 653, 779, 205 l. *Ism.*: FÁBIÁN István, *Dt*, 1954/8, 71–77; KOLTAY-KASTNER Jenő, *MTA I. OK*, 1954, 495–503 (a szerkesztők válaszával); VARGHA Balázs, *ItK*, 1954, 256–259; HANKISS János, *MKsz*, 1955, 251–252; SZAUDER József, *It*, 1955, 199–204; (S. K.), *Nszab*, 1960. június 18.; -s -a, *Ktáros*, 1960, 798; [LUKÁCSY Sándor] L. S., *Ktáros*, 1962, 51; SZAUDER József, *ItK*, 1964, 386–393; KOVÁCS Győző, *ItK*, 1968, 386–387.
- BATSÁNYI János *Válogatott művei*, kiad. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, bev. KERESZTURY Dezső, Bp., Szépirodalmi, 1956 (Magyar Klasszikusok), 359 l. *Ism.*: KOVÁCS Győző, *ItK*, 1957, 165–168; V. WINDISCH Éva, *It*, 1958, 486–488.
- Wolffhart SPANGENBERG, *Sämtliche Werke*, Hrsg. András VIZKELETY, Andor TARNAI, Berlin–New York, Walter de Gruyter, I, 1971; II, 1975; III/1, 1977; III/2, 1978; IV/1, 1981; IV/2, 1982; V, 1981; VI, 1982; VII, 1979 (Ausgaben deutscher Literatur des 15. bis 18. Jahrhunderts), 173, 420, 290, 327, 393, 327, 362, 363–812, 633 l.
- Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, írta, összeáll. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., Szépirodalmi, 1981 (A Magyar Kritika Évszázadai, 1), 545 l. *Ism.*: BATA Imre, *Nszab*, 1981. november 17.; ÉZSIÁS Erzsébet, *ÉI*, 1981/20, 10; E. FEHÉR Pál, *Nszab*, 1981. március 8.; FENYŐ István, *Bücher aus Ungarn*, 1981/3, 24–25; PÓK Attila,

- Könyvvilág, 1981/12, 10; E. FEHÉR Pál, Nszab, 1982. január 23.; FRIED István, Kort, 1983, 474–476; HORVÁTH Iván, Hungarológiai Értesítő, 1983/3–4, 113–115.
- BÉL Mátyás, *Hungariából Magyarország felé*, vál., kiad., bev., jegyz. TARNAI Andor, ford. DÉRI Balázs, DONÁTH Regina, TARNAI Andor, Bp., Szépirodalmi, 1984 (Magyar Ritkaságok), 353 l. *Ism.*: ALEXA Károly, Könyvvilág, 1984/5, 17; GAZDA [István], MNemzet, 1984. június 22.; KELECSÉNYI Gábor, MH, 1984. szeptember 22.; KISS Károly, ÚjTük, 1984/26, 2; KOVÁCS Sándor Iván, Nszab, 1984. július 3.; VARGA István, Somogyi Néplap, 1984. július 27.; WELLMANN Imre, Diakónia, 1984/2, 90–91; ZOMBORI István, ItK, 1985, 355–356; KÓSA László, Hungarológiai Értesítő, 1986/3–4, 233–234.
- BENKŐ József *Levelezése (1766–1815)*, kiad., jegyz. SZABÓ György, TARNAI Andor, bev. SZABÓ György, Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó–MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988 (Commerciana Litteraria Eruditorum Hungariae: Magyarországi Tudósok Levelezése, 1), 495 l. *Ism.*: NÉMETH S. Katalin, Budapesti Könyvszemle, 1990. tavasz, 130–131; IMRE Mihály, ItK, 1991, 336–340.
- LIPTHAY András, *Életemnek emlékezete (1712)*, szerk. TARNAI Andor, kiad. RÉDEI Éva, bev. CZIGÁNY István, RÉDEI Éva, Bp., Zrínyi Kiadó, 1988, 143 l. *Ism.*: SZARKA Klára, Könyvvilág, 1988/11, 29; NÉMETH S. Katalin, Hungarológiai Értesítő, 1990–1993, 89.

Monográfiák

- Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Bp., Akadémiai, 1969 (Modern Filológiai Füzetek, 6), 107 l. *Ism.*: SZÖRÉNYI László, Hel, 1973, 603.
- „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984 (Irodalomtudomány és Kritika), 345 l. *Ism.*: M. NAGY Ilona, Hajdú-BihariN, 1984. július 14.; NAGY Péter, Nszab, 1984. április 21.; NEMESKÜRTY István, *Olvások és olvasmányok: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., Magvető, 1984, 20–38; SZ. I., Kr, 1984/7, 31; BALÁZS János, It, 1985, 660–667; FÜGEDI Erik, Száz, 1985, 232–243; HOLL Béla, Vig, 1985, 519–521; HÖLVÉNYI György, ÚjEmb, 1985/24, 6; VIZKELETY András, ItK, 1985, 352–355; M. NAGY Ilona, MNy, 1988, 90–95.

Tanulmányok

- Batsányi és Baróti Szabó* (KERESZTURY Dezsővel), It, 1952, 69–93.
- Batsányi széljegyzetei a Magyar Museum köteteiben* (BARÓTI Dezsővel), ItK, 1953, 213–216.
- Bél Mátyás ismeretlen művei*, MKsz, 1955, 123–128.
- Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve*, MKsz, 1956, 32–49 (klny. is: Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai, 35).
- Egy tibetinek álcázott laikus erkölcsstan a XVIII. századi magyar irodalomban*, ItK, 1958, 177–186.
- A deákos klasszicizmus és a Milton-vita*, ItK, 1959, 67–83.
- Szekfü és a „nemzetietlen kor” irodalomtörténete*, ItK, 1960, 189–198.
- A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása*, ItK, 1961, 637–658; *ua.* = *Válogatás a régi magyar irodalom szakirodalmából 1772-ig*, I–II, szerk. S. SÁRDI Margit, Bp., Tankönyvkiadó, 1983, II, 681–710.
- Die vergleichende Literaturgeschichte und Wissenschaftsgeschichte in Mitteleuropa im 16–18. Jahrhundert*, ALitt, 1962, 338–341.
- A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964 (A Magyar Irodalom Története, 2). A világi műveltség népszerűsítői (VARGA Imrével), 249–260; A politikai és társadalmi erőviszonyok alakulása (KLANICZAY Tiborral), 326–331; Rendiség és jezsuitizmus, 397–407; Latin nyelvű egyházi, jezsuita irodalom, 407–421; Magyar nyelvű egyházi irodalom, 422–430; Napló és emlékirat, 430–437; Nemesi költészet, 438–446; A protestáns polgári művelődés helyzete, 447–454; Egyháztörténet és historia litteraria, 458–464; Hon- és államismereti irodalom, 465–471; Nemesi Magyarország és felvilágosult abszolútizmus, 500–504; Az udvari és nemesi rokokó kultúra, 505–514; A nemesi költészet, 527–536; Faludi Ferenc, 536–544; A késő-barokk széppróza, 544–550; A laicizálódó egyházi értelmiség, 551–559; Az egyházas tudományosság alkonya, 559–571; Ismeretterjesztő irodalom, 571–576; A deákos rokokó költészet, 577–581; A magyar nyelvű iskoladráma virágzása, 581–590.
- Az első francia nyelvű magyar irodalomtörténet szerzőjének kérdéséhez* (KERESZTURY Dezsővel), ItK, 1964, 350–351. – Vö. TARDY Lajos, *Az első francia nyelvű magyar irodalomtörténet*, ItK, 1963, 228–232 (a reflexióval illetett írás); ItK, 1964, 351–353 (TARDY Lajos válasza).
- A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*, szerk. PÁNDI Pál, Bp., Akadémiai, 1965 (A Magyar Irodalom Története, 3). A nyelvújítás kezdete, 77–79; A tudományos irodalom, 80–87; Batsányi János, 148–163; Verseghy Ferenc, 163–172; Szentjóni Szabó László, 172–177; Politikai művek, röpiratok és versek, 177–188; A tudományos irodalom, 200–205.
- Das Stammbuch von Michael Rotarides* (KÁRPÁTI Pállal és SZENTIVÁNYI Bélával) = *Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung: Wolfgang*

- Steinitz zum 60. Geburtstag... dargebracht*, Hrsg. Alexander V. ISAČENKO, Wilhelm WISSMANN, Hermann STROBACH, Berlin, Akademie-Verlag, 1965, 214–230 (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin: Sprachwissenschaftliche Kommission: Veröffentlichungen, 5).
- The Hungarian Milton-Debate in the 18th Century*, NHQu, 1965, 167–170.
- Landelinus ifjú*, ItK, 1966, 166–171.
- Verseghy Marseillaise-fordítása*, ItK, 1966, 409–415.
- Batsányi János Der Kampf-ja*, ItK, 1967, 265–274.
- Faludi Constantinus-drámájának programja*, ItK, 1968, 563–566.
- Pax aulae*, ItK, 1968, 273–283.
- A magyarországi irodalomtörténetírás megindulása*, ItK, 1971, 35–77.
- Tudomány- és kritikátörténeti kutatások az Irodalomtörténeti Intézetben*, MTud, 1971, 580–583.
- Magyar jakobinusok, bonapartisták és nyelvújítók*, It, 1972, 383–396.
- A magyarországi obszervánsok rendi krónikájának szerzői és forrásai*, ItK, 1973, 135–147.
- Horváth János Amade-jegyzetének közlése elé*, It, 1973, 667–669.
- A Képes Krónika forrásaihoz = Középkori kútfőink kritikus kérdései*, szerk. HORVÁTH János, SZÉKELY György, Bp., Akadémiai, 1974 (Memoria Saeculorum Hungariae, 1), 203–211.
- Michael de Hungaria*, ItK, 1974, 657–669.
- A bibliográfia mint új kutatások ösztönzője = A Magyar Könyvtárosok Egyesülete Évkönyve 1973*, Bp., NPI, [1975].
- A toposz-kutatás kérdéseihöz*, Lit, 1975, 66–73.
- Lehrreiche Gedanken – Jeles gondolatok – Pensées instructives = „Sorsotok előre néz-zetek”*: *A francia felvilágosodás és a magyar kultúra*, szerk. KÖPECZI Béla, SZIKLAY László, Bp., Akadémiai, 1975 (a továbbiakban: KÖPECZI–SZIKLAY 1975), 107–142.
- Bemerkungen zur Geschichte der österreichisch–ungarischen literarischen Beziehungen im 18. Jahrhundert*, Jahrbuch für österreichische Kulturgeschichte, 7–9(1977–1979), 463–472.
- Lateinische Übersetzungen französischen Schrifttums in Ungarn des 18. Jahrhunderts = Acta conventus neo-Latini Amstelodamensis: Proceedings of the Second International Congress of Neo-Latin Studies, Amsterdam, 19–24 August 1973*, ed. Pierre TUYNMAN, G. C. KUIPAR, Eckhard KESSLER, München, Fink, 1979 (Humanistische Bibliothek, I: Abhandlungen, 26), 976–982.
- Die Universitätsdruckerei von Buda um die Wende des 18. zum 19. Jahrhundert = Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg*, Hrsg. Richard Georg PLASCHKA, Karlheinz MACK, München–Wien, Oldenbourg–Verlag für Geschichte und Politik, 1983 (Wegenetz europäischen Geistes, 1 – Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts, 8), 60–64.
- A Budapest–Németújvári Sermones Dominicales (Vázlat)*, ItK, 1983, 23–31.

- Lateinische Lyrik in Ungarn im 16–17. Jahrhunderten*, ALitt, 1984, 233–242; *Latin Poetry in Hungary in the 16th and 17th Centuries*, Hungarian Studies, 10(1995), 279–289.
- Tudóslevelezések a XVII–XVIII. században = A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, M[óra Ferenc] M[úzeum], 1984, 118–126.
- Bél Mátyás és a magyar nyelv- és irodalomtudomány*, It, 1984, 817–831; *Mátyás Béla und die ungarische Sprach- und Literaturwissenschaft*, ALitt, 1986, 165–175.
- G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai = Tótfalusi Kis Miklós: Előadások*, szerk. GOMBA Szabolcsné, HAIMAN György, Debrecen, KLTE Könyvtára, 1985, 151–157; *ua.*, MKsz, 1986, 302–305.
- A consultatio Magyarországon: A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez*, ItK, 1986, 637–656.
- Deutschland als Zentrum der internationalen lateinischen Dichtung im Späthumanismus = Das Ende der Renaissance: Europäische Kultur um 1600*, Hrsg. August BUCK, Tibor KLANICZAY, Wiesbaden, Harrassowitz, 1987 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 6), 155–164.
- Überlegungen zur Erkundung und Erschließung von Hungarica in Bibliotheken der DDR*, Berliner Beiträge zur Hungarologie, 3(1988), 249–259.
- Le Baroque en tant que période*, Neohelicon, 15(1988), 57–66.
- Előszó az 1988. évi kiadáshoz = HORVÁTH János, A magyar irodalmi műveltség kezdetei: Szent Istvántól Mohácsig*, Bp., 1931, 1944²; reprintjük: bev. TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1988³ (Az Akadémiai Kiadó Reprint Sorozata), I–XII.
- A Halotti Beszéd retorikája = Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*, szerk. SZELESTEI NAGY László, Bp., OSZK, 1989 (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai: Új Sorozat, 3), 39–49.
- Az irodalmi gondolkodás kezdeteinek megközelítése = Az irodalomtörténet elmélete*, szerk. SZILI József, I–II, Bp., Akadémiai, 1989 (Opus: Irodalomelméleti Tanulmányok, 11), II, 9–106.
- Latinság és magyarnyelvűség a régi magyar irodalomban = A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében: Die ungarische Sprache und Kultur im Donaauraum, I, Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. század fordulóján: Beziehungen und Wechselwirkungen an der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts*, szerk. JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, Wolfram SEIDLER, Bp.–Wien, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1989, 256–261.
- A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon*, ItK, 1990, 444–469.
- Szöbeliség és írásbeliség a középkori Magyarországon*, Kor, 1990, 492–499.
- Soziale Existenz und Gelegenheitsdichtung im Späthumanismus = Sozialgeschichtliche Fragestellungen in der Renaissanceforschung*, Hrsg. August BUCK, Tibor KLANICZAY, Wiesbaden, Harrassowitz, 1992 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 13), 83–95.

- Vorarbeiten und Neuansätze zur Erforschung der deutsch–ungarischen kulturgeschichtlichen Korrelationen im 17. und 18. Jahrhundert*, Berliner Beiträge zur Hungarologie, 6(1993), 49–56.
- Egy magyarországi tudós külföldön (Czvittinger és a Specimen)*, ItK, 1993, 16–38.
- Három magyar költő Kufsteinban = A tudomány szolgálatában: Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*, szerk. GLATZ Ferenc, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1993, 271–276.
- Handschriftliche Quellen zu österreichisch–ungarischen Beziehungen seit dem Mittelalter in Budapester Bibliotheken = Ex libris et manuscriptis*, Hrsg. István NÉMETH, András VIZKELETY, Bp.–Wien, Akadémiai–Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1994, 9–14.
- A váradi Orator extemporaneus = Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 365–378.
- A neolatin költészet és dráma alkonya Európában*, ItK, 1997, 457–469; *La floraison tardive de la poésie et du théâtre latins = L'Époque de la Renaissance (1400–1600)*, IV, *Crisis et essors nouveaux (1560–1610)*, directeurs Tibor KLANICZAY, Eva KUSHNER, Paul CHAVY, Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 2000 (Histoire comparée des littératures de langues européennes), 211–222.

Lexikoncikkek

- Világirodalmi lexikon*, főszerk. KIRÁLY István, Bp., Akadémiai: II, 1972, 593 (deákirodalom), 593–594 (deákös költészet); III, 1975, 104 (fennkölttség), 382–383 (Fulbertus), 387 (Funger, Joannes), 509 (Gergely pápa, I. [Nagy] Szent), 597 (Godefridus Viterbiensis), 747 (Gretser, Jacobus); IV, 1975, 31–32 (Gualterus Burlaeus), 73 (Guntherus Cisterciensis), 127 (Hadus, Joannes), 397 (Hermannus Contractus); V, 1977, 781 (Jouvancy, Joseph de).

Recenziók

- SÜKÖSD Mihály, *Tudós Weszprémi István: Arckép a magyar felvilágosodás előtörténetéből*, Bp., Akadémiai, 1958 (Irodalomtörténeti Füzetek, 16) (rec.), ItK, 1959, 547–549.
- A magyar jakobinusok: Iratok, levelek, naplók*, szerk., bev. BENDA Kálmán, Bp., Bibliotheca, 1957 (Aurora, 8) (rec.), ItK, 1960, 281.

- BÉL Máttyás *Esztergom vármegyéről írt, kiadatlan művének szemelvényes magyar fordítása*, ford. PROKOPP Gyula, bev., jegyz. ZOLNAI László, Tatabánya, Komárom Megyei Tanács, 1957 (rec.), ItK, 1960, 405.
- HAINÓCZY József *Közjogi-politikai munkái*, kiad. CSIZMADIA Andor, Bp., Akadémiai, 1958 (rec.), ItK, 1960, 281.
- Oskar SASHEGYI, *Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II.: Beitrag zur Kulturgeschichte der Habsburgischen Länder*, Bp., Akadémiai, 1958 (Studia Historica, 16) (rec.), ItK, 1960, 729.
- WESZPRÉMI István, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza: Első száz*, ford. KÖVÁRI Aladár, Bp., Medicina, 1960 (rec.), ItK, 1960, 726–728.
- BORZSÁK István, *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1955 (rec.), ItK, 1961, 114.
- MARKÓ Árpád, *Egy elfelejtett magyar író-katona (Jakkó László huszárcapitány, 1781–1833)*, Bp., 1960 (rec.), ItK, 1962, 535–536.
- RÉVÉSZ Imre, *Sinai Miklós és kora: Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez*, Bp., Akadémiai, 1959 (rec.), ItK, 1962, 254–255.
- M. ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története 1711-ig*, Bp., Akadémiai, 1961 (rec.), ItK, 1963, 638.
- Ludwig von GOGOLÁK, *Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes: Die Nationswerdung der Slowaken und die Anfänge der tschecho-slowakischen Frage (1526–1790)*, München, Oldenbourg, 1963 (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, 7) (rec.), ItK, 1965, 726–727.
- Magyarország története*, főszerk. MOLNÁR Erik, szerk. PAMLÉNYI Ervin, SZÉKELY György, írta BEREND T. Iván, HANÁK Péter, LACKÓ Miklós, RÁNKI György, SIKLÓS András, SZABAD György, SZÉKELY György, VARGA János, R. VÁRKONYI Ágnes, VÖRÖS Antal, Bp., Gondolat, 1964, I–II (rec., LUKÁCSY Sándorral, SOMOGYI Sándorral és JÓZSEF Farkassal), ItK, 1966, 467–483.
- STAUD Géza, *Magyar kastélyszínházak*, I–III, Bp., Színháztudományi Intézet–Országos Színháztörténeti Múzeum, 1963–1964 (Színháztörténeti Könyvtár, 11, 14, 15) (rec.), ItK, 1966, 700–701.
- Fritz Valjavec és a magyar irodalom* (Fritz VALJAVEC, *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa*, I–IV, München, Oldenbourg, 1953–1965 [Südosteuropäische Arbeiten, 41–44]; Fritz VALJAVEC, *Ausgewählte Aufsätze*, Hrsg. Karl August FISCHER, Mathias BERNATH, München, Oldenbourg, 1963 [Südosteuropäische Arbeiten, 60]) (rec.), ItK, 1966, 233–240.
- SZAUDER József, *Az estve és Az álom: Felvilágosodás és klasszicizmus*, Bp., Szépirodalmi, 1970 (rec.), Nagyv, 1971, 1899–1901.
- BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Akadémiai, 1971 (Irodalomtörténeti Füzetek, 72) (rec.), Hel, 1973, 601.
- KLANICZAY Tibor, *A múlt nagy korszakai*, Bp., Szépirodalmi, 1973 (rec.), Nagyv, 1973, 1745–1747.

- SZÜCS Jenő, *Nemzet és történelem: Tanulmányok*, Bp., Gondolat, 1974 (Társadalomtudományi Könyvtár) (rec.), It, 1975, 623–630.
- Három tanulmánykötet tanulságai* (KÖPECZI-SZIKLAY 1975, *i. m.*; KOVÁCS Sándor Iván, *Pannóniából Európába: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., Gondolat, 1975; JULOW Viktor, *Árkádia körül*, Bp., Szépirodalmi, 1975) (rec.), Nagyv, 1976, 1903–1906.
- Művészet és felvilágosodás: Művészettörténeti tanulmányok*, szerk. ZÁDOR Anna, SZABOLCSI Hedvig, Bp., Akadémiai, 1978 (rec.), ItK, 1979, 673–676.
- KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1980 (rec.), ItK, 1982, 363–370.
- Jókai-kódex, XIV–XV. század: A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője*, kiad., bev., jegyz. P. BALÁZS János, Bp., Akadémiai, 1981 (CodHung, 8) (rec.), MKsz, 1983, 210–212.
- MOLLAY Károly, *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*, Bp., Akadémiai, 1982 (Nyelvészeti Tanulmányok, 23) (rec.), FK, 1985, 293–296.
- KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadékai*, Bp., Szépirodalmi, 1985 (rec.), ItK, 1986, 597–600; franciául: ALitt, 1988, 161–163.
- Andrea SEIDLER, Wolfram SEIDLER, *Das Zeitschriftwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809: Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarsprachigen Zeitschriften in Wien, Pressburg und Pest-Buda*, Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1988 (Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts, 1) (rec.), ItK, 1990, 759–760.
- SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, Bp., AmfipressZ, 1993 (rec.), ItK, 1994, 570–572.

Alkalmi írások

- Két újítás az Országos Széchényi Könyvtárban: 1, A könyvtárlátogatók foglalkozás szerinti statisztikázása; 2, Használt művek statisztikázása szak és nyelv szerint* (KÉKI Bélával), Könyvtárügyi Szemle, 1951, 109–114.
- Hozzászólás Klaniczay Tibor A nacionalizmus előzményei a magyar irodalomban c. előadásához*, MTA I. OK, 16(1960), 26–28.
- Vita a magyar barokk irodalom kialakulásáról*, ItK, 1960, 626–628.
- Tarnai Andor tanulmányútja Csehszlovákiában*, ItK, 1960, 301.
- Történészek vitaülései az irodalomtörténeti kézikönyv hat kötetéről* (RIGÓ Lászlóval és VARGA Rózsával), ItK, 1967, 366–380.
- Alszeghy Zsolt*, It, 1970, 758–759.
- Trencsényi-Waldapfel Imre*, ItK, 1970, 410–411.
- Verseghy-ülésszak Szolnokon*, It, 1973, 506–507.

- Szaunder József*, MTud, 1976, 173–174.
Gyenis Vilmos, It, 1980, 587–588.
Tolnai Gábor hetvenéves, ItK, 1980, 555–556.
Egy tudós szerkesztő portréjához (Belia György), Kritika, 1982/11, 29.
Julow Viktor, It, 1982, 469–470.
 [Hozzászólások a Zrínyi-kutatók 1984. február 1-jei tanácskozásán] = *Zrínyi-dolgozatok*, III, szerk. DÖMÖTÖRFI Tibor, THURÓCZY HORVÁTH Andrea, KOVÁCS Sándor Iván, Bp., ELTE, 1986, 118–119, 122.
Mátrai László, ItK, 1984, 263–264.
Bán Imre köszöntése, StudLitt, 23(1985), 7–9.
Varjas Béla, It, 1985, 770–771.
V. Kovács Sándor, ItK, 1987–1988, 385.
Turóczi-Trostler József emlékezete, It, 1989, 846–850.
Bán Imre, ItK, 1990, 771; franciául: ALitt, 1990, 3–4.
Képes Géza, It, 1991, 249–250.
Tolnai Gábor, It, 1991, 635–636; franciául: ALitt, 1990, 5–6.
Benda Kálmán, ItK, 1994, 443–444.

Tanulmánykötetek szerkesztése

- Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1974, 990 l.
Thuribulum aureum: Arany temjenező, az az A híres neves Tolnai Gábornak jeles írásairól való tizenkét idvességes elmélkedések, szerk. KLANICZAY Tibor, TARNAI Andor, Bp., Magyar Iparművészeti Főiskola, 1980, [16] l.
Laurus Austriaco–Hungarica: Literarische Gattungen und Politik in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts, Hrsg. Béla KÖPECZI, Andor TARNAI, Bp.–Wien, Akadémiai–Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988 (Schriftenreihe der Österreichisch–Ungarischen Gemischten Kommission für Literaturwissenschaft, 1), 300 l.

Sorozatok szerkesztése

- Irodalomtudomány és Kritika*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1976–.

BESSENYEI György *Összes művei: Filozófia, publicisztika, történetírás*, sorozatszerk.
BÍRÓ Ferenc, KÓKAY György, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai–Argumentum, 1983–.
Commercium Litterarium Eruditorum Hungariae: Magyarországi Tudósok Levelezése, Bp.,
1988–.
Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez, Bp., Tankönyvkiadó, 1990–.
Régi Magyar Próza Emlékek, a 9. kötettől, Bp., 1992–.

(Összeállította Kecskeméti Gábor és Németh S. Katalin)

Tartalom

A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása	5
A magyarországi irodalomtörténet-írás megindulása	32
Egy magyarországi tudós külföldön (Czvittinger és a <i>Specimen</i>)	88
Bél Mátyás (1684–1749)	116
Bél Mátyás ismeretlen művei (<i>Részlet</i>)	128
[Rotarides Mihály]	130
Bod Péter	132
A historia litteraria felbomlása	136
[A magyar nyelvű irodalom történetének első áttekintői]	139
Az összehasonlító irodalomtörténet-írás és a tudománytörténet Közép-Európában a XVI–XVIII. században	142
Tarnai Andor munkássága (Bibliográfia)	145

Historia Litteraria 16.

Tarnai Andor (1925–1994) akadémikus a XX. század második felének meghatározó jelentőségű irodalomtörténésze volt. Az Országos Széchényi Könyvtár munkatársaként megalapozott forrásismeretének birtokában tárgyalta később – mint az MTA Irodalomtudományi Intézetének kutatója, majd az ELTE tanszékvezetője – a régi magyar irodalom nyolc évszázadot átfogó történetének számos korszakát és folyamatát. Pályája elején a XVIII. század végi, XIX. század eleji magyar értelmiség törekvéseit tanulmányozta, később megírta a magyarországi középkori irodalom első kritikátörténeti szempontú szintézisét, élete végén pedig a XVI–XVII. századi humanista és reformátor írók műveinek irodalom- és eszmetörténeti elemzése foglalkoztatta.

A magyarországi irodalomtörténet-írás, a historia litteraria története pályája egészén át érdekelte Tarnai Andort. A halálának tizedik évfordulójára megjelenő kötetünkben az ezt a tárgykört megvilágító tanulmányaiból válogattunk, a XVII. századi előzményektől a XIX. század kezdetéig, a Burius-testvérektől egészen Pápay Sámuelig tartó kronológiai sorba rendezve a korábban szétszórva megjelent írásokat, a téma kutatásának és az egyetemi oktatásnak megkerülhetetlen alpműveit.

ISBN 963 9104 87 6

9 789639 104877

Ára: 2100 Ft

